

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. Ю. ФЕДЬКОВИЧА

УДК [271.4+271.222(470+571)]-67(477.83/.86) „1945/1965”

На правах рукопису

ЛАГОДИЧ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

**СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ СТРУКТУР УКРАЇНСЬКОЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ТА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВ У
СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН (1945–1965 РР.)**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство (історичні науки)

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор

Балух В.О.

Чернівці - 2014

Зміст роботи

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан наукового вивчення та джерельна база дослідження.....	12
1. Історіографія проблеми.....	12
2. Характеристика джерел.....	30
Висновки до розділу 1.....	40
Розділ 2. Ліквідація Української греко-католицької церкви та формування структур Руської православної церкви у галицькому регіоні.....	42
1. Створення в СРСР системи контролю за діяльністю релігійних організацій на завершальному етапі Другої світової війни.....	42
2. Роль органів радянської влади у створенні «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» та у проведенні Львівського собору 1946 р.....	53
3. Формування та діяльність православних єпархій в Східній Галичині.....	80
4. Становище УГКЦ у підпіллі та феномен покутництва.....	99
Висновки до розділу 2.....	113
Розділ 3. Специфіка функціонування парафій Руської православної церкви в Східній Галичині (1945-1965 рр.).....	117
1. Економічні аспекти політики радянської влади щодо Руської православної церкви та їх прояви в галицькому регіоні.....	117
2. Особливості виявів та впливу атеїстичної пропаганди на духовно-культурне життя краю.....	128
3. Зміни в парафіяльній мережі Руської православної церкви у галицькому регіоні.....	142
4. Започаткування видруку православної періодики в регіоні та спроби відкриття православної семінарії у Львові.....	165
Висновки до розділу 3.....	179
Висновки.....	183
Список використаних джерел.....	188

ВСТУП

Актуальність теми. За часів незалежності України постійно зростає інтерес у суспільстві до релігійних питань та відбуваються значні релігійні трансформації. Так, зросла кількість зареєстрованих релігійних громад, заявили про себе й активізували діяльність конфесії, які за часів радянської влади фактично були під забороною, відбулося переформатування традиційних для України церков, зокрема, колись єдине в Україні Православ'я зараз поділене на три великі церкви, значно розширилася мережа громад протестантських церков тощо. Спостерігаємо також вихід конфесій із «релігійного гетто», в яке свого часу загнала їх радянська влада, обмеживши їхню діяльність вузькою релігійною сферою. Зараз конфесії України все більше увагу звертають на місіонерську, релігійно-просвітницьку, благодійну діяльність, яка була притаманна для них у «дорадянський» період.

Найбільш інтенсивно релігійні трансформації в останні роки існування Радянського Союзу та проголошенням незалежності України відбувалися на території Східній Галичини (Львівській, Івано-Франківській та більшій частині Тернопільської областей). З одного боку, в зазначений період спостерігався вихід із підпілля греко-католиків. 1 грудня 1989 р. відбувся візит Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова до Ватикану, після чого Рада у справах релігій надала українським греко-католикам рівні права з іншими релігійними організаціями. Греко-католики почали масово захоплювати православні храми, зокрема й ті, котрі після Львівського ліквідаційного Собору 1946 року офіційно належали Руській православній церкві (РПЦ). Цей процес супроводжувався численними конфліктами на конфесійному ґрунті. Водночас на Галичині набула поширення ідеї автокефалії православної Церкви в Україні. Початок цьому руху поклав вихід із лона РПЦ Петропавлівської православної громади м. Львова (серпень 1989 р).

Сьогодні ж Галичина, на відміну від інших регіонів України, відрізняється різноманіттям церков східного обряду. Домінуючою є Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Доволі сильні позиції у даному регіоні має УАПЦ. Впливовими також є Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) та Українська православна церква (УПЦ), що фактично є філією РПЦ. Цей стан речей на Східній Галичині обумовлений значною мірою процесами у релігійній сфері, що відбувалися тут у післявоєнний час, зокрема, у період 1945 – 1965 рр. Саме тоді

було юридично ліквідовано Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), яка змушена була піти у підпілля, здійснювався інтенсивний процес опрацювання колишніх греко-католицьких парафій, оформлення структур РПЦ, а також атеїзація населення регіону. Всі ці процеси здійснювалися під керівництвом органів радянської влади. Тому нинішнє різноманіття церков східного обряду на Галичині фактично є наслідком радянської політики. І щоб аналізувати та прогнозувати релігійні процеси в цьому регіоні, необхідно з'ясувати специфіку функціонування структур УГКЦ і РПЦ і звернутись до подій, які відбувалися тут у 1945-1965 рр.

Необхідність дослідження вказаної проблеми визначається ще й тим, що аналіз трансформації християнських конфесій в Східній Галичині в умовах тоталітарного режиму у вітчизняній і зарубіжній релігієзнавчій літературі стосувався переважно ліквідації УГКЦ. Натомість православні конфесії, які діяли в регіоні, стан і тенденції їхнього розвитку, специфіка їхнього діалогу з радянською владою, котрі до нашого часу визначають орієнтири міжконфесійних та державно-конфесійних відносин, залишилися поза увагою дослідників.

В останні роки з'явилися праці, у яких розглядаються умови функціонування церков в окремих регіонах за радянської доби. Однак до сьогодні не існує комплексного дослідження з історії Руської православної церкви в Східній Галичині у 1945-65 рр., реалізації місцевими органами влади державної релігійної політики та реакції на її здійснення віруючих.

Вивчення історичного досвіду державно-церковних взаємин радянської доби на прикладі відносин місцевих органів влади з РПЦ та УГКЦ дає змогу проаналізувати особливості конфесійної політики влади та виокремити її помилки з метою недопущення їх у майбутньому. Тривалий час державно-церковні взаємини місцевого рівня в СРСР були поза сферою наукових досліджень.

Події початку XXI ст., коли українців у черговий раз проекзаменували на міцність їхнього національного характеру та здатність державотворення, змушують нас оцінити правдивість і наукову достовірність історії Церкви в Галичині. Сучасні умови вже дозволяють відкрити її істинні сторінки, об'єктивно вивчити та явити їх українському народові.

Зважаючи на те, що одним із чинником, який формував історію України ХХ століття, є релігійно-конфесійна життєдіяльність, дослідження конфесійних трансформацій у західних областях України досліджуваного періоду є важливим складником як цілісної історії України, так і історії релігій в Україні.

З огляду на це, вивчення та аналіз діяльності РПЦ та УГКЦ у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин у 1945-1965 роках є актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Феномен релігійного життя: ретроперспективи і реалії» (номер державної реєстрації 0110U000191).

Мета і завдання роботи. Метою дисертації є комплексне дослідження форм та методів впливу органів радянської влади на процес ліквідації УГКЦ, а отже й зміну структур РПЦ в умовах трансформаційних конфесійних процесів у Східній Галичині в 1945–1965 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати політико-правові підстави створення і особливості діяльності інституту уповноважених Ради у справах Руської православної церкви при РНК СРСР (з 1946 року при Раді Міністрів СРСР) та витлумачити їх місце і роль у системі місцевих органів влади упродовж середини 1940-х – першої половини 1960-х рр.;
- проаналізувати участь органів радянської влади у створенні «Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької церкви із православною церквою» та визначити місце їхнього керівництва у реалізації програмних засад інституції;
- висвітлити роль органів радянської влади в організації та проведенні Львівського собору 1946 р. з метою ліквідації УГКЦ на теренах Західної України;
- проілюструвати основні форми та методи державної церковно-релігійної політики, спрямованої на встановлення тотального контролю за духовним та

парафіяльним життям віруючих шляхом створення при Львівсько-Тернопільській єпархії православного часопису, а також у спробі відкриття у Львові православної семінарії;

- простежити особливості політики «оправославлення» вірних УГКЦ та охарактеризувати специфіку інституційного оформлення релігійної мережі РПЦ в означеному регіоні і ставлення до цих процесів місцевих органів влади;
- охарактеризувати специфічні риси економічної політики радянської влади щодо РПЦ на теренах Східної Галичини з метою її узалежнення від радянської системи управління державою;
- виявити домінуючі тенденції антицерковної політики місцевих владних структур у період масової антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. та з'ясувати характер і основні форми співпраці державних чиновників з релігійними громадами РПЦ;
- реконструювати релігійну мережу РПЦ в Східній Галичині та обґрунтувати визначальні чинники, які впливали на динаміку її зміни у період «відлиги», а відтак здійснити компаративний аналіз розвитку церковно-релігійного життя в інших регіонах тодішньої України.

Об'єктом дослідження є державно-церковні відносини в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР), а **предметом** – специфіка функціонування структур УГКЦ та РПЦ у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин у період з 1945 по 1965 роки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1945 р. по 1965 р. Визначення нижньої межі пов'язане з рядом внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Навесні 1945 р. органи радянської влади почали цілеспрямований процес ліквідації УГКЦ та створення на її базі структур РПЦ на території Галичини. Саме тоді відбулися масові арешти священнослужителів УГКЦ та почалася пропагандистська кампанія в радянській пресі, спрямована проти цієї церкви, була сформована Ініціативна група на чолі з о. Г. Костельником, що мала на меті провести собор, який би «возз'єднав» греко-католиків із православними. Такий собор відбувся в 1946 р., але сам процес ліквідації структур УГКЦ реально

затягнувся до кінця 40-х рр. ХХ ст. Фактично два десятиліття відбувався процес оправославлення греко-католиків Галичини. Паралельно з цим формувалася підпільна мережа УГКЦ. Виокремлення верхньої хронологічної межі зумовлено усуненням у 1964 році від влади М. Хрущова, який ініціював перетворення СРСР в країну масового атеїзму, посиленням масованого наступу на релігію в країні, а також об'єднанням у грудні 1965 року Ради у справах Руської православної церкви і Ради у справах релігійних культів у Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, що дещо змінило специфіку діяльності органу державно-церковних взаємин. А призначення 14 травня 1966 року архієпископом Київським і Галицьким та Екзархом України Філарета (Денисенка) призвело до відносної стабілізації ситуації з РПЦ та підпільною УГКЦ в Галичині, яка суттєво не змінювалася до кінця 80-х рр. ХХ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють східну частину історичної області, відомою під назвою Галичина. При входженні до складу УРСР вона не стала самостійною адміністративною одиницею. На підставі договору від 16 серпня 1945 р. між Радянською Україною та Польщею встановлено кордон, подібний до того, яким він утворився восени 1939 р. між СРСР та Німеччиною. Правда, з деякими змінами на користь Польщі. На підставі радянсько-польського договору від 15 лютого 1951 р. до України повернено частину північно-західної Галичини з містечками Белз, Угнів, Кристинопіль (сучасне місто Червоноград), що становило територію 480 км². За це Польщі віддали таких самих розмірів частину Підкарпаття. На галицьких землях у складі УРСР були створені Дрогобицька, Львівська, Станіславська і Тернопільська області. Причому до Тернопільської області частково ввійшли землі Південної Волині (нинішні Кременецький, Шумський, Ланівецький та північна частина Збарзького районів). У 1959 р., внаслідок територіально-адміністративної реформи, Дрогобицьку область було об'єднано з Львівською, а також уточнено кордони деяких інших областей. З 9 листопада 1962 р., згідно з указом президії Верховної Ради УРСР, місто Станіслав було переіменоване в Івано–Франківськ. Відповідно, була змінена й назва області. З того часу адміністративні межі галицьких областей (Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської) не змінювалися.

Методологія та методи дослідження. Для досягнення визначеної мети та розв'язання поставлених завдань насамперед використовувалися загальнонаукові принципи науково-історичного дослідження.

При вивченні зазначеної проблеми ми керувалися насамперед принципами історизму, об'єктивності, політичної нейтральності та позаконфесійності, світоглядного плюралізму, системності, всебічності, багатопрофільності. Їх застосування дало можливість неупереджено та об'єктивно дослідити пошукувану проблему.

Для реалізації поставлених завдань автором використовувалися зокрема й такі методи дослідження: історико-релігієзнавчий, історичної реконструкції, інституційний, компаративний, хронологічний, статистичний, а також метод структурно-функціонального аналізу. Це дозволило комплексно проаналізувати вплив органів радянської влади на процес ліквідації УГКЦ та формування й розвиток структур РПЦ на території Східної Галичини у 1945–1965 рр. Так, зокрема відтворення історичного контексту досліджуваного періоду було здійснене завдяки методу історичної реконструкції. Використання порівняльного методу дозволило порівняти зміст загальнодержавної релігійної політики з її реалізацією в галицькому регіоні, побачити її особливості.

Зі спеціальних наукових методів використовувався історіософський, який дав можливість відстежити особливості діяльності УГКЦ та РПЦ у Східній Галичині за часів радянської влади у період сталінізму та «відлиги».

Звернення до першоджерел (архівних та опублікованих документальних матеріалів, матеріалів мемуарного характеру) обумовило використання методів аналізу й синтезу, систематизації та узагальнення, котрі використовувалися і для формулювання висновків та узагальнень.

При написанні роботи використовувалися методологічні напрацювання сучасних українських релігієзнавців та істориків, які вивчали питання історії релігії на українських землях, зокрема діяльність УГКЦ та РПЦ, зокрема роботи В. Балуха, Ю. Волошина, В. Єленського, В. Кметя, А. Колодного, О. Лисенка, В. Пащенко, Н. Стоколос, Я. Стоцького, Н. Шліхти та інших.

Наукову новизну одержаних результатів визначають вибір і розробка теми дисертації, яка є першим комплексним історико-релігієзнавчим дослідженням

впливу органів радянської влади на процес ліквідації УГКЦ та формування й розвиток структур РПЦ, специфіки функціонування цих структур на території Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей у 1945–1965 рр.

Основні результати, які визначають наукову новизну дисертаційної роботи, полягають у наступному:

- встановлено, що структури РПЦ на теренах Східної Галичини у післявоєнний період формувалися за безпосереднього сприяння та під пильним наглядом органів радянської влади, які були зацікавлені у створенні тут інституційної альтернативи УГКЦ;
- з'ясовано, що саме представники радянської влади були ініціаторами створення в Східній Галичині у післявоєнний період православної періодики та відкриття тут православної семінарії, однак ці ініціативи фактично зустріли саботаж з боку місцевого духовенства, представники якого у більшості випадків перейшли з УГКЦ у РПЦ;
- доведено, що органи радянської влади, не бажаючи допустити відродження уніатства проводили в Східній Галичині більш ліберальну політику щодо РПЦ, аніж в інших регіонах УРСР, що своєю чергою визначало значною мірою специфіку розвитку релігії творчого процесу на означеній території;
- обґрунтовано, що в Східній Галичині в атеїзації місцевого населення, яка активізувалася в період хрущовської «відлиги», акцент робився не стільки на адміністративно-насильницьких методах, скільки на методах просвітницьких і створенні громадської обрядовості, що певним чином визначало тут особливості атеїстичної роботи;

уточнено:

- думку, що Ініціативна група, яка мала на меті приєднання греко-католиків Східної Галичини до РПЦ, була створена за розпорядженнями та безпосередньою участю державних органів влади і що навіть її керівник о. Г. Костельник доволі скептично ставився до ідеї «оправославлення» прихильників УГКЦ;

- твердження про те, що перехід мирян і духовенства УГКЦ в регіоні відбувався виключно завдяки ідеологічному та силовому тиску радянських спецслужб і державної карально-репресивної машини;
- тезу про те, що розповсюдження Православ'я в Східній Галичині, яке здійснювалося за безпосередньої участі органів радянської влади, викликало рішучий опір з боку вірян УГКЦ і через це, «залишки уніатства» тривалий час зберігалися в церковнопарафіяльному житті РПЦ означеного регіону;
- припущення, що атеїстична пропаганда в часи хрущовської «відлиги», що виражалася як у цілеспрямованих антирелігійних кампаніях, так і в закритті храмів, сприяла активізації підпільної діяльності та інституційного оформлення катакомбної мережі офіційно ліквідованої УГКЦ;

отримали подальший розвиток:

- узагальнюючі положення проте, що церковні процеси в Східній Галичині у післявоєнний період були інспіровані й керовані органами радянської влади, а ліквідація унії й становлення Православ'я не мали реальної підтримки ні серед мирян, ні серед духовенства УГКЦ;
- думка про те, що активними організаторами Львівського собору 1946 р., на якому проголосили про возз'єднання греко-католиків Галичини з православними, були не лише релігійні діячі, а й органи радянської влади;
- твердження, що діячі Ініціативної групи, зокрема о. Г. Костельник, були проти форсованих темпів опрацювання греко-католиків Галичини; це, зокрема, створювало конфліктні ситуації між ними і представниками радянської влади;
- теза про те, що, незважаючи на здійснювану при підтримці органів радянської влади політику возз'єднання греко-католиків Галичини з РПЦ, місцеве населення не лише зберігало «залишки уніатства», а й у більшості випадків продовжувало симпатизувати греко-католикам, що, зрештою, обумовило відродження їхньої Церкви у період розпаду СРСР і проголошення незалежності України.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації вирішено комплекс історико-релігійних проблем, які дали змогу

проаналізувати і конкретизувати вплив і методи радянської влади з метою ліквідації УГКЦ, формування й розвитку структур РПЦ на території Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей у 1945–1965 рр. Вони актуальні й для сучасної України, оскільки на її території діють ієрархічні структури під юрисдикцією зарубіжного релігійного центру, геополітичні амбіції якого не зазнали істотних змін після розпаду Радянського Союзу та утворення незалежної України.

Практичне значення основних положень і висновків роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані під час написання узагальнювальних праць з новітньої історії України, для наукових розробок з вивчення церковної історії та специфіки функціонування УГКЦ та РПЦ у період 1945–1965 рр. Матеріали дисертації стануть суттєвим доповненням для розробки спеціальних і узагальнювальних курсів та при підготовці навчально-методичних посібників з історичних і релігієзнавчих дисциплін.

Апробація основних положень і результатів дослідження здійснювалася на науково-методичних семінарах кафедри релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а також на міжнародних наукових конференціях: «Взаємовідносини між політикою і християнством» (Донецьк, 2006), «Історія релігії в Україні» (Львів, 2006), «Релігія і суспільство: нові преференції» (Чернівці, 2006 р), «Історія релігії в Україні» (Львів, 2013), «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2014), «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Львів, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації відображено в 25 публікаціях, з яких 5 надруковано в наукових фахових виданнях України та у міжнародних.

Структура роботи обумовлена поставленою метою і завданнями. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (376 позицій, з яких джерельна база складає 265 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 219 сторінок, із них основного тексту 187 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчення проблеми взаємин релігійних інституцій актуалізовано низкою обставин. По-перше, в сучасній Україні помітно зріс інтерес до релігії як до недостатньо вивченого суспільного феномену. По-друге, трансформації у державно-політичному устрої України після здобуття нею незалежності суттєво вплинули на роль і місце церковних інституцій у духовному і соціально-політичному житті українського суспільства.

Новітня історія РПЦ та релігійна політика радянської держави в Східній Галичині у повоєнний період дотепер залишаються недостатньо висвітленими і становлять значний інтерес для сучасного суспільства загалом та релігієзнавчої науки зокрема. Недостатньо вивченою на сьогодні є проблема особливостей реалізації державної релігійної політики в даному регіоні. Складність висвітлення цього питання полягає в тому, що науковцям завжди важко аналізувати події, факти, коли живі їх безпосередні учасники. Тому перед дослідниками при вивченні процесів духовного і політичного життя в новітній історії України постають певні об'єктивні труднощі.

Серед них варто виокремити догматичний підхід до оцінки процесів і явищ, який панував за радянської доби у суспільній свідомості. Іншою причиною була закритість і недоступність до недавнього часу для опрацювання більшості джерел, що унеможливило вивчення реального стану у сфері суспільно-політичного та духовного життя тогочасного радянського суспільства. Загальний аналіз стану розробки нашої проблематики свідчить, що окремі її аспекти привертали увагу досить вузького кола дослідників упродовж останніх 10–15 років. Цілісної комплексної роботи, яка системно розглядала б реалізацію державної релігійної політики в Східній Галичині місцевими органами влади у повоєнний період, немає.

Але можемо говорити про значний масив досліджень, які торкаються нашої проблематики, висвітлюючи, наприклад, загальні питання державно-церковних взаємин. Щодо таких праць у своїй роботі ми застосовуємо скорочений загальний аналіз, не заглиблюючись у питання, що не стосуються нашої теми.

При написанні дисертаційного дослідження автор прагнув всебічно враховувати напрацювання попередніх дослідників. Загалом можемо констатувати, що ступінь релігієзнавчого аналізу особливостей трансформації християнських конфесій в умовах радянського режиму в Східній Галичині не є достатньою. Лише останнім часом почали з'являтися роботи, які так чи інакше стосуються висвітлення окремих аспектів досліджуваної проблеми. Однак мало вивченим залишається питання про особливості впливу органів державної влади на релігійне життя Східної Галичини в 1945–1965 рр., а саме на домінуючу в цьому регіоні Греко-католицьку церкву, яка, зазнавши трансформаційних змін, була возз'єднана з Руською православною церквою.

Історіографію проблеми доцільно розглядати за змістовим наповненням аналітичних праць, дотичних до даного дослідження. Роботи, пов'язані з досліджуваною проблематикою, умовно можна поділити на кілька груп.

Першу з них складають праці таких церковних істориків і відомих релігійних діячів, як: В. Антонович [272], С. Бендасюк [279], У. Ваврик [284], А. Ведерников [286], Е. Вінтер [288], І. Власовський [289], А. Дублянський [301], митрополит Іларіон (І. Огієнко) [305-307], В. Ковальський [314], В. Ленцик [321], митрополит Василь (Липківський) [322], архієпископ Макарій (Оксіюк) [325-326], Г. Миронович [329], І. Миронюк [330]; І. Музичко [332]; архієпископ Миколай (Юрик) [334]; І. Ортинський [328], Н. Павлосюк [339], О. Петрук [343], К. Ружицький [351], М. Чемеринський [359], С. Хруцький [360 – 361], А. Чістов [362], І. Феодорович [363].

У роботах зазначених авторів досліджуються питання, які стосувалися проблем Берестейської унії 1596 р.; взаємовідносин греко-католиків і

православних, зокрема на теренах Галичини; дехто з них порушував і питання про ліквідацію унії в Галичині після Другої світової війни.

Якщо говорити про світських дослідників історії Церкви, які розглядали ці питання, то вони прагнули певної об'єктивності. Хоча так чи інакше конфесійні симпатії давали про себе знати. Наприклад, спостерігаємо певну заангажованість авторів, які дотримувалися православного віровизнання до Берестейської унії й Греко-католицької церкви, зображуючи їх у негативному світлі. Наприклад, В. Антонович у праці «Що принесла Україні Унія» [272] не лише піддає критиці потребу релігійного союзу Києва з Римом, але і прямо звинувачує Унію в тому, що Київська митрополія, рятуючись від католицьких утисків, шукала релігійного захисту у Москві.

Праці ж С. Бендасюка «Православна св. Георгієвська церква у Львові» [276], У. Ваврика «Йорданський празник у Львові» [284], В. Ковальського «Із Львівської єпархії» [314], І. Миронюк «З життя західноукраїнських єпархій» [330], Н. Павлосюка «Незабутня подорож» [339], М. Чемеринського «Із Львівської єпархії. «Відторгнена насильством повертається любов'ю»» [359], К. Ружицького «Києво-Львівське торжество Православ'я» [351], І. Феодоровича «Знаменитий ювілей» [363] та С. Хруцького «Собор повороту до віри батьків» [360] носили агітаційно-інформаційний характер. Висвітлюючи ті чи інші події з життя Львівсько-Тернопільської єпархії РПЦ, вони спочатку готували ґрунт для входження УГКЦ в юрисдикцію РПЦ, а після Львівського церковного собору 1946 року акцентували увагу галицьких греко-католиків на віровчительних й адміністративних перевагах Православ'я над Унією.

Закономірно, автори, що належали до греко-католицького віровизнання (В. Ленцик, І. Ортинський), демонстрували в цих питаннях діаметрально протилежні підходи.

Про вищий ступінь об'єктивності можемо вести мову щодо зарубіжних авторів, які не належали до православного чи греко-католицького віровизнання і могли відносно незаангажовано розглядати трансформації, що відбувалися з Греко-

католицькою церквою на теренах Східної Галичини. Наприклад, до таких авторів належить Е. Вінтер та його дослідження «Політика Ватикану щодо СРСР, 1917–1968» [288].

Щодо робіт релігійних діячів, то їхньою особливістю є чітка конфесійно-ідеологічна визначеність та посилена увага до канонічних аспектів. Крім того, ці праці часто надто суб'єктивні, хоча погляд зсередини дозволяє доповнити сприйняття загальної картини додатковими відтінками. Викликаючи науково-пізнавальний інтерес, вони розширюють наукові знання про той особливий світ, яким живе Церква. Серед цих досліджень є роботи церковних діячів, які брали безпосередню участь у процесі ліквідації Греко-католицької церкви в Східній Галичині й утвердженні тут структур Руської православної церкви. Наприклад, це стосується робіт архієпископів Макарія (Оксіюка) «Православна Церква в Західних областях України» [326] та Миколая (Юрика) «Торжество Православ'я на землях Львівсько-Тернопільської єпархії» [334] тощо. Вони подають певне бачення окремих аспектів досліджуваної нами проблеми, а також є джерелами, які допомагають розглянути процес ліквідації на теренах Східної Галичини УГКЦ й становлення тут РПЦ.

До цієї групи віднесений ряд статей, котрі з'явилися в тогочасній радянській православної періодиці після насильницької смерті о. Г. Котельника. У цих дослідженнях висвітлювався життєвий шлях цього львівського протопресвітера, акцентуючи увагу на його місійній діяльності возз'єднателя Церков. Авторами цих дописів були найближчі побратими о. Г. Костельника – архієпископ Макарій (Оксіюк) («Кончина і поховання протопресвітера Г. Костельника» [325]), А. Ведерников («Непідкупний викривач Ватикану» [286]), Г. Миронович («Спогади про подвижника за святе Православ'є» [329]), І. Музичко («Твір про Гавріїла Костельника» [332]), котрі, якщо відкинути наявні ідеологічні штампи, у спогадах безпосередньо торкались історії возз'єднавчого процесу та стану РПЦ в Східній Галичині у 1945-1948 рр.

Значно відрізняється від них праця сучасного науковця О. Петрука «Ми повинні бути гранично чесними зі собою» [343], у котрій дослідник, спираючись на доступні джерела та свідчення Патріарха УАПЦ Димитрія (Яреми), намагається розібратись не лише з обставинами співпраці Костельника з РПЦ, але й можливими причинами його насильницької смерті. Зокрема, він стверджує, що «Гавриїл Костельник, вочевидь, розглядав “возз’єднання” з Московським патріархатом як політичну акцію, а не як елемент боротьби за православ’я. Він усюди підкреслював думку про те, що територіально об’єднаний український народ повинен об’єднатися також і в дусі. Але думав він і про забезпечення територіально-правної автономії Галицької церкви, яка ще не була так зросійщена та секуляризована, як церква Великої України. Про потребу подібної національно-культурної автономії писав він свого часу й своїм співвітчизникам-русином у Бачку (тепер Югославія).

О. Костельник чудово усвідомлював, з ким мав справу. Більшовики вели з ним тонку гру, бо потребували авторитетної особи. І він пішов на цю гру, хоч політиком не був. Напевно, у цьому й є його помилка та особиста трагедія: нерівність сил, та ще й за умови слабкої, майже відсутньої, внутрішньої підтримки в середовищі УГКЦ. Відомі факти свідчать про те, що мотиви участі о. Костельника в Ініціативній групі та ліквідаційному соборі не були особистого характеру. Не такою він був людиною. Він взявся не за своє. Хоча йому, активно орієнтованому на Схід та патріотично налаштованому, напевно, й найбільш пасувало за це узятися» [343, с. 4-5].

До другої групи належать праці істориків, філософів, етнографів і релігієзнавців радянського періоду: В. Алексеєва [267], С. Беци [277], В. Беляєва [278], М. Болдижара [281], С. Возняка [290], Я. Галана [295], М. Гордієнка [296], С. Даниленка [297], К. Дмитрука [298], В. Добричева [299], В. Келембетова [310], В. Кепки [311], Л. Кизи [312], В. Клімова [313], Я. Ковальського [315], М. Краснікова [318], С. Лозинського [324], І. Миговича [329], В. Молокова [331], М. Одінцова [335], О. Онищенко [336], А. Орлова [337], М. Пасечніка [340], Д. Похилевича [347 – 348], І. Тельмана [356], В. Ушакова [358], А. Шиша [364].

Сюди ж відносимо статті у періодичних науково-атеїстичних виданнях, які виходили у Галичині [269-271].

Специфіка цих досліджень полягає в тому, що вони творилися під тиском радянської державної ідеології, яка загалом мала атеїстичний характер. Звідси ухил цієї літератури у бік звинувачень, викривальності, навішування ярликів. Чорно-біле сприйняття всього, що пов'язане з релігією, незмінний каркас, змонтований з еkleктичних цитат класиків марксизму-ленінізму та теоретиків «войовничого атеїзму», доповнювались у цих виданнях, як правило, лайливими дефініціями на зразок: «українська Греко-католицька церква – політичне угруповання реакційного духовенства», «прислужники імперіалізму», «церква – осередок мракобісся» тощо. Сприйняття Церкви та духовенства як чогось віджилого, формування відповідного стереотипу в громадській думці лише шкодило об'єктивному вивченню ролі Церкви в історії нашого народу. Щодо такого складного періоду в нашій історії, як період Другої світової війни, то радянські науковці дотримувалися випробуваної тактики: всебічне викриття невігідних для Греко-католицької церкви явищ, пов'язаних з колабораціонізмом, боротьбою ОУН–УПА тощо. І водночас замовчування патріотичної, благодійницької, душпастирської діяльності духовенства. У цьому ж руслі здійснювались накопичення і препарування фактів стосовно джерельної бази для майбутніх праць.

Першу наклепницьку кампанію проти УГКЦ у радянській пресі розгорнув В. Росович (псевдонім Я. Галана), який 6 квітня 1946 р. опублікував статтю «З хрестом чи з ножем» у львівській компартійній газеті «Вільна Україна», а згодом її було видано окремою брошурою [350]. У цій та інших роботах автора, наприклад, «Що таке унія?» [295], піддавалися критиці Ватикан як центр Католицизму, діяльність Римського Папи Пія XII, лунали різноманітні звинувачення на адресу Греко-католицької церкви, таврувалась її «антинародна суть» та «зрадницька роль» в історії Галичини. Пропагандистські ідеологеми щодо УГКЦ, представлені в творах Я. Галана, пізніше активно використовувалися в радянській літературі, у т.ч. у працях, які претендували на науковість.

До останніх можна віднести роботу В. Добричева «У тіні святого Юра» [299], що була написана на основі документів греко-католицької консисторії, митрополичого ординату й особистого архіву митрополита Андрея (Шептицького). Хоча роботи базувалися на документальних джерелах, останні піддавалися тенденційній інтерпретації. У них зустрічаються ідеологічні штампи, поверховий огляд матеріалів, намагання «підтягнути» ці матеріали до певних ідеологічних висновків, які компрометували греко-католиків.

У роботі С. Даниленка «Дорогою ганьби і зради» [297] звучали звинувачення на адресу українських греко-католиків, які ніби активно співробітничали з німецькою владою та українськими «буржуазними націоналістами».

Ці ж звинувачення висловлені в роботі К. Дмитрука «Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції» [298], що виходила великими накладками й, відповідно, мала значне поширення за радянських часів. Автор у своїх працях використовував «закриті» матеріали, як-от зарубіжні публікації, окремі свідчення очевидців, архівні документи, які не видавалися без спеціальних дозволів. К. Дмитрук доводив, ніби уніатська церква була «духовним наставником» Організації українських націоналістів (ОУН), а також активно співпрацювала з німецьким окупаційним режимом. Подібні ідеї зустрічаємо у широко тиражованих за радянських часів роботах В. Алексеєва «Ілюзії і догми» [267], С. Беци «Союз хреста і долара» [277], В. Беляєва «Я звинувачую» [278], С. Возняка «Уніатство на службі антикомунізму» [290], В. Клімова «Уніатство – запеклий ворог української культури» [313], І. Миновича «Уніатство – джерело ворожнечі між народами» [328], О. Онищенко «Союз хреста і свастики» [336], М. Пасечніка «Самоліквідація уніатської Церкви – закономірний наслідок її антинародної діяльності» [340], Д. Похилевича «Згубна роль церковної унії в історії українського народу» [347] та «Уніатська Церква – ворог українського народу» [348], А. Шиша «Антигуманний характер моралі уніатства» [364].

Поширеними ідеями у працях радянських авторів було те, що Берестейська унія 1596 р., а також Українська греко-католицька церква були ворожі як українському народові, так і українській культурі. На завершальному етапі існування СРСР в атеїстичній літературі дещо змінюється тональність щодо греко-католиків, звертається увага на деякі позитиви в їхній діяльності. Так, М. Болдижар у праці «Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів» [281] відзначав, що митрополит Андрей (Шептицький) проводив ліберальну церковну політику. Він виступав проти насильницької та швидкої латинізації греко-католиків, демонстрував певні симпатії до традицій Православної церкви. Однак, на думку цього автора, подібні дії мали на меті пригасити народне обурення і пригальмувати революційні заворушення. Водночас така ліберальна церковна політика сприяла піднесенню авторитету митрополита.

Але водночас з'являється ряд праць, наприклад, Л. Кизі «Вікова боротьба українського народу проти Ватикану» [312], Я. Ковальського «Папи і папство» [315], С. Лозинського «Історія папства» [324], І. Тельмана «Кладовище таємниць на Ватиканському горбі» [356], які критично оцінюють діяльність уже не Уніатської, а Римо-католицької церкви та її пап. Паралельно, під впливом потужної радянської антирелігійної пропаганди, з'являються праці М. Гордієнка «Сучасне Руське православ'я» [296], М. Краснікова «Церква пристосовується» [318], В. Молокова «Критика ідеології православ'я та її пристосування в СРСР» [331], В. Ушакова «Православ'я в ХХ столітті. Критика модернізму і фальсифікації ідеології сучасної Російської православної церкви» [358], у яких нищівній критиці піддаються світоглядні цінності, адміністративний устрій та сучасний стан уже й Православної церкви.

Натомість тогочасна пропагандиско-ідеологічна машина запропонувала громадянам СРСР новий радянський атеїстичний світогляд та нову громадську обрядовість, основні положення яких та шляхи їх запровадження висвітлені у працях В. Келембетової «Обласна конференція з питань впровадження радянських

обрядів» [310], В. Кепки «Республіканський семінар обговорює питання народних свят і звичаїв» [311] та А. Орлової «Свято новонароджених» [337].

Загалом можемо констатувати, що роботи радянських авторів, присвячені діяльності УГКЦ та РПЦ, не мають великої наукової вартості. Будучи відверто тенденційними, вони були зорієнтовані не на наукові дослідження, а на пропаганду «потрібних» ідей. У них, зрозуміло, не зверталася увага на такі моменти, як втручання органів радянської влади в релігійне життя, а також використання цією владою окремих конфесій для досягнення потрібних їй цілей.

Третю групу робіт, які стосуються ліквідації Української греко-католицької церкви та відновленню структур Руської православної церкви в Східній Галичині, складають роботи сучасних українських дослідників І. Андрухів [266], В. Барана [275], С. Білоконя [279, 280], П. Бондарчука [282], В. Войналовича [291], Ю. Волошина [292], М. Гайковського [294], В. Єленського [304], А. Колодного [308, 309], О. Лисенка [323], І. Меркатуна [327], В. Пащенко [341, 342], Я. Стоцького [355], Н. Шліхти [365, 366], Б. Яроша [367] та інших.

Зазначені автори, базуючись на нових, раніше малодоступних архівних матеріалах, дають зразок об'єктивного, позбавленого штамів і міфологем, підходу до аналізу документів.

Так, у роботі В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960 років: політичний дискурс» [291] проаналізовано природу та напрямки еволюції радянської політики щодо релігії в Україні в 40–60-х рр. ХХ ст., відзначено її ідеологічний характер. Оцінена роль державних документів, які легітимізували цю політику, зокрема щодо УГКЦ.

Після здобуття Україною незалежності у ряді наукових праць досліджувалися різноманітні аспекти історії України 1950-х – початку 1960-х років. Зокрема, у праці В. Барана «Україна 1950-1960-х: еволюція тоталітарної системи» [275] на основі широкої джерельної бази проаналізовано хід десталінізації, розкрито процеси суспільно-політичного та національно-культурного розвитку УРСР, історію державно-церковних відносин.

П. Бондарчук у дослідженні «Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 1950-х рр.)» [282] простежує політику радянської влади щодо релігії та Церкви і подає комплексний системний аналіз особливостей та динаміки соціорелігійних процесів в Україні зазначеного періоду.

Суспільно-політичні процеси, що проходили на західноукраїнських землях, охарактеризовані у монографічному дослідженні професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект)» [367].

Авторитетним українським дослідником, який займається вивченням ставлення радянської влади до релігії та релігійних організацій, є В. Єленський. Використовуючи раніше малодоступні документи, він у своїй роботі «Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1991)» [304] дослідив специфіку реалізації цієї політики в Україні, спроби радянської влади відокремити релігійне та національне життя, використати певні релігійні інституції для реалізації тактичних і стратегічних завдань комуністичного режиму.

Антирелігійна суть радянської церковної політики була розкрита в роботі І. Меркатуна «Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні» [327]. Дослідник, спираючись на відповідну джерельну базу, у даній праці висвітлив антирелігійну кампанію на теренах УРСР у період т.зв. хрущовської «відлиги».

Значну увагу питанням досліджуваної нами проблеми приділив Я. Стоцький. Зокрема, у своїй монографії «Держава і релігії в Західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років» [355] він подав порівняльну статистику конфесійних трансформацій у Західних областях України (Львівській, Дрогобицькій, Станіславській і Тернопільській) у зазначений період, проаналізував чинники, які їх зумовлювали. Основну тему Я. Стоцький розкриває, водночас висвітлюючи державну політику щодо релігій, духовне служіння конфесій, роль духовенства в утвердженні та розширенні релігійних впливів окремих віросповідань, опір політиці атеїста, конфлікти окремих громад як

з владою, так і всередині них самих, соціологічне і фінансове становище конфесій. Окрему увагу автор присвячує ролі галицьких єпархій РПЦ в опрацюванні переважно греко-католицького регіону та діяльності обласних уповноважених Ради у справах РПЦ і уповноважених у справах релігійних культур, питанню ліквідації УГКЦ на території Східньої Галичини, поширенню в цьому регіоні російського православ'я. Науковець висвітлював тут специфіку взаємовідносин між органами радянської влади та РПЦ, особливості боротьби з релігією в Східній Галичині у період хрущовської «відлиги», боротьбу органів радянської влади з греко-католиками, які пішли у підпілля. Цінність дослідження Я. Стоцького полягає в тому, що він використовував значний архівний матеріал.

Вагомий внесок у дослідження релігійної політики радянської влади на теренах УРСР зробив В. Пащенко. Зокрема, він у своїх дослідженнях звертав увагу на функціонування інституту уповноважених Ради в справах Руської православної церкви (РСРПЦ) та Ради в справах релігійних культур (РСРК), а також на роль у вирішенні релігійних питань органів держбезпеки.

У монографіях В. Пащенка "Православ'я в новітній історії України" [342] та "Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів)" [341] досить ґрунтовно, хоч подекуди емоційно-риторично, висвітлено долю УГКЦ в дособоровий і післясоборовий (Львівський собор УГКЦ 1946 р.) періоди, роль РПЦ і державної влади в її ліквідації. Глибоко дослідив він і політику радянської держави щодо РПЦ в Україні та пов'язане з нею насадження релігійної обрядовості.

Монографія Н. Стоколос "Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.)" [354] розкриває особливості релігійно-церковних процесів у зазначений період в Правобережній Україні під владою Російської імперії, греко-католицизму в Австро-угорській імперії, етноконфесійні відносини в II Речі Посполитій, конфесійні трансформації в Україні під час Другої світової війни. Основна увага приділена етноконфесійним трансформаціям українських церков: Православній та Греко-Католицькій, їхній життєдіяльності під владою

різних режимів: авторитарного польського, тоталітарного радянського, диктаторського гітлерівського і як вони спрямовували релігійно-церковне життя українців в контекст своїх імперських завдань, щоб позбавити український народ духовно-морального і національно-визвольного державотворення.

Використовуючи широку документальну базу, розглядав питання возз'єднання УГКЦ та РПЦ також О. Лисенко. Чимало уваги він приділяв Львівському собору 1946 р. та діяльності о. Г. Костельника. Загалом варто відзначити, що питання проведення Львівського собору 1946 р., які свідомо ігнорувалися радянськими авторами, у часи незалежності України почали широко висвітлюватися. З'явилося чимало як наукових, так і науково-популярних робіт, що торкалися цієї проблеми. Щоправда, розглядаючи діяльність зазначеного собору й о. Г. Костельника, автори часто давали оцінки, спираючись на свої політичні та конфесійні уподобання.

Так у своїй праці “Церковне життя в Україні. 1943-1946” [323] О. Лисенко досліджує проблему взаємин між релігійними організаціями і Радянською державою в Україні з початку визволення її території від окупації III Рейхом до 1946 р. Автор розкриває трансформаційні процеси у таких церквах, як УАПЦ, АПЦ, УГКЦ та РКЦ, діяльність яких у 1942-1943 р. р. залежала від німецької окупаційної влади, а згодом, у 1944-1946 р. р., від радянської державної влади. Автор ґрунтовно висвітлює роль Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культур як посередницьких органів між Радянським урядом і релігійними організаціями та як ці інституції здійснювали контроль над релігійною ситуацією в Україні і впливали на життєдіяльність вищезазначених церков. Але праця хронологічно обмежена 1946 роком, який „став рубіжним” для УГКЦ, а отже автор не розкриває всієї повноти конфесійних трансформацій, які пов'язані, в даному випадку, з процесом возз'єднання УГКЦ до РПЦ у сталінський період.

Досліджувану нами проблему не обминув у своїх дослідженнях львівський історик Василь Кметь. Цей дослідник добре обізнаний з питанням досліджуваної нами проблеми, оскільки народився та виріс у родині галицького православного

священнослужителя. Більшість його праць, котрі торкаються нашого дослідження, базуються не лише на архівних чи друкованих джерелах, а на спогадах очевидців чи малодоступних джерелах (котрі зберігаються у приватних сімейних чи парафіяльних архівах). Особливо цінними для нас стали біографічні нариси православних архієреїв повоєнної Галичини, котрі розміщені на офіційний сайт Львівсько-Сокальської Єпархії УПЦ КП «Православ'я в Галичині» [372-376].

В останні роки з'явилася монографія івано-франківського історика І. Андрухівця "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 роки. Історико-правовий аналіз" [266], у якій автор, акцентуючи свої дослідження на діяльності УГКЦ від середини 1940-х років до виходу її з підпілля – кінця 1989 року, водночас висвітлює діяльність інших конфесій у регіоні. Значну увагу приділено УГКЦ напередодні Львівського собору 1946 р., діям державної влади під час його підготовки і проведення, підпіллю УГКЦ, долі її монастирів, чернецтва, духовенства, парафій, утискам і репресіям влади щодо УГКЦ. На основі архівних джерел розкрито входження і закріплення в Івано-Франківській (Станіславській) області РПЦ.

Звертали увагу дослідники й на такі специфічні сюжети, як співробітництво органів радянської влади з РПЦ у справі ліквідації УГКЦ та «пережитків уніатства». Зокрема, ці питання висвітлювалися в роботі М. Гайковського «Соборно-большевицький» прозелітизм Московської патріархії і ліквідація Греко-Католицької церкви в Україні» [294].

Науковці Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України системно і послідовно проаналізували релігійні процеси в поліконфесійній Україні у різні періоди. У багатотомній праці „Історія релігії в Україні” вміщені важливі для нашого дослідження два томи: 3-ій – „Православ'я в Україні” за редакцією доктора філософських наук А. Колодного і кандидата філософських наук В. Климова та 4-ий – „Католицизм” за редакцією доктора філософських наук П. Яроцького.

Так, у 3-у томі “Православ’я в Україні” [308] проаналізована складна генеза Православної церкви на українських землях з кінця XVII до кінця 1980-х років з погляду україноцентризму, тобто, не випускаючи з поля зору інтереси, ставлення, причини, хід і наслідки рішень російського православ’я та російського самодержавства, а згодом – Радянської держави стосовно Православ’я в Україні, його ієрархії, священнослужителів, чернецтва, православних віруючих. Зокрема доводиться, що Руська православна церква у синтезі із російським самодержавством, опісля – з тоталітарною комуністичною владою, з одного боку, надщербила і обмежила свою духовну функціональність, а з другого – ополітизувалася, ставши додатком чи гвинтиком до політичних планів і дій Радянської держави. Такий цезаропапізм призвів до втрати Церквою свого авторитету в очах народу та до появи в ній різних сект і новітніх релігійних рухів. Водночас Українське православ’я впродовж майже восьми століть свого автономного існування у структурі Константинопольського патріархату розвинуло в собі національні риси, які сформували його як розривну скадову від української культури.

Руська Православна Церква як в часи самодержавства, так і під час панування Радянського Союзу, під прикриттям уніфікації Православ’я в Україні спрямовувала свою діяльність на денационалізацію українців, тим самим виконуючи політичне замовлення російських імперських інтересів як в минулому, так і в сучасному, безпідставно протидіяла автокефалії Українського православ’я.

У 4-у томі “Католицизм” [309] поданий повний виклад історії Католицизму в Україні від X століття до відновлення незалежності України у 1991 р., розкрита генеза двох його конфесійних напрямків: Римо-католицької церкви та Української греко-католицької церкви, їхня роль та місце в історії і культурі України. Поетапно досліджені різні періоди розвитку Католицизму на українських теренах: у роки княжої доби Русі–України, під час панування Великого Князівства Литовського та Королівства Польського, у двох століттях І Речі Посполитої, у післярозборовий (І Речі Посполитої) період під владою Російської, Австрійської (згодом Австро-

Угорської) імперій, в часи II Речі Посполитої (на західноукраїнських землях), у роки радянської влади. Останній розділ для нашого дослідження становить особливий інтерес, оскільки у загальних, а подекуди – й у детальних рисах, спираючись на писемні та усні джерела (здебільшого Центрального державного архіву громадських організацій України та Архіву Інституту Історії Церкви), а також на важливі наукові праці таких дослідників, як о. А. Пекар, єп. І. Хома, Б. Боцюрків, О. Турій, А. Глебовіч, Я. Чернякевич, Роод Вім та ін., розкриває складний і трагічний шлях РКЦ і УГКЦ в Радянській Україні. Наше дослідження поглиблює цей аспект, повніше використовуючи державні архіви та найсучасніші наукові розвідки.

Але вищезгадані томи «Історії релігії в Україні» не деталізують конфесійні трансформаційні процеси у 1944-1964 роках у Галицькому регіоні, а висвітлюють їх епізодично чи узагальнено.

А ось монографія Н. Шліхти «Церква тих, хто вижив» [366] висвітлює малодосліджене як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії питання з історії Церкви ХХ ст. — життя православної громади в Українській РСР у повоєнні десятиліття, коли її єдиним легальним представником була Російська православна церква, суттєвий вплив на неї в національному, обрядовому й організаційному планах формально «возз'єднаних» із РПЦ українських греко-католиків, що спричинив поступову й повільну українізацію й автономізацію Українського екзархату, а також допомагає збагнути, як вижила інституційна релігійність в радянську добу, й чим зумовлюється еклезіальна ситуація в сучасній Україні.

Особливу цінність для нашого дослідження становлять праці С. Білоконя – одного із найбільш визначних в Україні дослідників тоталітарного репресивного режиму міжвоєнної доби і фахівця у галузі джерелознавчого вивчення сталінських репресій в Україні. Цілком новою працею, що увійшла до його джерелознавчого дослідження «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)» [279] є піонерське дослідження, присвячене «Спілці визволення України». У цій справі був засуджений Й. Оксінок – брат львівського владики

Макарія (Оксіюка), котрий із 1946 р. працював на посаді відповідального секретаря редакції Єпархіального вісника у м. Львові. Йосип Оксіюк був єдиним архієреєм УАПЦ Липківського, котрому вдалось вижити у радянських тюремних застінках. Його життєвій долі С. Білокінь присвятив окреме дослідження «Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року» [280].

До четвертої групи досліджень, які розглядають означену проблему, можна віднести роботи сучасних зарубіжних авторів: Б. Боцюрківа [283], Д. Дана [368], К. Зноска [303], В. Коларжа [369], В. Маркуса [370], М. Ніколаєва [333], Д. Поспеловського [345, 346], К. Скурата [353], К. Новаковські [371].

Характерною рисою цих праць є те, що їх автори прагнули на основі доступних документів відтворити максимальновірогідну картину минулого. У них також містяться цікаві теоретичні міркування. Однак для деяких з цих праць характерні конфесійно-ідеологічна обмеженість та певна тематична односторонність. Також багатьом з них притаманне звернення уваги майже виключно на репресивні заходи радянської держави щодо представників релігійних конфесій, зокрема, вірних УГКЦ. Така орієнтація звужує спектр досліджуваних проблем, залишаючи в тіні інші важливі аспекти. Але дослідження цієї групи багаті на архівні документи й становлять значну наукову цінність.

Значний доробок у дослідженні проблеми, яку ми розглядаємо, залишив український політолог з Канади Б. Боцюрків. У своїх роботах він використовував широку джерельну базу, розглядаючи мотивацію радянського керівництва у прийнятті рішення щодо ліквідації УГКЦ, технології, які для цього залучалися, і наскільки вони були успішними, тощо. Він, зокрема, вказував, що боротьба радянської влади з УГКЦ визначалася не лише комуністичною ідеологією, а й російським націоналізмом. Останній негласно мав підтримку для свого розвитку у СРСР під час Другої світової війни і в післявоєнний період. Саме з процвітанням російського шовінізму радянське керівництво, на думку дослідника, опинилося перед непростю дилемою: між засудженням релігії як «пережитку минулого» і корисністю РПЦ як знаряддя русифікації та інтеграції українців у межах радянської

імперії. Зокрема, у статті «Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989)» [283] він приділив основну увагу життєдіяльності УГКЦ в Західній Україні у 1946–1989 р. р. Автор детально аналізує, спираючись на численні джерельні дані, спроби компромісу між ієрархією Церкви та Кремлем. Подає механізми рішення державної влади про ліквідацію УГКЦ, шляхи реалізації такого рішення (залякування, арешти церковної ієрархії, втручання Московського патріархату у ліквідаційний процес УГКЦ, питання так званої Ініціативної групи щодо "возз'єднання" УГКЦ з РПЦ, хід Львівського собору УГКЦ 1946 р., який своїм рішенням заборонив діяльність УГКЦ в СРСР). Аналізує канонічність цього собору, розглядає становище невоzz'єданого духовенства і чернецтва, досліджує ставлення ОУН і УПА до воzz'єданого духовенства, а також реакцію Ватикану на заборону радянською владою діяльності УГКЦ. Та рамки цього дослідження обмежені вивченням тільки однієї конфесії (греко-католицької), що не дає можливості широкого бачення релігійного життя у Галицькому регіоні.

Окремі зарубіжні дослідники, висвітлюючи ліквідацію УГКЦ, намагаються розглядати це питання у широкому геополітичному контексті. Зокрема, це стосується досліджень Д. Дана «Католицька церква і Радянський уряд 1939-1949» [368]. Цей автор вважав, що план знищення УГКЦ мав передусім зовнішньополітичну спрямованість, так само як і переслідування Римо-католицької церкви у Радянському Союзі та країнах «соціалістичного табору».

Питання ліквідації УГКЦ, її воzz'єднання з РПЦ розглядав й інший американський учений В. Коларж у фундаментальному дослідженні «Релігія в СРСР» [369]. Однак прихильність автора до Російського православ'я визначила певну заангажованість при висвітленні цього питання.

Важливими для нас стали дослідження канадського вченого Д. Поспеловського, багаті невідомими чи маловідомими матеріалами із російських та інших іноземних архівів. Цей автор, використовуючи широку джерельну базу, розглянув непрості питання, які часто ігнорували інші дослідники. Так, Д. Поспеловський у своїх працях «Православна церква в історії Русі, Росії і СРСР»

[345] «Руська Православна Церква в ХХ столітті» [346] зацентрував увагу на ролі Московського патріархату в ліквідації УГКЦ.

А відомий діяч російського зарубіжжя, церковний історик, протоієрей Костянтин Зноско у своїй роботі «Історичний нарис церковної унії: її походження і характер» [303] досліджує історичні обставини, котрі призвели до укладення Брестської церковної унії в 1596 році, а також наслідки прийняття уніатства для народів Білорусі, України та Росії. Використовуючи обширний документальний матеріал автор яскраво показує складність долі Православ'я в цей час.

У притаманних московському шовінізму тонах розповідає про експансію католицького Риму на територію Російського православ'я у своїй праці «Експансія Риму в Росію. Східний обряд. (Рим — Польша — Россия)» [333] К. Ніколаєв. На думку дослідника головною зброєю римо-католиків була і залишається пропаганда підпорядкування Риму за допомогою унії. Велику частину книги займає дослідження новоунії під назвою «Східний обряд». Це дослідження багате на матеріали з історії унії, зокрема у ньому оприлюднено праці протоієрея Іоанна Наумовича.

Цілковито в іншому, науковому стилі написана праця прот. К. Скурата «Історія Помісних Православних Церков» [353]. Зокрема, в ній знаходимо інформацію про долю колишнього львівського архієпископа Макарія (Оксіюка), котрий по завершенні возз'єднавчих процесів у Східній Галичині та Закарпатті потрапив у «почесне заслання» – очолив Польську православну церкву.

Загалом роботи церковних істориків і церковних діячів, праці радянських авторів, дослідження сучасних українських та зарубіжних вчених, які стосуються ліквідації УГКЦ в Східній Галичині та створення на її базі РПЦ, не дають змоги цілісно та ґрунтовно розглянути специфіку діяльності цих релігійних структур у зазначеному регіоні в період 1945-1965 рр.

Варто зазначити, що дослідження радянських авторів в основному мали ідеологічно-пропагандистський характер і відзначалися відвертою заангажованістю. На сьогодні такі роботи можуть, радше, бути об'єктом критики.

У дослідженнях зарубіжних учених акцентувалася увага переважно на питаннях діяльності РПЦ, релігійних організацій у Радянському Союзі, особливостях радянської релігійної політики, її залежності від зовнішніх чинників. Питання ліквідації УГКЦ та становлення на її базі структур РПЦ, як правило, розглядалося у контексті більш широких питань. Одним із небагатьох винятків можна назвати дослідження Б. Боцюрківа.

Хоча в роботах сучасних українських дослідників розглядаються різні аспекти ліквідації УГКЦ та створення в Східній Галичині структур РПЦ, все-таки в них недостатньо уваги приділено специфіці цих процесів.

В опрацьованому історіографічному матеріалі з церковної історії радянського періоду не виявлено належної дослідницької уваги до дуже важливого аспекту – щоденного життя Церкви. І причина, через яку воно залишається недослідженим, полягає в домінуванні тоталітарної парадигми, переважному використанні політико-ідеологічного підходу у відповідних дослідженнях.

Отже, досліджувана проблематика недостатньо представлена в історико-релігієзнавчих роботах, а тому потребує подальшого дослідження із залученням нових архівних матеріалів і корегування теоретико-методологічних підходів.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зазначити: якщо діяльність УГКЦ у 1940–1960-х роках набуває предметного комплексного дослідження, спираючись на архівні писемні джерела та записи спогадів методикою "усної історії" Інституту Історії Церкви Українського католицького університету, то подібних системних і деталізованих досліджень за такою методикою із врахуванням конфесійних особливостей Руської православної церкви в Східній Галичині на даний час недостатньо. А це не дає широкої можливості відтворити як реальну, так і загальну релігійну картину й повноту як державно-церковних відносин, так і взаємин між усіма конфесіями, в тому числі й у середині них самих. Тому автор своїм дослідженням прагне осилити таке завдання, котре водночас розчистило б, можливо, дорогу до міжконфесійної злагоди у регіоні.

2.1. Характеристика джерел

Розробка поставленої проблематики та обґрунтування елементів новизни дисертаційного дослідження, недостатнє вивчення проблеми ліквідації структур УГКЦ у Східній Галичині та становлення на їхній базі структур РПЦ, з'ясування специфіки цього процесу потребувало залучення якнайширшої бази неопублікованих архівних джерел (необхідна їхня кількість, щоб відтворити цілісну картину, знаходиться як в столичних, так і місцевих архівах) і друкованих матеріалів, різних за походженням і власним інформаційним потенціалом.

При написанні дисертації були використані такі групи джерел:

1. Документи радянської влади щодо релігійних організацій, а також документи уповноважених Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів (ці ради функціонували спочатку при Раді народних комісарів СРСР, а після перейменування цього урядового органу в 1946 р. – при Раді міністрів СРСР). Вказані джерела висвітлюють передусім політику радянської влади щодо УГКЦ та РПЦ, дають можливість простежити втручання радянських органів у суто релігійні справи конфесій. Вони показують, як з допомогою механізмів державної влади здійснювався процес ліквідації УГКЦ та створення структур РПЦ на теренах Східної Галичини.

2. Документи республіканських та обласних органів Компартії України. Вони допомагають з'ясувати, як компартійні структури здійснювали координацію релігійної політики радянської влади, як фактично під їхнім керівництвом проходив процес ліквідації УГКЦ у Східній Галичині і поширення тут Православ'я. причому велике значення в здійсненні цієї політики надавалося репресивним заходам, що здійснювали органи безпеки. Також вказані матеріали пояснюють, як здійснювалася атеїстична робота в Східній Галичині, її специфіку в цьому регіоні.

3. Матеріали релігійних структур щодо діяльності УГКЦ та РПЦ. Зокрема, це стосується матеріалів Ініціативної групи, яка займалася ліквідацією УГКЦ та прилученням греко-католиків до РПЦ. Ці документи дають певні можливості простежити, як відбувалася ліквідація греко-католицизму в Галицькому регіоні, як

тут велася боротьба із «залишками уніатства» і як відбувалося в цьому краї становлення структур РПЦ.

4. Публікації у світській та церковній періодиці, що забезпечували ідеологічне прикриття для процесу ліквідації УГКЦ та оправославлення adeptів греко-католицизму в Східній Галичині.

5. Спогади людей, які були свідками ліквідації УГКЦ в Східній Галичині й становлення тут структур РПЦ. Незважаючи на суб'єктивність та заангажованість цих спогадів, вони заслуговують на увагу і дають можливість детальніше розглянути проблему.

Проаналізуємо джерельну базу використаних у дослідженні архівів.

Особливий інтерес для нас становлять: Архів уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви (РСРПЦ) та уповноваженого Ради у справах релігійних культів (РСРК) по УРСР, що зберігаються у фонді 4648 Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВУ) та Архів уповноважених РСРПЦ по Львівській та Дрогобицькій областях у фонді р-1332 Державного архіву Львівської області (ДАЛО). Сучасна назва фонду – Фонд уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР у вищезазначених областях. Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 р. № 1043 Рада в справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР і Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР були об'єднані і названі Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. До виходу постанови, як бачимо, існувало два фонди: фонд уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР і фонд уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР. У конкретному випадку – уповноважених у Львівській, Тернопільській, Станіславській (Івано-Франківській) областях.

Оскільки хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють 1945-1965 рр. і в основному воно базується на архівних джерелах цих двох складових фондів та їхньому аналізі, доречно розкрити основні наповнюючі аспекти.

Натомість фонд р- 1332 Державного архіву Львівської області є змішаним, тобто без чіткого розділення, складається як із фонду уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у Львівській області, так і фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Львівській області.

Справи вищезгаданих фондів включають: листування з Радою у справах релігій при РМ СРСР (у Москві і Києві), обкомом КП України, облвиконкомом і райвиконкомами (за місцем призначення уповноваженого) з питань обліку недіючих молитовних приміщень, реєстраційні справи про зняття з реєстрації релігійних громад, виписки з протоколів засідань РСРПЦ та РСРК при Раді Міністрів СРСР, циркулярні–інструктивні листи РСРПЦ та РСРК уповноваженим по УРСР та уповноваженим на місцях, листування із РСРПЦ та РСРК у питаннях зняття з реєстрації релігійних громад і закриття молитовних будівель; копії доповідних та довідок уповноважених РСРПЦ та РСРК, направлених у вищі урядові та партійні органи про релігійний стан, процеси та явища, які проходять у релігійних громадах; листування з обласними уповноваженими; заяви та скарги віруючих про зачинення храмів і молитовних будівель; списки та відомості про молитовні будівлі та служителів культу; спеціальні доповідні про релігійні свята і випадки релігійного марновірства; документи про прийом іноземних делегацій релігійними громадами, що діяли на території України; матеріали про становище та діяльність духовних семінарій; доповідні записки про перевірку роботи обласних уповноважених РСРПЦ та РСР, плани роботи уповноваженого Ради у справах релігійних культів, довідки про організаційну структуру релігійних культів в області, довідки про впровадження радянських свят і безрелігійних обрядів у 1960-х роках тощо) [7-39; 45-110].

Архів ЦК КПУ, який зберігається у фонді 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). У документах цих фондів відображено організаторську, ідейно-політичну та виховну роботу партійних комітетів, первинних партійних організацій з відбудови народного господарства відповідно в кожній із вищезазначених областей, ліквідації неграмотності, розвитку освіти та

культури, діяльності релігійних організацій, роботу комуністів на селі з колективізації, показано роботу партійних організацій у розвитку промисловості, транспорту, зв'язку, розширенні будівництва, інтернаціональному і патріотичному (з погляду тодішньої комуністичної ідеології) вихованню населення, підготовці кадрів.

Зберігаються у цих фондах доповідні записки, довідки, інформації зазначених обкомів Компартії в ЦК КПУ про стан масово-політичної роботи серед населення, дотримання законів і постанов уряду римо-католицьким, греко-католицьким, православним та протестантським духовенством. Також тут містяться документи про організаційну і політичну роботу серед репатрійованого українського населення з Польщі і серед поляків, які переселялися до Польщі, про хід виконання постанов ЦК КП України про посилення боротьби з формуваннями УПА, про організацію винищувальних батальйонів. Використано з цих фондів й інформації, доповідні записки працівників відділу пропаганди й агітації цих обкомів партії, управління КДБ, уповноважених Ради у справах РПЦ і уповноважених Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР при виконкомах згаданих обласних Рад депутатів трудящих (з 8 грудня 1965 р. – уповноважених Ради у справах релігій) в обкоми КП України про діяльність монастирів, релігійних громад РПЦ, інших релігійних організацій, про методи, спрямовані проти т. зв. “антирадянської діяльності сектантських груп і уніатського духовенства”, виконанню радянського законодавства про релігійні культури і заходи із зменшення їхньої активності та посилення атеїстичної пропаганди серед віруючого населення, про становище лекційної пропаганди і роботи позаштатних лекторських груп тощо [111-144]. Документи відповідної тематики були віднайдені у архіві Львівського обкому КПУ, що містяться у фонді 3 ДАЛО [1-6], та партархіві Дрогобицького обкому КПУ, матеріали якого зберігаються у фонді 5001 ДАЛО [40].

Документи фонду 1 ЦДАГОУ використані для висвітлення діяльності РСРПЦ, РСРК, а також компартійних органів щодо діяльності УГКЦ на території Східної Галичини. Записки, довідки, інформаційні листи, які зберігаються в цьому

фонді, інформують про характер релігійних відносин в СРСР, зокрема, у Галичині. До того ж архівні матеріали зазначеного фонду важливі для реконструкції суспільно-політичних реалій, відносин між державними органами і структурами РПЦ. Вони показують реакцію радянської влади на події релігійного життя на теренах Східної Галичини. Розгляд матеріалів фонду дозволяє стверджувати, що релігійна політика органів радянської влади мала послідовний і системний характер. Для неї було притаманне постійне удосконалення нормативної бази, спрямованої проти релігійних організацій, зокрема, греко-католиків. Ці організації загалом трактувалися як чужорідне, небажане тіло у суспільно-політичній системі Радянського Союзу. У певному сенсі РПЦ та інші релігійні організації були своєрідною альтернативою Комуністичній партії. Тому радянські керівники вимагали якщо не знищення її, то принаймні маргіналізації. Водночас це не виключало того, що компартійні та радянські органи використовували деякі релігійні організації, передусім РПЦ, для вирішення певних завдань – переважно тактичного характеру.

При написанні дисертації були використані також матеріали Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України [41-44]. Вони стосуються проблем історії взаємовідносин греко-католиків і православних на теренах Західної України в ХІХ ст., наукового спадку майбутнього львівського архієрея М. Оксіюка і дають можливість глибше зрозуміти проблему і передісторію возз'єднання греко-католиків та православних в сучасній Україні.

Сукупно в дослідженні використано 144 архівних справ.

Важливим доповненням до архівних матеріалів стали збірки опублікованих документів. Вони дали змогу повніше вивчити й розглянути досліджувану проблему.

Ці друковані джерела також умовно можна розділити на кілька груп.

До першої з них варто віднести законодавчі акти, які регулювали ставлення радянського уряду до Руської православної церкви та інших релігійних організацій [150, 152, 156, 165–168, 192, 203, 204] і дають змогу прослідкувати еволюцію

релігійної політики радянської влади, виявити її специфіку у певні періоди, зокрема, у 1945–1965 р. Правда, використовуючи ці акти, треба мати на увазі, що Радянський Союз не був правовою державою. Тому інтерпретація та використання тих чи тих законодавчих актів, що стосувалися релігійного життя, часто залежали від політичної кон'юнктури. До того ж ці акти, радше, були вершиною айсберга. Реальна ж релігійна політика часто визначалася компартійними структурами та органами держбезпеки.

Так, ідеологічну основу для антирелігійної політики радянської держави становили окремі праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які згодом у контексті практичної побудови комуністичного суспільства розвинув В. Ленін. На цьому ідеологічному фундаменті формувалися концепції атеїзму, які рішеннями численних з'їздів і постанов Комуністичної партії [165, 166, 168] втілювалися в життя. У цьому контексті заслуговує на увагу збірник "Законодавство про релігійні культу" [156], в якому вміщено основні документи з питань політики Комуністичної партії та Радянської держави щодо релігії і Церкви, а також зібрано законодавчі та нормативні акти СРСР та УРСР про свободу совісті та релігійні організації. Суттєвим недоліком цього збірника було те, що він не призначався для широкого загалу, лише – для службового користування, і був розрахований на працівників виконавчих комітетів Рад районного і обласного рівнів, уповноважених Ради у справах релігій, суду, прокуратури тощо. Отже, віруючі і священнослужителі не були обізнанні з чинним законодавством про релігійні культу та свободу совісті. Складається враження, що державна влада боялася показати широкому загалу юридичні механізми, якими регулюються відносини між нею і віруючими. Та й зрозуміло чому – адже вона часто їх не дотримувалася, порушувала, тож реально переступала закон, дотримуючись антирелігійної ідеології, а не чинного законодавства про культу, яке у друкованому вигляді надавало хоч якісь релігійні свободи.

Окрему групу матеріалів становлять постанови та укази, видані вищими ієрархами та Святійшим Синодом РПЦ, які регулювали внутрішнє життя цієї

церкви в СРСР у період 1945–65 рр. [196–201, 213–222, 227, 256, 257]. Вказані матеріали дають можливість відстежити кадрові зміни, що відбувалися в РПЦ, зокрема на теренах Східної Галичини; розглянути ідейно-релігійні тенденції, яким надавався пріоритет у цій конфесії; виявити особливості боротьби православного духовенства із залишками уніатства в Галичині.

До окремої групи варто віднести друковані джерела, що стосуються процесу ліквідації унії в Східній Галичині. Період перед ліквідацією представляють збірки документів про Львівський собор 1946 р. [153, 187]. Туди ж відносимо звернення православних до ієрархів, матеріали про діяльність цього собору [157, 158, 183, 184, 228, 231 – 234] та «возз'єднавчий» процес [158, 164, 183, 184, 186]. Особливу групу матеріалів становлять документи, які висвітлюють життя й діяльність о. Г. Костельника, одного з головних організаторів Львівського собору 1946 р. [169–182, 188, 189, 226–228].

Окремо потрібно згадати і про документальний збірник "Мартирологія українських церков" [191], який побачив світ в Торонто у 1985 році й містить документи, матеріали, спогади, які розкривають чисельність репресованих та замучених у радянських концтаборах священників, чернецтва УГКЦ, а також висвітлюють діяльність катакомбної Церкви. Зрозуміло, що на повноту дослідження цих аспектів не можна розраховувати, оскільки упорядники не могли мати доступу до джерел державних архівів СРСР і УРСР.

За часів незалежної України була опублікована низка збірників документів, які висвітлювали процес ліквідації УГКЦ і насадження структур РПЦ на теренах Східної Галичини.

Доповнюють опрацьовану нами архівну базу джерела, опубліковані В. Сергійчуком у книзі "Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу" [352]. Тут у хронологічному порядку представлені документи з вищезазначених фондів ЦДАГОУ, які висвітлюють картину підготовки і ходу заборони УГКЦ комуністичною державною владою, репресії проти греко-католицької ієрархії, священнослужителів, чернецтва,

активних віруючих, переслідування атеїстичною владою підпілля УГКЦ, роль спецслужб у гоніннях греко-католиків, поширення РПЦ у західних областях України та на Закарпатті, боротьбу УГКЦ (її священнослужителів і мирян) за легальне відродження своєї Церкви. Опілюдені документи автором поділені на “Три етапи трагедії”, котрі він визначив, напевно, спираючись на переломні віхи в історії УГКЦ у 1944–1990 р.р.

Їхній поділ такий: I. 1944–1946, II. 1946–1949, III. 1949–1990. Перший етап можна пояснити роками підготовки і заборони легальної діяльності УГКЦ комуністичною владою у західних областях України. Другий – розкриває дії атеїстичної влади, спрямовані на підготовку і ліквідацію УГКЦ на Закарпатті. Натомість третій етап не має чіткої хронології, він поданий як цілісний відтинок часу у житті підпілля УГКЦ на всій її т. зв. канонічній території. Проте цей етап має свої історичні особливості. Наприклад, закінчення сталінського тоталітаризму, хрущовська автократія, роки спаду антирелігійних репресій, починаючи із часу правління Л. Брежнєва аж до виходу УГКЦ із підпілля. Авторіві варто було це врахувати, тоді розділ набув би більшої виразності. Та все ж він дуже полегшив працю дослідників, згрупувавши найважливіші документи з історії УГКЦ у 1944–1990 р.р. і видавши це окремим документальним збірником, котрий є доступним для всіх зацікавлених.

Цей же дослідник у 2012 році уперше опублікував документи радянських спецслужб, в яких зафіксовано сторінки життя і діяльності Патріарха Йосифа Сліпого, глави Української греко-католицької церкви [223–224]. У двотомнику оприлюднено 245 документів з фондів ГДА СБУ, в корих міститься інформація про життя та діяльність Йосифа Сліпого в період 1939-87 років.

Чимало документів, що стосуються цієї проблеми, вміщені у збірнику «Історія релігій» за редакцією Е. Бистрицької та І. Зуляка [158]. Там, зокрема, є матеріали, пов’язані з діяльністю Ініціативної групи, підготовчими заходами до «возз’єднання» греко-католиків і православних («профілактичні бесіди» з віруючими та греко-католицьким духовенством, переслідування їх, з’ясування

зв'язків греко-католиків з ОУН та УПА, вивчення настроїв, поширених серед населення Східної Галичини). Є в цьому збірнику і документи Львівського собору 1946 р., а також матеріали, що стосуються переслідування греко-католиків у пособорний період.

Збірник документів «Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації УГКЦ в умовах СРСР в 1939—1941 та 1944—1946 рр.» [260] включає документи, які висвітлюють політику радянської влади щодо УГКЦ до Львівського собору 1946 р., становлення й діяльність Ініціативної групи, переслідування греко-католицьких священників і віруючих. На основі представлених у збірнику документів показано заходи по «возз'єднанню» УГКЦ та РПЦ, а також офіційну ліквідацію Греко-католицької церкви, здійсненої на Львівському соборі 1946 р.

У названих збірниках використано чимало документів із Державного архіву Служби безпеки України, що допомагає розширити джерельну базу дослідження і сприяє всебічному розкриттю теми.

Збірник «Львівський собор: документи і матеріали» [187] представляє джерела, пов'язані з підготовкою і проведенням Львівського собору 1946 р. У іншому збірнику, де також йдеться про цей собор, «Діяння Собору Української греко-Католицької церкви» [153], окрім документальних матеріалів, вміщені спогади очевидців, які брали участь у його підготовці і засіданні.

Матеріали про переслідування греко-католицького духовенства вміщені й у збірнику «Літопис Голготи України» [185, 186]. Багато з цих матеріалів були розсекречені лише за часів незалежності України.

Одним із найбільших фундаментальних видань, які на основі документів висвітлюють історію ліквідації УГКЦ, є збірник «Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи та матеріали. Документи радянських органів державної безпеки» у двох томах під загальною редакцією В. Сергійчука [183, 184]. Вміщені в цій збірці матеріали переконливо засвідчують, що процес ліквідації УГКЦ здійснювався безпосередньо під контролем органів державної безпеки з відповідним залученням компартійних, державних радянських органів, а також структур РПЦ.

Ще одну групу матеріалів становлять друковані джерела, що висвітлювали внутрішнє життя новостворених у Східній Галичині єпархій РПЦ [160, 162, 164, 195, 241, 252, 253]. Ці матеріали друкувалися переважно на сторінках православної періодики.

Отже, джерельна база означеної теми, зважаючи на її видову різноманітність та змістову насиченість, відкриває можливості для глибокого та різнобічного дослідження специфіки функціонування структур УГКЦ та РПЦ в умовах радянської моделі державно-церковних відносин у 1945–1965 рр.

Висновки до розділу 1

Наукові дослідження, що були використані при написанні дисертації, не дають можливості цілісно встановити специфіку функціонування структур УГКЦ та РПЦ у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин у 1945–1965 рр. Пошуки матеріалів радянського періоду через їхню ідеологічну заангажованість, тенденційне зображення УГКЦ і навіть РПЦ не можуть бути ні достатньо об'єктивними, ні достатньо інформативними. Ці дослідження варто кваліфікувати радше не як наукові, а як пропагандистські матеріали. Цілісної картини процесів, що пов'язані з ліквідацією УГКЦ і становлення в Східній Галичині структур РПЦ, втручання у ці процеси органів радянської влади, специфіки проведення релігійної політики в краї не дають і роботи сучасних зарубіжних вчених. Це пов'язано з різними причинами – особливостями джерельної бази цих робіт, симпатіями чи антипатіями до певних конфесій, концентрацією уваги на деяких специфічних аспектах вказаної теми. Питання ліквідації УГКЦ та становлення структур РПЦ у Східній Галичині почали активно досліджуватися лише в часи незалежної України. Проте специфіка цих процесів не є достатньо вивченою.

Джерела, використані в роботі, сприяють ширшому дослідженню проблеми. Це – документи радянської влади щодо релігійних організацій, а також документи уповноважених Ради у справах РПЦ та Ради в справах релігійних культів,

республіканських та обласних органів Компартії України, матеріали релігійних структур, які стосуються діяльності УГКЦ та РПЦ, публікації у світській та церковній періодиці, які забезпечували ідеологічне прикриття для процесу ліквідації УГКЦ та оправославлення adeptів греко-католицизму в Східній Галичині, спогади людей, які були свідками ліквідації УГКЦ в галицькому регіоні і становлення тут структур РПЦ.

Загалом досліджувана проблема має значний науковий інтерес через недостатнє вивчення в історичній науці та релігієзнавстві і наявність значної кількості неопублікованих джерел.

РОЗДІЛ 2

ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ФОРМУВАННЯ СТРУКТУР РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛИЦЬКОМУ РЕГІОНІ

2.1. Створення в СРСР системи контролю за діяльністю релігійних організацій на завершальному етапі Другої світової війни

У політиці радянської влади щодо релігійних організацій простежується кілька етапів еволюції.

На першому етапі значного удару по релігійних організаціях, передусім по РПЦ, було завдано низкою ленінських декретів 1917–20 рр., ключовим серед яких був «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23.01.1918 р.) [211, с. 42–43]. Він спирався на вчення К. Маркса про матеріальний базис і надбудову (за ленінським розумінням релігійні організації як ідеологічні інституції є складовою надбудови). Надбудова, згідно з цим вченням, у випадку позбавлення базису, повинна була відмерти. Згідно з «Декретом про землю» II Всеросійського з'їзду Ради робітників і солдатських депутатів від 26 жовтня 1917 р. [152, с. 17–20], РПЦ була позбавлена власності на земельні володіння. Два наступні декрети, видані радянським урядом, – «Декрет про розлучення» від 16(29) грудня 1917 р. [152, с. 239] та «Декрет про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадського стану» від 18 (31) грудня 1917 р. [152, с. 247–249] – передавали державі деякі функції, які раніше належали РПЦ та релігійним організаціям. Після відокремлення школи від церкви урядовці в радянській Росії уже 18 лютого 1918 р. видали «Декрет про радянську школу» [211, с. 128], згідно з яким почав регулюватись шкільний освітній процес у радянській державі. Офіційне проголошення в Конституції 1918 р. свободи релігії й антирелігійної пропаганди у деякій мірі стримувало антицерковні дії уряду.

З 1921 р., коли стало зрозуміло, що передбачення К. Маркса не збуваються ні в економіці, ні в церковному житті, настав новий етап у релігійній політиці радянської держави – етап диференціації релігій, яка виявилась у явній чи неявній підтримці «потрібних» сект і розколів, що вело до дезорганізації релігійного життя. При цьому відбувалося втручання органів радянської влади в релігійні

справи. Пізніше цей досвід був використаний у Східній Галичині у післявоєнний період. Для координації всіх видів антирелігійної політики восени 1922 р. була створена Антирелігійна комісія Політбюро ЦК ВКП(б), яку очолив О. Ярославський (Міней Губельман). Показово, що засідання цієї комісії проходили у приймальній номінального голови держави – М. Калініна [345, с. 174].

Також була створена комісія по відокремленню Церкви від держави. Для координації роботи цієї комісії Рада Народних Комісарів (РНК) видавала відповідні інструкції та циркуляри. Проте насправді релігійну політику часто здійснювали органи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), які ставили перед собою завдання знищення релігії. Так, у матеріалах, які стосуються діяльності згаданої комісії, дослідникам навіть не вдалося знайти свідчень про виконання її рішень місцевими органами влади [345, с. 276]. Комісія припинила своє існування у 1938 році. З цього часу контроль за церковним життям здійснювали відповідні органи НКВС, які часто вирішували церковні справи з допомогою репресій, ув'язнюючи непокірних священнослужителів. Подібна практика була повторена в Східній Галичині у післявоєнний період, коли було арештовано чимало кліриків УГКЦ, у т.ч. всіх її архієреїв.

Згідно з радянським законодавством, легальними релігійними об'єднаннями були лише зареєстровані в органах місцевої державної влади групи з 20 мирян (т.зв. «двадцятки»), які орендували у держави культові приміщення. Церква як організація де-юре не існувала, відповідно, вона не мала права юридичної особи. Тобто релігійні об'єднання, у т.ч. РПЦ, не мали права проводити свої собори, відкривати власні навчальні заклади, видавництва тощо. Спроби керівництва РПЦ легалізувати свою церкву у міжвоєнний період не мали успіху. Органи радянської влади вимагали від нього серйозних поступок (кадрових змін, прийняття лояльних декларацій), на які ієрархи йти не хотіли. Так само органи радянської влади у післявоєнний період вимагали від священників УГКЦ піти на значні поступки, але ті відмовлялися це робити.

8 квітня 1929 р. радянський уряд прийняв закон «Про релігійні об'єднання» [211, с. 105–117], згідно з яким релігійним громадам дозволялося лише відправлення культів у храмах та молитовних будинках, а просвітницька і

благодійницька діяльність категорично заборонялася. Духовенство з цього часу відсторонювалося від участі у господарчих та фінансових справах парафії.

Наступним етапом у церковній політиці радянського уряду став період 1939–41 рр., коли до складу СРСР були приєднані нові території на Заході. У результаті цього громадянами Радянського Союзу стали мільйони людей, які не пройшли «перевиховання» органами радянської влади і які, здебільшого, дотримувалися релігійних традицій. Тоді ж до складу радянської України увійшли землі Східної Галичини, де домінували греко-католики.

СРСР, який готувався до війни, змушений був рахуватися з настроями і поглядами мільйонів своїх нових громадян. У зв'язку з цим спостерігалось помітне зменшення антирелігійної пропаганди у засобах масової інформації. У цей період у радянській пресі з'являються статті про те, що не можна плутати простих віруючих з релігійною ідеологією. Відповідно, органи радянської влади демонстрували певну релігійну терпимість – звісно, з пропагандистською метою.

На приєднаних землях не спостерігалось насильного закриття храмів, відносно рідкісними були випадки арештів духовенства. Тоді ж відновили регулярні робочі тижні з недільними вихідними днями замість введеної у 1929 році «п'ятидневки» з шостим днем у вигляді вихідного, що позбавляло віруючих права регулярно відвідувати храми у недільні та святкові дні.

Водночас бачимо певні спроби органів радянської влади підпорядкувати собі церковне життя на приєднаних землях. З цією метою сюди посилали священнослужителів, які так чи інакше співпрацювали з радянською владою. Наприклад, з чотирьох правлячих архиєреїв РПЦ, що станом на 1939 рік в СРСР залишалися на кафедрах, двоє були скеровані на приєднані землі: митрополит Николай (Ярушевич) став екзархом України, основним місцем перебування якого був західноукраїнський регіон, а митрополит Сергій (Воскресенський) був призначений екзархом у Прибалтиці.

Були зроблені певні спроби тиску на УГКЦ. Її священники зазнали переслідувань [183, с. 77–113]. Також, судячи з деяких документів та свідчень, радянські органи вже тоді почали виношувати план ліквідації УГКЦ та підшуковували в її середовищі людей, які б погодилися приєднати цю церкву до церкви православної. Вони звернули увагу на особу священника, доктора Гавриїла

Костельника, який був відомий як теолог, філософ, людина, наближена до митрополита Андрея (Шептицького). Водночас о. Г. Костельник зарекомендував себе як «восточник» у середовищі греко-католиків, тобто вважався прихильником збереження східних обрядових традицій. Також він був схильний до поміркованого москвофільства. З метою шантажу о. Г. Костельника співробітники НКВС заарештували його сина Богдана [183, с. 114–119], який потім загинув у тюрмі. Ймовірно, був розрахунок, що о. Г. Костельник, бажаючи врятувати сина, піде на співробітництво з органами радянської влади і очолить рух за «возз'єднання» греко-католиків із православними. Однак цього не сталося. Дізнавшись про смерть сина о. Г. Костельник дав зрозуміти, що таке «возз'єднання» не матиме підтримки з боку абсолютної більшості греко-католиків [183, с. 125–129].

Два неповних роки перебування Галичини в складі УРСР (з вересня 1939 р. по червень 1941 р.) – це короткий термін, щоб ліквідувати тут УГКЦ. До того ж радянській владі доводилося здійснювати різноманітні заходи щодо «радянзації» Галичини, коли церковні питання відступали на задній план.

Події німецько-радянської війни 1941–1945 рр. призвели до помітних змін у церковній політиці радянської влади. Радянське керівництво було зацікавлене в тому, щоб максимально мобілізувати ресурси для протидії німецькій окупації. Керівництво Радянського Союзу частково відходить від комуністичних ідеологем і традицій, звертаючись до традицій імперської Росії, серед яких важливе місце займали традиції православні. Це робилося для того, щоб посилити патріотичні почуття громадян СРСР, значна частина яких продовжувала жити, керуючись «дореволюційними» уявленнями. Було також сподівання, що релігійні організації, зокрема РПЦ, нададуть матеріальну допомогу радянським збройним силам.

Відповідно, відбулося «потепління» радянської влади до РПЦ. Так, на початку 1943 р. за особистим розпорядженням Й. Сталіна у Держбанку було відкрито спеціальний рахунок для пожертв духовенства і віруючих, котрі надходили у фонд оборони. Керуючий справами Московської патріархії – митрополит Київський і Галицький Николай (Ярушевич), що залишався в Москві, за указом президії Верховної Ради СРСР був призначений членом Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських

загарбників. Помітні зміни у діяльності РПЦ на територіях СРСР, що не потрапили під окупацію, відбулися після відомої зустрічі Й. Сталіна з трьома митрополитами: місцеблюстителем патріаршого престолу Сергієм (Страгородським), лєнінградським владикою Алексієм (Сіманським) та колишнім екзархом України Николаєм (Ярушевичем). Ця зустріч відбулася 4 вересня 1943 р. у Кремлі. На ній було обговорено перспективи подальшої діяльності РПЦ та вирішено 8 вересня цього ж року скликати собор РПЦ, на якому буде обраний патріарх. На тій зустрічі ієрархів повідомлено про намір створення спеціального органу – Ради у справах РПЦ. 8 вересня 1948 р., згідно досягнутої домовленості, в Москві відбувся собор, який обрав патріархом московським і всія Русі Сергія (Старгородського), а уже 14 вересня цього ж року РНК СРСР видала постанову про організацію Ради у справах РПЦ (РСРПЦ). 7 жовтня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову № 1095 «Про затвердження Положення про Раду у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР» [366, с. 41-46]. Тобто, завдяки цим крокам, РПЦ перетворювалася в лояльну до радянської влади структуру, на яку робило ставку радянське керівництво.

Урядовим розпорядженням № 17350 від 24 серпня 1944 р., яке було підписане В. Молотовим, Московській патріархії, єпархіальним управлінням та парафіям РПЦ дозволялося відкривати поточні рахунки у Держбанку СРСР для зберігання там коштів, а згідно з постановою № 232 – 101 с. , яку 23 січня 1946 р. видав союзний уряд, релігійним товариствам дозволялось відкривати поточні рахунки у Держбанку та його відділеннях. Однак у цій постанові мова йшла лише про зареєстровані релігійні громади, хоча робилися деякі винятки у зв'язку зі «специфікою регіону» [104, арк. 90].

У листі № 4198 від 28 серпня 1945 р. голова РСРПЦ Г. Карпов повідомив патріарха московського Алексія про те, що 22 серпня 1945 р. видано урядову постанову про надання органам РПЦ (патріархії, єпархіальним управлінням, парафіяльним громадам і монастирям) юридичних прав на придбання транспортних засобів, виробництво церковної утварі та предметів релігійного культу, їх продаж для громад віруючих, оренду, будівництво та придбання у власність будинків для церковних потреб з дозволу уповноваженого РСРПЦ в областях, краях і республіках. Цією ж постановою рекомендовано не забороняти

церковним громадам дзвонити в дзвони у містах і селах. Пропонувалося місцевим органам влади при плануванні населених пунктів розглядати можливість побудови нових культових будівель і в межах можливого виділяти парафіям будівельні матеріали для ремонту церковних будівель, якщо ремонт узгоджений з уповноваженими Ради у справах РПЦ [244, с. 364-365].

Важливу роль у посередництві між органами радянської влади й православним духовенством відіграла Рада в справах РПЦ. Згідно з урядовими документами, у коло обов'язків цієї структури входили: попередній розгляд питань, які ставляться патріархом і вимагають рішення уряду СРСР; розробка проектів законодавчих актів і постанов, що стосується діяльності РПЦ, а також інструкцій та інших вказівок щодо їх застосування і винесення на розгляд Ради Народних Комісарів СРСР; нагляд за правильним та своєчасним втіленням у життя по всій території СРСР законів і постанов радянського уряду, що стосуються РПЦ; подання до РНК висновків з питань життєдіяльності РПЦ; своєчасне інформування уряду СРСР про стан та діяльність Церкви на місцях. До обов'язків РСРПЦ також входило право загального обліку церков і складання статистичних звітів за даними, які подавалася обласними уповноваженими. Важливість новоствореної структури для радянського уряду доводить уже той факт, що всі центральні установи та відомства СРСР мусили попередньо узгоджувати з Радою всі свої заходи, що так чи інакше стосувалися інтересів РПЦ [323, с. 58–59]. Рада отримала також право вимагати від центральних та місцевих органів влади надання необхідних відомостей та матеріалів, а також утворення комісій для розробки окремих питань, пов'язаних з діяльністю РПЦ. РСРПЦ отримала й право на утворення розгалуженого апарату уповноважених, що мали діяти при Раднаркомів союзних і автономних республік, обл(край)виконкомів [323, с. 54].

Для кожної області встановлюється штат із уповноваженого РСРПЦ при облвиконкомі Рад депутатів трудящих і секретаря-друкарки. Уповноважені при облвиконкомів призначались у різний час у міру налагодження діяльності владних місцевих структур. Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів викликала чимало запитань і непорозумінь. Щоб регламентувати роботу апарату уповноважених, Г. Карпов надіслав до раднаркомів союзних і

автономних республік, виконавчих комітетів краєвих і обласних Рад депутатів трудящих лист № 121/31, датований 28 грудня 1943 р. [99, арк. 1], де окреслив коло прав і обов'язків уповноважених РСРПЦ.

Згідно з цим документом, уповноважені РСРПЦ повинні були займатися виключно справами, що стосуються Руської православної церкви. У практичній роботі вони керувалися існуючими законами та постановами уряду, що стосувалися релігії та Церкви. Уповноважені були зобов'язані відновити та вести облік храмів і вчасно подавати до РСРПЦ відомості, яких вимагали; розглядати усі подані релігійними громадами заяви, в яких ставилось питання про відкриття храму. У питаннях, які вимагали термінового рішення, уповноважені, користуючись послугами телефону чи телеграфу, у крайньому випадку через листування, мали отримати рекомендації від РСРПЦ.

Апарат уповноваженого по УРСР складався з чотирьох осіб: уповноваженого, заступника уповноваженого, секретаря та діловода. Першим уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко.

6 лютого 1944 р. була прийнята детальна інструкція, в якій визначалися обов'язки уповноважених РСРПЦ при РНК союзних і автономних республік та при обл(край)виконкомах. Вона складалася з семи розділів, додатків і приміток. Роботу уповноваженого при облвиконкомах безпосередньо контролював уповноважений РСРПЦ при уряді республіки, перед яким вони періодично звітували. Усі відомства республіки, обласні органи влади повинні були і надалі попередньо узгоджувати з РСРПЦ всі заходи, що стосувалися Руської православної церкви [323, с. 163–164]. Хоча усі державні постанови, що стосуються РПЦ, згідно з листом Г.Карпова від 29 березня 1945 р. за № 964, урядові відомства мали отримувати лише у РНК, а не в регіонального уповноваженого [45, арк. 14].

17 квітня 1945 р. було уточнено редакційні назви посад уповноважених РСРПЦ, які стали офіційно іменуватися «уповноваженими Ради в справах Руської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по (назва області)» [323, с. 60]. У зв'язку з реорганізацією у 1946 р. Ради Народних Комісарів СРСР у Раду

Міністрів СРСР відповідно було змінено назву представників РСРПЦ на місцях на «уповноважений при РМ СРСР».

Оскільки в роки Другої світової війни активізувалися неправославні релігійні громади, що діяли на території СРСР, керівництво країни почало шукати нові форми контролю за адептами цих віросповідань. Уряд пішов апробованим шляхом і за аналогією РСРПЦ створив при РНК Раду у справах релігійних культур (РСРК). У постанові уряду № 572 від 19 травня 1944 р. зазначалося, що цей орган створений з метою здійснення зв'язку між урядом СРСР та керівництвом релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядської, католицької, греко-католицької та лютеранської церков, мусульманського, юдейського, буддистського та протестантських віросповідань. Постановою РНК СРСР № 626 від 29 травня 1944 р. було затверджено положення про РСРК, за яким цій Раді надавалися функції, відповідні до тих, що їх виконувала РСРПЦ. Був також створений і відповідний апарат уповноважених [323, с. 61–62].

Виконуючи постанову РНК СРСР від 18 грудня 1943 р. (№ 1392) та вказівки-листа РСРПЦ від 30 листопада 1944 р. (№ 3051), у штат Львівського облвиконкому на 1945 р. був включений апарат уповноваженого РСРК, оскільки більшість населення Східної Галичини на цей час юридично належала до УГКЦ. У листі № 454 від 7 грудня 1944 р., що був надісланий голові Станіславського облвиконкому М. Козенку, висловлювалася думка голови РСРПЦ Г. Карпова та голови РСРК І. Полянського про те, що для Станіславської, Львівської та Дрогобицької областей, на території яких у цей час діяла незначна кількість парафій РПЦ, варто призначити міжобласного уповноваженого Ради у справах РПЦ з місцеперебуванням у м. Львові. Копії цього листа були також надіслані відповідно головам Львівського та Дрогобицького облвиконкомів і заступнику голови РНК УРСР Л. Корнійцю [48, арк. 14]. 13 лютого 1945 р., відповідно до наказу № 10 по Львівському облвиконкомі, міжобласним уповноваженим РСРПЦ, який знаходився у Львові, було призначено А. Вишневського (ці дані взяті з передмови до опису № 1 фонду р-1332 ДАЛО, оскільки у фондах архіву Львівського облвиконкому відповідну постанову віднайти не вдалося). Останнього часто залучали до роботи у Львівському обласному комітеті Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) [102, арк. 41].

З початком «возз'єднавчого» процесу УГКЦ із РПЦ при Дрогобицькому та Станіславському облвиконкомах були створені окремі апарати уповноважених [115, арк. 41], які відповідно очолили А. Шерстюк і Бельков. У той же час уповноваженим РСРПЦ по Тернопільській області призначили Т. Куліченка. Уповноважені обласного рівня дуже часто залучалися місцевими органами влади, а також обкомами КП(б)У до виконання не властивих їм доручень і тим самим відволікалися від своєї основної роботи. Зважаючи на таке ставлення до уповноважених, РНК СРСР вжила рішучих заходів, які мали підняти значення апарату уповноважених при облвиконкомах.

25 березня 1945 р. голова РНК СРСР В. Молотов видав директивне розпорядження № 383(ш)6503 [94, арк. 15–16], в якому виклав систему заходів, що мали забезпечити створення належних умов для діяльності уповноважених на місцях. Згідно з цією директивою, роботою уповноваженого повинен був керувати на місці лише голова облвиконкому чи його перший заступник. За зарплатою та постачанням уповноважені повинні були бути прирівнені до завідуючих відділів облвиконкому. Апарат обласного уповноваженого повинен був утримуватися за рахунок місцевого бюджету. Уповноважені не могли бути звільнені або переведені на іншу роботу без згоди РСРПЦ. Вони не підлягали залученню до робіт, не пов'язаних з їхньою основною діяльністю. Окрім цього, апарат уповноваженого мав бути розташований в окремому та зручному для прийому відвідувачів місці [94, арк. 16].

Однак на місцевому рівні ця директива виконувалася несвоєчасно або не в повному обсязі. Щоб прискорити процес формування апаратів уповноважених при облвиконкомах, заступник голови РСРПЦ Г. Белишев листом № 131/с від 16 травня 1945 р. повідомив відповідних уповноважених про прийняту урядом систему заходів щодо створення належних умов для їхньої роботи при облвиконкомах. У своєму листі він детально передає зміст директиви В. Молотова № 383(ш)6503. Окрім того, Г. Белишев ще раз нагадав місцевим уповноваженим заборону РНК відправляти їх у довгочасне відрядження у справах, що не були пов'язані з основним видом занять [20, арк. 2].

Виконуючи вказівки союзних органів, український уряд узяв під контроль справу забезпечення умов роботи уповноважених. 19 квітня 1945 р. голова РНК

УРСР Л.Корнієць видав розпорядження за № 1273 про організацію умов діяльності уповноважених, за яким їх забезпечували одягом, харчуванням, належним приміщенням для роботи [323, с. 66].

Але, незважаючи на вищезгадані урядові розпорядження, права обласних уповноважених на місцях обмежувалися. Галичина у цьому плані не стала винятком. Місцеві урядовці й надалі залучали уповноважених для виконання своїх доручень. Зважаючи на незадовільний стан у роботі органів місцевої влади, уряд УРСР доручив республіканським уповноваженим РСРПЦ та РСРК обстежити умови роботи уповноважених при облвиконкомах. Заступником уповноваженого РСРПЦ по УРСР Г. Катуніним була підготовлена довідка, датована 21 січня 1946 р., в котрій були висвітлені наслідки перевірки. Виявилося, що майже в усіх областях уповноважені часто відволікаються від своєї основної роботи. Яскравим прикладом такого ставлення був уповноважений по Дрогобицькій області, який у 1945 р. два місяці провів на лісозаготовці, ще два – боровся із бандерівцями; окрім того, на два тижні був відісланий на хлібозаготівлю, виконуючи при тому обов'язки представника облвиконкому [104, арк. 218; 101, арк 37]. Не кращий стан справ був виявлений у сусідній Львівській області, де уповноваженого РСРПЦ систематично залучав до своєї роботи Львівський обком КП(б)У [24, арк. 27]. Такі випадки дезорганізовували роботу обласних апаратів уповноважених.

На підставі запропонованих матеріалів перевірки заступник голови Раднаркому УРСР у березні 1946 р. вдруге письмово звернувся до керівництва облвиконкомів, констатує той факт, що у Рівненській, Житомирській, Дрогобицькій, Херсонській, Ізмаїльській, Ворошиловградській та Львівській областях не створені належні умови для роботи уповноважених. Раднарком пропонував негайно усунути вказані недоліки й надалі суворо дотримуватись директиви від 25 березня 1945 р. за підписом В.Молотова. Лише наприкінці 1946 р. уповноваженим у Галичині були створені відповідні умови, про що інспектор РСРПЦ В. Петруніс, перебуваючи у Львові, повідомляє Г. Карпова в листі від 30 жовтня 1946 р. [23, арк. 47].

Протягом 1944–1946 рр. у Галичині було сформовано апарат уповноваженого РСРПЦ та РСРК, вироблено основні принципи їхньої діяльності,

визначено межі компетенції. З цього часу уряд уже мав можливість здійснювати всеосяжний контроль за релігійним життям. Незважаючи на складні умови, в яких працювали уповноважені, керівництво постійно контролювало їх діяльність, допомагало зорієнтуватись у складних ситуаціях, критикувало неправильні дії [20, арк. 17; 23, арк. 41–42]. Особливо складним для уповноважених, які не мали спеціальної підготовки, було спілкування з представниками релігійних громад, кліром та ієрархами.

Зважаючи на особливий характер роботи єпископату та духовенства у західних областях УРСР, що було пов'язане з розпочатим «возз'єднавчим» процесом греко-католиків із РПЦ, заступник голови РСРПЦ Г. Белишев листом № 154/с від 13 березня 1947 р. дозволяє обласним уповноваженим вирішувати на місцях усі необхідні питання, спрямовані на ліквідацію УГКЦ та закріплення «возз'єднання» [24, арк. 9].

Керівники різних рангів, перш за все республіканські уповноважені РСРПЦ та РСРК, часто конкретизували обов'язки обласних уповноважених. Як приклад можна навести лист П. Ходченка до уповноваженого по Тернопільській області Т.Куличенка від 19 лютого 1946 р., де зазначалося: «З питань внутріцерковного життя віруючих і духовенства, їх діяльності нас особливо цікавлять такі сторони, як внутрішня дисципліна, взаємовідносини віруючих та духовенства між собою; ставлення віруючих до матеріальних потреб церкви взагалі і до свого духовенства зокрема; найбільш характерні методи, що застосовуються духовенством на маси; ставлення віруючих та духовенства до заходів радянської влади; загальні відомості про те, як пройшли релігійні свята, такі, як покрови, різдво Христове, великдень та інші і, нарешті, загальні дані, що характеризують діяльність релігійних громад і духовенства в осінньо-зимовий період». Згідно з цим листом, відтепер до обов'язків обласного уповноваженого входило подання порівняльних цифрових даних щодо кількості релігійних громад та відомостей про здійснення церковних обрядів [105, арк. 81].

Із вищенаведеного листа видно, що жоден з аспектів релігійного життя не залишався поза увагою державних органів влади. Це не лише дозволяло контролювати ситуацію, але й відкривало можливості оперативно впливати на неї. Обов'язки, яку поклали на місцевих уповноважених призвели до змін у

діловодстві апарату уповноважених та його співпраці з іншими органами радянської влади. Починаючи з 1947 р., в архівах апарату уповноважених РСРПЦ починають з'являтися справи на правлячих архієреїв, які заводились у трьох примірниках [24, арк. 63], відповідно до трьох владних рівнів: союзного, республіканського та обласного. У випадку переводу архієрея з кафедри на кафедру відповідні обласні уповноважені, за вказівкою РСРПЦ, мали також обмінюватись наявними у них справами на відповідних архієреїв [14, арк. 29].

Отже, створення апаратів уповноважених РСРПЦ та РСРК відкривало нові можливості контролю за релігійними організаціями, а також для проведення відповідної релігійної політики органами радянської влади. Можна тверджувати, що створення цих структур полегшувало справу ліквідації УГКЦ та «возз'єднання» греко-католиків із РПЦ.

2.2. Роль органів радянської влади у створенні «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною» та у проведенні Львівського собору 1946 р.

Як відзначалося, певні кроки по ліквідації УГКЦ робилися в 1939–1941 рр., коли ці землі опинилися в складі СРСР. Тоді ж було дещо зроблено для утвердження в цьому регіоні РПЦ як альтернативи УГКЦ. Так, на Львівську єпархію в Москві був висвячений архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври Пантелеймон (Рудик) [353, с. 177].

22 червня 1941 р. почалася німецько-радянська війна. Німецькі війська перетнули державний кордон Радянського Союзу. До 30 червня 1941 р. радянська адміністрація залишає місто Львів. Владу у місті взяла Організація українських націоналістів (бандерівців), яка проголосила відновлення самостійної України. Оунівці сподівалися, що німецьке військове командування радше погодиться з незалежністю України як доконаним фактом, ніж піде на конфронтацію з українцями з самого початку вторгнення [302, с. 120, 121]

Митрополит УГКЦ Андрей (Шептицький), плекаючи надію, що з відновленням державності в Україні з'являться відповідні умови для об'єднання церков, у своєму пастирському посланні від 1 липня 1941 р. привітав галичан з проголошенням державної незалежності України. У цьому ж посланні він вітав

прихід до Львова німецької армії, яка, на його думку, була визволительською Україною від радянського поневолення [231, с. 156].

Відновлена незалежна Україна проіснувала недовго, бо німецькі завойовники були проти існування такої держави. Не були вони зацікавлені і в утворенні Помісної церкви на території України. Незважаючи на відсутність з німецького боку підтримки, митрополит Андрей 30 грудня 1941 р. оприлюднює свої послання – лист до українських православних архієреїв та української інтелігенції, в яких закликає до взаємопорозуміння та об'єднання.

Повернення у 1944 р. У Східну Галичину радянської влади відкрило нову сторінку в історії УГКЦ. Під час німецької окупації уніатське духовенство Галичини, відстоюючи право українського народу на власну державу, стимулювало підвищення національної свідомості населення регіону, підживлювало його прагнення боротися за національне самовизначення. Зрозуміло, така позиція змушувала радянське керівництво виробити відповідну політику до УГКЦ. Тим більше, що на Західній Україні в післявоєнний період фактично велася війна українського націоналістичного підпілля проти радянської влади.

Розуміючи стан, у якому опинилась УГКЦ, її керівництво намагалось налагодити стосунки з радянським урядом, демонструючи при цьому толерантність та вміння дипломатичного маневрування. У жовтні 1944 р. від митрополита Андрея на ім'я голови Львівського облвиконкому М. Козирєва, надійшов лист, у якому владика повідомив про намір надіслати делегацію Греко-католицької церкви до Москви, щоб привітати Й. Сталина і радянське керівництво, а також обговорити питання, пов'язані з діяльністю Галицької митрополії. До складу делегації митрополит мав намір включити священників Г. Костельника, І. Котіва та Г. Будзінського. Владика просив обласну раду посприяти у справі видачі для делегації перепусток до Києва та Москви, надати дозвіл скористатися літаком, а також організувати перебування духовенства у столиці [111, арк. 40-41].

Справді, така поїздка греко-католицького духовенства до Москви відбувалася в грудні 1944 р., уже після смерті митрополита Андрея, який упокоївся 1 листопада 1944 р. Делегацію у складі о. Г. Костельника, о. І. Котіва та

студита о. Г. Будзінського очолив брат митрополита Андрея Климент Шептицький. У період 22–24 грудня 1944 р. делегація була прийнята у РСРК при РНК СРСР, де передала листа Й. Сталіну. Вона також внесло у фонд Червоного Хреста 100 000 крб. На зустрічі о. Г. Костельник порушував питання про майбутню долю Греко-католицької церкви в СРСР [342]. Перебуваючи у Москві, делегація УГКЦ відвідала Московську патріархію [109, арк. 83], хоча детальних відомостей про цю зустріч до сьогодні не оприлюднено.

Звісно, смерть митрополита Андрея стала сильним ударом для УГКЦ. Авторитет цього ієрарха був надзвичайно високий. Він умів знаходити порозуміння з представниками різних влад, працюючи на користь своєї Церкви. Навіть на Львівському «об'єднавчому» соборі 1946 р., де його справу фактично було знищено, про митрополита говорили з похвалою як про істинного християнина. Зокрема, відзначали те, що він був захисником православних у Польщі, оскільки публічно виступив проти руйнації православних храмів на Холмщині в 1937–38 рр. На другий день роботи собору за його спокій відслужили панахиду [360, с. 9].

Говорячи про «православні симпатії» Андрея (Шептицького), учасники собору мали певну рацію. Митрополит у середовищі УГКЦ належав до «восточників». Також був прихильником возз'єднання греко-католиків і православних. Правда, це возз'єднання мислилось не в радянському дусі, коли УГКЦ розчинялася в російському православ'ї. Андрей (Шептицький) був за те, щоб створити єдину Українську помісну церкву, об'єднавши православних і греко-католиків. Характеризуючи діяльність цього ієрарха, академік В. Щурат, який належав до активних діячів української культури на теренах Галичини, зазначав: «Шептицький останні 20 років був єдиним чоловіком, котрий зрозумів, що унія українцям шкідлива, що вона наближує українців-галичан з поляками і відділяє галичан від руських українців. Шептицький вів політику відходу від унії, відриву від Ватикану і наближення до Києва» [112, арк. 28]. Г. Костельник, що був наближений до митрополита і теж належав до когорти «восточників», писав: «Шептицький мріяв про з'єднання православної та уніатської церков з окремим митрополитом у Києві. Боявся лише того, що Москва могла не затвердити митрополита в Києві, що означало б русифікацію церкви» [112, арк. 29].

Як відзначалося, у 1939–1941 рр. органи радянської влади здійснили деякі кроки щодо ліквідації УГКЦ у Східній Галичині. Ймовірно, тоді в їхніх колах виношувалася ідея створити в цьому краї замість Греко-католицької церкви, яка мала свій центр за кордоном, у Ватикані, Православну автокефальну церкву, яка б у СРСР мала свій центр і, відповідно, яку було б легше контролювати. Також здійснювалися пошуки авторитетної особи серед духовенства УГКЦ, яка стала б лідером «об'єднавчого» процесу греко-католиків з православними. Зазначалося, що тоді була зроблена ставка на о. Г. Костельника. Фактично його шантажували, заарештувавши сина Богдана, але він не піддався. У рефераті «Чи можливе перетворення уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?», датованому 10 лютого 1941 р., о. Г. Костельник досить скептично оцінював можливість переходу греко-католиків Галичини на Православ'я. Він писав: «Унії православної церкви з римською завсігди легше повставали, ніж ліквідовувалися» [183, с. 125]. Г. Костельник справедливо зазначав, що ідея переходу греко-католиків на православ'я в Східній Галичині не має ніякої підтримки, ба навіть викликає значний супротив: «Якби в тих умовах якийсь уніатський священник зважився явно виступити з кличем перетворити західно-українську уніатську церкву в автокефальну, то лишився би буквально сам один, і морально не міг би пережити сльоз, зневаг та прокльонів своїх найближчих приятелів та кровних. Його вважали би або за божевільного, або за мерзотника, що для свого особистого інтересу взявся руйнувати церкву» [183, с. 129]. Наприкінці реферату о. Г. Костельник доходив такого висновку: «...ідея про перетворення західноукраїнської уніатської церкви в автокефальну православну церкву надто передчасна і нереальна, бо не має реального тла під собою. Навіть у найкорисніших умовах, де церква мала би повну свободу рухів (щоб могла видавати часописи, книжки, виховувати кандидатів на священників, як це є напр[иклад] в З'єди[ених] Державах в Америці), треба би вести довгу і нелегку ідейну боротьбу, щоб західно-українських уніатів перевести на православ'я, а дотки існує загальний страх за майбутність церкви взагалі, доти кожний уніат буде придержуватися ось такого висновку: «Якщо церкви не буде, то нащо взагалі творити православну автокефалію – нащо в муках родити мертвонароджену дитину?» [183, с. 129-130].

Незважаючи на таке ставлення до ліквідації Греко-католицької церкви й перетворення її у Православну, в 1945 р. о. Г. Костельник змінює свою позицію. Він очолює «Ініціативну групу по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною». Чим це було обумовлено? З приводу цього є різні міркування. Існує думка, що на о. Г. Костельника вчинили тиск органи Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ). Однак є й думка, що він пішов на співпрацю з радянською владою з ідейних міркувань – мовляв, спрацювало його «восточництво» й «помірковане москвофільство». Зрештою, існує думка, що о. Г. Костельник, ідучи на компроміси з радянськими органами, намагався зберегти повноцінне релігійне життя в Східній Галичині.

Відомий український історик Я. Дашкевич, який деякий час навчався в о. Г. Костельника як учень Академічної гімназії у Львові, вважав, що все-таки вирішальним моментом у переході цього діяча на «православні позиції» стало його «простонародне москвофільство» й «восточництво», яке виражалось в різкому несприйнятті римо-католицьких впливів. Справді, це «восточництво» о. Г. Костельника неодноразово давало про себе знати. Наприклад, у 1943 р. на єпархіальному соборі у Львові він порушив питання уніатсько-ватиканських відносин, чим викликав гнів митрополита Андрея (Шептицького) [342]. Г. Костельник, вважав Я. Дашкевич, як теолог і як практичний церковний діяч, «був людиною зачарованою на Схід, на Святу Русь, на реальне відродження цієї Святої Русі в Україні». Він «переходив на православ'я цілком свідомо», «не вважав це зрадою, а поверненням до лона східної церкви». Проте, у відношенні національному Я. Дашкевич вважає о. Г. Костельника «колаборантом дуже високого рангу» [293, с. 293–294].

Однак Р. Крип'якевич, який, як і Я. Дашкевич, був учнем о. Г. Костельника, вважав, що той був глибоко релігійною людиною і готував своїх вихованців до непростого життя в «атеїстичному суспільстві». Тому для нього важливим було зберегти церкву й релігійне життя в умовах панування радянської влади [293, с. 295–299]. Приблизно таких міркувань дотримувався й Л. Січкоріз, який непогано знав о. Г. Костельника. Він писав про те, що восени 1944 р. останнього часто викликали в органи НКДБ, допитуючи іноді по кілька днів. Його довго «обробляли», звинувачували в антирадянській діяльності, пригадували, що його

сини, Іриней та Зеновій, опинилися в дивізії «Галичина» і т.д. Пригадували йому й численні публікації про пріоритет Східної православної церкви. Зрештою, о. Г. Костельник пішов на співпрацю з органами НКДБ. Він ніби зрозумів, що в разі не погодиться очолити Ініціативну групу, то церква в західному регіоні буде ліквідована [293, с. 307–311].

Очевидно, на о. Г. Костельника, який погодився очолити Ініціативну групу, що мала на меті «возз'єднання» греко-католиків з православними, вплинуло кілька чинників. Не варто скидати з рахунку «восточництво» цього церковного діяча, яке ніби давало йому індульгенцію на такі дії. Звісно, спрацював і тиск органів НКДБ. До речі, існують документи про «бесіди» працівників НКДБ з о. Г. Костельником [183, с. 397-404]. Та все ж, на нашу думку, визначальним чинником було прагнення о. Г. Костельника, як глибоко релігійного теолога-інтелектуала, зберегти Греко-католицьку церкву в умовах радянської дійсності – хай навіть «змінивши вивіску» і пішовши на компроміси. Г. Костельник наївно вважав, що зможе «переграти» органи НКДБ. Та сили були занадто нерівними. Гра закінчилася для нього трагічно – смертю, яку, ймовірно, організували працівники радянських спецслужб.

Підготовка до системного наступу на Греко-католицьку церкву розпочалася в березні 1945 р. 2 березня Г. Карпов, тодішній голова РСРПЦ, він же полковник держбезпеки, отримав від першого заступника голови Раднаркому В. Молотова наказ розробити рекомендації щодо масштабного наступу на Католицизм, зокрема, на УГКЦ. 15 березня такий план Г. Карповим був поданий і схвалений Й. Сталіним. Цим планом, передбачалося суттєве посилення позицій Православ'я в Галичині, а також створення Ініціативної групи, яка б задекларувала розрив українських греко-католиків із Ватиканом [355, с. 87]. Проте окрім «ідеологічних» заходів передбачалися заходи репресивні. Саме на них робилася ставка. Уже 15 березня перед службою безпеки було поставлене завдання здійснити підготовку до масових арештів греко-католицького духовенства, передусім єпископату [183, с. 391-395].

Сигналом для наступу на УГКЦ стала стаття Я. Галана «З хрестом чи з мечем», підписана псевдонімом Володимир Росович і опублікована на початку квітня 1945 р. у львівській обласній газеті «Вільна Україна» [350]. У ній в душі

войовничої комуністичної публіцистики засуджувалася діяльність покійного митрополита Андрея (Шептицького), Берестейська унія 1596 р. й УГКЦ загалом. Автор давав зрозуміти, що греко-католикам необхідно повернутися до Православ'я. Згадана стаття 10 квітня була опублікована в республіканській газеті «Радянська Україна», вийшла окремою брошурою накладом 10 тисяч примірників, а також передавалася по радіо [355, с. 90]. Водночас було організоване широке обговорення цієї статті, спеціально вивчалася реакція на неї духовенства й мирян [183, с. 594-600].

Паралельно з цим почалися широкомасштабні репресії проти духовенства УГКЦ. У ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. були заарештовані митрополит Йосиф (Сліпий), який заступив на митрополичій кафедрі Андрея (Шептицького), греко-католицькі єпископи Миколай (Чарнецький), Григорій (Хомишин), Іван (Лятишевський), Никита (Будка). Було також заарештовано чимало греко-католицьких священиків у Львові, які забезпечували діяльність керівних структур УГКЦ [1, арк. 52–66; 177, с. 468–478, 491]. Цим діяльність Греко-католицької церкви була паралізована.

Одним із наступних кроків по ліквідації УГКЦ стало створення «Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною».

Першу згадку (чи принаймні одну з перших згадок) про появу Ініціативної групи в офіційних радянських документах знаходимо в листі голови РСРПЦ Г. Карпова до М. Хрущова, де розписані заходи Московської патріархії та радянського уряду, які мали укріпити позиції РПЦ у західних областях УРСР. Наприкінці цього листа Г. Карпов зазначає: «Раді відомо, що в середині уніатської церкви в особі Костельника та інших священиків створюється ініціативна група, яка повинна буде декларувати свій намір возз'єднатись з РПЦ» [113, арк. 97–100]. Цей лист датований 20 квітнем 1945 р., тобто уже після квітневого наступу радянського уряду на УГКЦ, який проявився в антиуніатських публікаціях у газеті «Вільна Україна» (згадувана стаття Я. Галана «З хрестом чи з ножем») та масових арештах вищої уніатської ієрархії, що відбулись у ніч з 11 на 12 квітня 1945 року. До речі, сама назва «Ініціативна група» є занадто світською. Сумнівно, що її запропонували церковні особи – радше світські люди.

У цей час відбулася розмова між архімандритом Климентом Шептицьким та о. Г. Костельником, під час якої брат покійного митрополита Андрея категорично відмовився ввійти до складу Ініціативної групи [343].

Вперше офіційно Ініціативна група заявила про своє існування 28 травня 1945 р., виступивши із відповідним зверненням за підписами отців Г. Костельника, М. Мельника та А. Пельвецького (ці люди й стали організаторами Ініціативної групи). Це звернення називалося «До Всечесного греко-католицького духовенства в Західних областях України» [1, арк. 1–7]. Цим же числом за підписом вищезгаданих священників був датований лист до Ради Народних Комісарів УРСР, в якому Ініціативна група просила дозволу для офіційної реєстрації [1, арк. 8–13]. Показово, що у зверненні Ініціативної групи до духовенства є такі слова: «Оцим повідомляємо Вас, Всечесні Отці, що з дозволу державної влади з'явилась Ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою з осідком у Львові. Її метою є вивести нашу церкву з безладдя і безвластя, в якому вона опинилась. Державна влада признаватиме тільки зарядження нашої Ініціативної групи, а також іншої адміністративної влади в греко-католицькій церкві не буде признавати» [21, арк. 9–10]. Фактично ці слова вказували, що Ініціативна група постала за сприяння органів державної влади. Зрештою, дезорганізацію церковного життя греко-католиків, про яку говориться в зверненні, спровокували органи державної безпеки. І ось Ініціативна група ніби мала вивести Церкву зі стану цієї дезорганізації («безладдя і безвластя»).

Хоча радянський уряд офіційно підтримував зв'язки з УГКЦ через РСРК, але «возз'єднавчий» процес держава контролювала через РСРПЦ, оскільки кінцевою його метою мало бути злиття галицьких уніатів із РПЦ. За вказівкою українського радянського уряду саме уповноважений РСРПЦ по УРСР П. Ходченко листом за № 625 від 18 червня 1945 р. повідомив керівників Ініціативної групи про те, що вона санкціонована як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надається право керувати в повному обсязі існуючою Греко-католицькою церквою в західних областях УРСР і проводити справу возз'єднання з уповноваженим РСРПЦ при Раднаркомі УРСР і відповідно в областях з місцевими уповноваженими; по-друге, в міру проведення

обліку деканів, парафій і монастирів УГКЦ Ініціативна група має надсилати уповноваженому списки всіх священників, які відмовляються їй підпорядковуватися [1, арк. 14–15]. Це фактично було неприховане втручання держави в справи УГКЦ. Адже виходило так, що органи держбезпеки спочатку репресували керівництво цієї Церкви, а потім з'явилась Ініціативна група в кількості трьох чоловік, яка фактично при підтримці органів радянської влади узурпувала владу в УГКЦ.

Правда, з боку частини духовенства УГКЦ, яке поки що не було репресованим, були спроби нормалізувати церковне життя, відсторонивши узурпаторів з Ініціативної групи. Так, архімандрит Климент (Шептицький) та отець І. Котів, зібравши навколо себе групу священників, у липні 1945 р. письмово звернулися до заступника голови Раднаркому СРСР В. Молотова з проханням звільнити заарештовану ієрархію УГКЦ та припинити переслідування уніатів, а також надати можливість організувати церковно-правовий орган для упорядкування справ Церкви [321, с. 51]. Закономірно, органи радянської влади не пішли їм назустріч. Для них важливою була підтримка Ініціативної групи, яка фактично перебувала під контролем державної безпеки. Зокрема, про цей контроль говорив свідок тих подій Л. Січкоріз [293, с. 309].

Про те, що Ініціативній групі всіляко сприяли органи радянської влади, засвідчують документи, наприклад, листи уповноваженого РСРПЦ по Львівській області А. Вишневського. Органи радянської влади брали на себе вирішення усіх важливих проблем, які поставали перед членами Ініціативної групи. Так, з листа за № 6 від 10 грудня 1945 р. дізнаємось про те, що А. Вишневський особисто звертався до директора Львівського промкомбінату з проханням виготовити для Ініціативної групи дві тонни свічок, а, згідно прохання, яке містилось у його листі за № 02 від 25 липня 1945 р., начальник оперативного відділу міліції дав дозвіл на виготовлення штампуги та печатки для Ініціативної групи [9, арк. 3]. Звісно, така підтримка уповноваженого самозваної Ініціативної групи була не випадковою. Вона ще раз засвідчує, що Ініціативна група працювала під егідою органів радянської влади.

Паралельно з цим до «возз'єднання» процесу залучається й РПЦ. Власне, це передбачалося відповідними органами радянської влади. До греко-католиків

Галичини звернулися ієрархи РПЦ (Московський Патріарх, Екзарх України й Львівсько-Тернопільський єпископ), закликавши їх «возз'єднатися» з Православ'ям [113, арк. 34, 41; 146; 162].

Керівництво радянської України уважно слідкувало за подіями, що розвертались навколо УГКЦ. 7 серпня 1945 р. на зустрічі з митрополитом Іоанном (Соколовим), екзархом України, М. Хрущов більшість часу, відведеного для аудієнції (до 90 хвилин), присвятив питанню «возз'єднання» греко-католиків і православних, а 12–18 грудня 1945 р. у Києві відбулась об'єднана нарада уповноважених РСРПЦ та РСРК при обласних виконкомах західноукраїнського регіону, на якій були присутні Г. Карпов та І. Полянський. Учасники наради проаналізували результати першого етапу діяльності по «возз'єднанню» уніатів з Православною церквою. Після офіційної наради відбулась зустріч членів Ініціативної групи з представниками влади, на якій обговорювалось питання про ступінь готовності греко-католицького духовенства до проведення «возз'єднавчого» собору та офіційного проголошення акту про розрив із Ватиканом і «возз'єднання» з РПЦ.

19 жовтня 1945 р. о. Г. Костельник підготував «Проект на закінчення акції Ініціативної групи по возз'єднанню греко-католицької церкви з РПЦ», в якому порушив низку важливих питань, пов'язаних із заключною фазою ліквідації УГКЦ. Автор проекту виступив проти ідеї проведення попередніх єпархіальних соборів, зокрема, у Дрогобицькій єпархії, побоюючись рішень, які могли бути прийняті на них. Г. Костельник пропонував прискорити скликання загального собору, щоб не допустити проведення єпархіальних соборів. Автор документа запропонував «Чин возз'єднання священників-уніатів із православною церквою». У цьому ж проекті був запропонований попередній план роботи «возз'єднавчого» собору, а також Г. Костельник просив уряд вирішити питання, пов'язані з переїздом, розміщенням та харчуванням його учасників [101, арк. 5–8].

Ще в липні 1945 р., як повідомляє у своїй інформаційній доповідній «Про хід роботи по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою» від 3 липня 1945 р. А. Вишневський республіканського уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка, Львівсько-Тернопільський єпископ РПЦ Макарій (Оксіюк) та о. Г. Костельник планували, що процес «возз'єднання» буде тривати близько двох

років. На той час лише 140 уніатських священників примкнуло до Ініціативної групи. Щоб активізувати процес, о. Костельник неодноразово виїжджав у райони, де зустрічався з місцевим уніатським духовенством [21, арк. 13-14]. Голова Ініціативної групи підкреслював, що, вивчаючи історію ліквідації унії за часів Катерини II та Миколи I, а також психологію народу Західної України, який, починаючи з XIV ст., жив у неволі, приходиш до висновку, що перевиховання духовенства Греко-католицької церкви вимагає довгого часу, принаймні для цього потрібні не місяці, а роки.

Л. Січкоріз так описує роботу Ініціативної групи в 1945 р.: «Пізня весна, літо та осінь 1945 р. проходять на планових роз'їздах по районах Галичини на т.зв. регіональні соборчики. До речі, транспорт був виділений Львівським облвиконкомом у вигляді німецького репараційного автомобіля, забезпечений паливом та довіреним водієм». Тобто, як бачимо із цих свідчень, органи радянської влади спеціально забезпечували виїзди «ініціативників» на соборчики. Також цей свідок тодішніх подій писав, що членів Ініціативної групи супроводжували спеціальні охоронці, які, насправді, були працівниками держбезпеки. Л. Січкоріз розповідав, що соборчики «відбувались дуже часто при повному мовчанні присутніх», тобто ініціатива «возз'єднання» греко-католиків з православними не викликала підтримки. Він же описував, як «добровільно» священники УГКЦ давали згоду на перехід у православ'я: «Заяви священників про возз'єднання Української галицької церкви з Московською православною приймались на місцях або, коли ще треба було подумати, то привозились і остаточно передавались у штаб-квартиру у Львові на вулиці Корнякта, 1. Тут також не обходило без гострих спорів і полемік, включно до клякання на коліна перед о. Гавриїлом і проханням вбити. Багатьом священника з незрівноваженою нервовою системою, а таких було немало, не укладалось в голову, як можна зламати присягу, складену на вірність католицькій церкві при свяченнях» [293, с. 310].

У листі до патріарха московського Алексія о. Г. Костельник повідомляв, що станом на 3 жовтня 1945 р. до Ініціативної групи приєдналось 810 греко-католицьких душпастирів, але підкреслював, «що дуже невеликий відсоток наших священників, що приєднались до Ініціативної групи, зробили це по переконанню.

Таких священників немає напевно і 50. Другі це зробили, бо немає іншого виходу з сучасного стану. Але це не значить, що всі вони на 100 % папісти» [115, арк. 93-111]. На зустрічах із головою Ініціативної групи галицькі клірики порушували питання про майбутню долю Церкви: чи не буде услід за УГКЦ на цих теренах знищена і РПЦ; про форми покаяння під час переходу, що теж турбувало частину греко-католицького духовенства. Група священників відкрито заявляла про те, що їх приєднання до Ініціативної групи може спричинити репресії зі сторони українських націоналістів [114, арк. 103-113].

Про відношення членів ОУН до «возз'єднавчого» процесу свідчить стаття «Переслідування Української Греко-Католицької Церкви» у «Стрілецьких вістях» за травень 1945 р. (копію якої, згідно листа секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Мазепи, було вилучено з архіву окружного провуду ОУН у схроні біля села Желдець Куликівського району Львівської області та передано у ЦК КП(б)У, у фондах якого вона була віднайдена). У ній говориться, що «воїни УПА борються за Українську Самостійну Соборну Державу, за волю народів і свободу людини. Тим самим борються за свободу віросповідання, за вільне існування Українських Церков, які змагатимуться до якнайвищої праці на користь українського народу і спасіння своїх вірних». У цій же статті зазначається, що більшовикам вдалось зробити православну церкву своїм огидним агентурним знаряддям. Виходячи з цього, українські націоналісти робили висновок, що православна церква в СРСР не існує, є лише богохульна агентура радянських спецслужб, яка знущається над православними вірними [113, арк. 112-173]. При всій різкості цих міркувань вони не були позбавлені сенсу.

Здійснюючи «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, Ініціативна група погоджувала всі правові питання в справі керівництва парафіями з уповноваженим РСРПЦ при Раднаркомі УРСР та відповідними уповноваженими в областях. Це, загалом, зрозуміло, оскільки така практика відповідала відносинам між релігійними організаціями та державними органами, яка склалися на той час в СРСР. Окрім цього, існував спеціальний агент І. Богданов, який здійснював спеціальний зв'язок між Ініціативною групою та радянськими спецслужбами. Про І. Богданова є згадки в документах республіканського уповноваженого РСРПЦ [102, арк. 62–63].

Також о. Г. Костельник узгоджував свої дії з Московським патріархом Алексієм. Принаймні про це свідчить їхня переписка, яка збереглася. У своїх листах о. Костельник давав патріарху низку практичних вказівок, виконання яких, на його думку, могло б прискорити процес возз'єднання греко-католиків Галичини із РПЦ. Так, у листі від 27 липня 1945 р. він просив надати дозвіл греко-католицьким священикам, які дотримувалися celibату й мали вік до 45 років, одружитись [102, арк. 67-69]. У листі від 3 червня 1945 р. о. Г. Костельник пропонував висвятити на галицькі кафедри єпископів із греко-католицького духовенства. Зокрема, пропонувалися кандидатури отців А. Пельвецького та М. Мельника, які разом з о. Г. Костельником створили Ініціативну групу. У головні міста Східної Галичини пропонувалося перевести священиків, які були зорієнтовані в православному дусі [102, арк. 64-66]. На думку голови Ініціативної групи [102, арк. 145-149], дієвим засобом агітаційного впливу могла б стати урядова амністія для арештованих і засуджених уніатських священиків за умови їх переходу до РПЦ.

У своїх листах о. Г. Костельник вказував на специфічну рису галичан – внутрішній опір до насильного нав'язувань владою рішень. Він навіть передбачив можливість ребеляції – повернення частини духовенства і пастви назад до Католицизму. Тому пропонував, щоб процес повернення уніатів у лоно Православ'я проходив природнім та логічним шляхом. Відповідно до його задуму, майбутніми православні священики повинні бути вихідці з греко-католицького середовища, які зможуть звершити делікатну справу очищення обрядів від латинізмів. Прибульцям, на думку о. Г. Костельника, виконати таке важливе завдання буде не під силу – спрацює реакція вторгнення чужого, прийшлого. Як уже зазначалося, він вважав, що для підготовки «возз'єднання» греко-католиків і православних потрібно хоча б два роки. Після переходу УГКЦ у Православ'я, о. Г. Костельник пропонував надати церкві на Галичині певний автономний статус у складі РПЦ, завдяки якому поступово, упродовж десятиріч, проходив би повільний процес зміни обрядів та ритуалів, що існують у краї, у відповідність до канонів Православної церкви. Більшість із цих пропозицій були взяті до уваги, з доцільністю яких були змушені погодитись і радянські урядовці. Про це свідчить лист А. Вишневського від 12 липня 1945 р. [102, арк. 139-140].

Покійний патріарх УАПЦ Димитрій (Ярема) на початку 90-х років ХХ ст. наголошував про нібито досягнуту домовленість між о. Г. Костельником та представниками радянських органів, що процес опрацювання греко-католиків Східної Галичини не буде інтенсифікуватися й матиме поміркований характер. Але ці домовленості виконувалися (та й то не повністю) до смерті о. Г. Костельника у 1948 р. [343].

Імовірно, о. Г. Костельник вів свою гру. Він, попри те, що пішов на співпрацю з радянською владою, аж ніяк не належав до її симпатиків, а кроки, які робив по «возз'єднанню», мали переважно вимушений характер. Отець Г. Костельник сподівався, що, формально зробивши Греко-католицьку церкву в Галичині православною, він зуміє зберегти місцеве духовенство, не допустить у їхнє середовище православних вихідців з інших регіонів СРСР, а також збереже релігійні традиції й релігійну культуру, притаманну Греко-католикам Галичини. При цьому він хотів, щоб «православ'я», яке постане на Галичині на базі греко-католицької церкви, мало глибокі місцеві корені. Про це о. Г. Костельник писав, зокрема, у листі до Московського патріарха Алексія I від 3 жовтня 1945 р: «Православ'я має мати вигляд, що воно якби само виростало з нашого кореню і не має бути таким, що накинута» [102, арк. 63]. Справді, не без впливу о. Г. Костельника для греко-католиків Східної Галичини були зроблені деякі поступки як з боку РПЦ, так і з боку радянських органів влади. Хоча сказати, що це було те, чого вимагав о. Г. Костельник, не можна.

Звісно, працівники радянських органів розуміли, що о. Г. Костельник веде свою гру. Не випадково голова РСРПЦ Г. Карпов прямо вказував своїм підлеглим, що «необхідно бути надзвичайно обережними з використанням відомого нам протопресвітера Костельника» [110, арк. 6], а уповноважений РСРПЦ по Львівській області А. Вишневецький у листі від 12 липня 1945 р. звинувачував о. Г. Костельника у подвійній грі, яка, зокрема, виявлялася в його небажанні залучати до «возз'єднання» процесу духовенства РПЦ [102, арк. 37].

Г. Костельник вважав, що у процесі «возз'єднання» греко-католиків з православними треба робити ставку не на насильницькі методи, а на методи переконання. З його ініціативи і за його кошт була видана у 1945 р. брошура «Апостол Петр і Римські Папи, або догматичні підстави папства» [169], яка, на

думку автора, мала зародити зерна сумніву серед греко-католицького духовенства щодо правильності католицької орієнтації [109, арк. 72]. Як свідчить у своїх листах уповноважений РСРПЦ по Львівській області, о. Г. Костельник фінансував й інші заходи пропагандистського характеру Ініціативної групи, спрямовані на «возз'єднання» греко-католиків і православних [102, арк. 5]. Однак така пропагандистська активність, очевидно, не викликала великого ентузіазму з боку працівників відповідних радянських органів. Адже для них все це була релігійна пропаганда, яку вони сприймали насторожено.

Не змінилось ставлення радянських чиновників до о. Г. Костельника і після Львівського собору 1946 р., в організації якого він відіграв одну з ключових ролей. У листі Львівського обкому КП(б)У, скерованому М. Хрущову 30 березня 1946 р., зазначалося, що «Костельник до останнього часу находився під враженням собору, вважаючи, що він звершив велику справу і що тепер його ім'я в історії церкви уже укріпилось на багато сторіч» [3, арк. 15]. У цей же рік до Львівського управління Міністерства державної безпеки (МДБ) почали надходити доноси на о. Г. Костельника. Так, у архіві ЦК КПУ збереглась виписка з «Доповідної записки управління МДБ УРСР по Львівській області» за № 12/1019 від 27 вересня 1946 р. [136, арк. 27]. У цьому документі на основі агентурної інформації о. Г. Костельника звинувачували у «подвійній грі» щодо питань «возз'єднання» греко-католиків з православними. Так, агент «Метеор» повідомляв, ніби Г. Котельник у розмові з ним у присутності священника Козицького та псаломщика Бадана говорив про корисність опозиції греко-католиків до Православ'я. Зокрема, заявив: «...як це не дивно, але наша опозиція нам корисна, бо радянська влада до того часу на нас зважає, поки існує ця опозиція. Не будь її, на нас давно перестали би зважати...». Цікавим є повідомлення агента «Пресс» про ставлення о. Г. Костельника до Православ'я. У своєму доносі він повідомляє, що 26 серпня 1946 р. на банкеті в о. Г. Костельника, де були присутні до 25 осіб (переважно духовенство), колишній керівник Ініціативної групи виступив із промовою наступного змісту: «...Місцеві українці повинні приєднатись до православної церкви хоча б для того, щоб спасти себе від репресій зі сторони більшовиків, які поставили собі за мету поступово знищити місцеву інтелігенцію. Лише під крильцем православної церкви вони в безпеці,

оскільки уряд з великою довірою відноситься до православної церкви...». І продовжував: «...Місцеві українці не хочуть зрозуміти, що православна церква у Львові має колосальне політичне значення». Тому Львів може стати осередком, який визначатиме в Україні ставлення до віри, її значення та вплив на маси...» Викладаючи причину свого переходу в Православ'я, о. Г. Костельник заявив: «...Після моїх відвідин Києва та Москви я зрозумів, що діячі церкви хочуть вчитись від Західної України у багатьох питаннях релігійного порядку. Тому церква в Західній Україні повинна бути вчителем для України Східної і лише тоді зрозуміють місцеві інтелігенти, чому Костельник погодився зайняти керівну посаду – організатора православної церкви у Західній Україні» [136, арк. 26-27].

Наведені уривки із цього агентурного документа засвідчують, що о. Г. Костельник, очевидно, щиро вірив у свою місію спасителя Церкви й релігійного життя в Східній Галичині. Але цей же документ свідчить, що за о. Г. Костельником прискіпливо слідкували працівники радянських спецслужб. Практично кожен його крок для них був відомий. Тому, закономірно, радянські спецслужби відповідним чином коректували діяльність цього релігійного діяча.

Після проведення Львівського собору 1946 р. о. Г. Костельник став непотрібний для радянських спецслужб. Більше того – почав їм заважати. Адже він щиро хотів зберегти повноцінне релігійне життя в Східній Галичині й працював для цього. 20 вересня 1948 р. у Львові був вчинений замах на о. Г. Костельника, в результаті якого він був убитий. Документів, які б засвідчували те, що це вчинили агенти радянських спецслужб, немає. Але те, як відбувся цей замах, і те, що відбувалося після нього, однозначно свідчить про почерк цих служб. Цього дня о. Г. Костельника вбив якийсь невідомий чоловік із револьвера. Особа його так і не була встановлена. Відразу ж після вбивства терориста розстріляли з автомата із автомобіля, який рухався на великій швидкості. Буквально через 20 хвилин після цього квартал, де був убитий о. Г. Костельник, оточили війська Міністерства державної безпеки (МДБ). Правда, цікавив їх не стільки вбивця. У помешкання о. Г. Костельника ввійшли люди у цивільному й почали обшук. «Під час обшуку, який тривав навіть після похорону, – писав Л. Січкоріз, – вивезено всі документи, що торкались організації собору та ініціативної групи. Вивезено також велику кількість рукописів, що торкались

наукових праць небіжчика в царині історії, теології та філософії. Ліквідована також була велика бібліотека» [293, с. 312-313]. Тобто йшлося не лише про те, щоб фізично прибрати небажаного церковного діяча, а й вилучити письмові свідчення, які стосуються його діяльності. Ймовірно, в архіві о. Г. Костельника було чимало небажаних для радянських спецслужб документів, у т.ч. й таких, які стосувалися Львівського собору 1946 р.

Показово, що вбивство о. Г. Костельника радянські органи намагались використати як агітаційний засіб. Уже 20 вересня, тобто в день вбивства, працівник Львівського облвиконкому Л. Мельник повідомив листом секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова, що «після отримання нами відомостей про вбивство Костельника, ми зв'язались по телефону з головою Ради [у справах РПЦ] Карповим і передали свою думку, що вбивство політичне, організоване Ватиканом і англо-американською розвідкою, котра використала агентуру – українсько-німецьких націоналістів – і вважаємо за необхідне, щоб офіційні духовні особи та організації в своїх повідомленнях прямо назвали вбивць: Ватикан і українсько-німецьких націоналістів. Тов. Карпов цілком підтримав наші думки і повідомив про це радянський уряд. Після цього Карпов повідомив, що наша думка схвалена... Для організації похорону вилітає Дроздов, заступ. Савченко» [126, арк. 206, 208]. Тобто, як бачимо, відразу ж після вбивства, коли ще не відбулося ніякого слідства, відразу були «знайдені» політичні винуватці вбивства. Така «оперативність» мимоволі наштовхує на думку, що вбивство готувалося як провокація для компрометації Ватикану, «англо-американської розвідки» та українських націоналістів.

У листі до М. Хрущова від 22 вересня 1948 р. секретар Львівського обкому КП(б)У А. Злетко повідомив, що на похороні о. Г. Костельника заплановано виступи Львівсько-Тернопільського архієпископа Макарія, двох представників від духовенства та одного представника від інтелігенції, а також обласного уповноваженого РСРПЦ. «У виступах, – написано в листі, – буде підкреслено, що вбивство о. Г. Костельника є результатом вилазок Ватикану, справа англо-американської розвідки, які використали ОУН-підпілля» [126, арк. 198-200].

План поховання о. Г. Костельника Львівська міська влада узгодила з союзним урядом іще в день його смерті. Щоправда, похорон о. Г. Костельника радянським урядовцям не вдалось перетворити у політичне шоу, оскільки, крім

запланованих радянськими органами виступів, пролунали виступи й незаплановані, де основний акцент робився на чеснотах небіжчика.

Г. Костельник, без сумніву, належав до яскравих і видатних діячів церковного руху на Галичині. Інша справа – як оцінювати його діяння. І основним серед цих діянь був Львівський собор 1946 р., який став однією з головних ланок у процесі ліквідації УГКЦ на теренах Східної Галичини. Ліквідація ж УГКЦ, згідно планів радянських органів, мала проходити у кілька етапів.

Із офіційних документів відомо про існування першого етапу, який провела Ініціативна група, – збір заяв від уніатських священників про приєднання до групи. Про перший етап, як про завершений, йдеться в «Інформаційному звіті за III квартал 1945 р.» уповноваженого РСРПЦ по Львівській області А. Вишневського (№ 0144 від 6 жовтня 1945 р.) [21, арк. 16–18]. На об'єднаній нараді обласних уповноважених РСРПЦ, яка відбулася в Києві 12–18 грудня 1945 р., учасники, зокрема, проаналізували результати першого етапу діяльності по «возз'єднанню» греко-католиків з православними [119, арк. 28].

Наступними заходами, які запланував радянський уряд на шляху ліквідації УГКЦ, мав стати церковний собор, що ліквідував би Берестейську унію, та офіційна перереєстрація переходу греко-католицьких парафій у РПЦ.

Уже на першому етапі виявилися деякі показові несподіванки. Яскравим прикладом у цьому аспекті є спроба 32 греко-католицьких священників Дрогобицької області приєднатись до РПЦ, оминаючи Ініціативну групу. Про цей намір було негайно повідомлено у РСРПЦ та її уповноваженого по УРСР. У листі № 7/с від 9 січня 1946 р. П. Ходченко вказує А. Вишневському на те, що парафії, які виявили бажання возз'єднатись, треба приєднати до об'єднаного собору. За рекомендацією республіканського уповноваженого, возз'єднання мав провести єпископ Макарій [23, арк. 1]. А вже 10 січня 1946 р. А. Вишневський повідомив уповноваженого по Дрогобицькій області про згоду владики Макарія і просить організувати приєднання, оминаючи Ініціативну групу [23, арк. 3]. Наведений факт свідчить про те, що Ініціативна група не користувалася великим авторитетом. І навіть ті греко-католицькі священники, які з інших причин готові були йти на «возз'єднання», могли її проігнорувати. Водночас таке ігнорування відслідковувалося відповідними органами влади і приймалися відповідні рішення.

Перший етап ліквідації УГКЦ завершився в січні-лютому 1946 р. і супроводжувався низкою подій, які мали символічне навантаження. Так, о. Г. Костельник запропонував Львівсько-Тернопільському православному єпископу Макарію відслужити разом із греко-католицьким духовенством чин йорданського освячення води. 19 січня 1946 р. це було зроблено. Двічі святили воду: перший раз греко-католицьке духовенство, очолюване о. Г. Костельником, вдруге – православне на чолі з єпископом Макарієм. Під час усього церковного чину православні й греко-католицькі священники стояли разом: одні – з правого боку, інші – з лівого, складаючи єдине ціле. Стояли разом ікони та хоругви [164]. Великого значення було надано цій події у церковній періодиці того часу.

Закінчення підготовчої роботи серед духовенства дозволяло думати і про організаційні заходи у справі самого собору. Радянські чиновники розуміли, що собор не зможе відбутися без участі в ньому єпископів. Тому рекомендували відправити на Станіславську кафедру єпископа Вінницького Варлаама (Борисевича) [102, арк. 39]. Але проти цього виступили колишні греко-католицькі клірики [102, арк. 145–149]. Г. Костельник же, як відомо, наполягав на тому, щоб єпископські кафедри на Галичині очолили вихідці з греко-католицького духовенства. Про це він писав у листі до Патріарха Московського Алексія від 3 жовтня 1945 р. [102, арк. 64-65]. У ході непростой боротьби було досягнуто своєрідного компромісу. 24 і 25 лютого 1946 р. відбулися єпископські хіротонії колишніх греко-католицьких священників Антонія Пельвецького для Станіславсько-Коломийської єпархії [258, с. 14] та Михаїла Мельника для Самбірсько-Дрогобицької єпархії [258, с. 15].

Перед єпископською хіротонією отці Антоній та Михаїл мали офіційно приєднатись до Православ'я. Разом з ними на цю урочисту подію до Києва відправились їхні сподвижники та однодумці. 20 лютого 1946 р. перша група греко-католицьких священників [187, с. 48] поїхали до м. Києва, де 23 лютого 1946 р. у стінах Києво-Печерської лаври відбулося їх приєднання до Православ'я. Тут кандидати на єпископство були пострижені у чернецтво зі збереженням імен [187, с. 48].

Указані події переходу окремих представників греко-католицького духовенства у Православ'я, а також висвячення двох єпископів із середовища цього

духовенства отримало назву «Києво –Львівське торжество православ'я» [351, с. 5]. Цю подію можна умовно вважати завершенням першого етапу ліквідації УГКЦ.

Далі почалася підготовка до «возз'єднавчого» собору. Ще до свого офіційного возз'єднання з Православною церквою о. Г. Костельник від імені Ініціативної групи подав на ім'я голови Львівського облвиконкому лист за № 164 від 16 лютого 1946 р. із проханням дозволити скликати у період 7-10 березня 1946 р. церковний собор. До прохання він додав також попередній план роботи собору та списки кандидатів у делегати [10, арк. 1-19]. Цим же числом були датовані і листи за № 165, № 166, № 167, у яких голова Ініціативної групи, звертаючись до керівництва Львівської області, просив забезпечити делегатів у період проведення собору транспортом, місцем проживання у готелі та харчуванням у ресторані [10, арк. 31, 32, 34].

Зрозуміло, республіканський уповноважений РСРПЦ П. Ходченко у листі за № 58/с від 27 лютого 1946 р. повідомив А. Вишневського про те, що уряд не має заперечень щодо скликання собору 7–10 березня 1946 р. у кількості 260 осіб [23, арк. 5]. Радянський уряд надавав великого значення проведенню цього собору. Так, на організаційні витрати для його проведення, згідно розпорядження Раднаркому СРСР № 888/с від 24 січня 1946 р. за підписом В. Молотова, з резервних фондів було виділено 400 000 крб. [109, арк. 4]. Не менш оперативною була місцева влада, яка вже 19 лютого 1946 р. знайшла можливість забронювати на відповідний період для проживання делегатів собору готелі «Європа» та «Народний», а для їхнього харчування виділити ресторан «Бристоль» [10, арк. 33]. У листі від 26 лютого 1946 р. голова Львівського облвиконкому повідомив голову Раднаркому УРСР Л. Корнійця, що для обслуговування собору виділено три автобуси та два легкові автомобілі, які забезпечувались двома тонами пального [10, арк. 37].

О. Уткін зазначає: «Заходи по підготовці собору, його проведенню, охороні... контролювали місцеві органи влади, адміністративні органи, уповноважені Ради у справах РПЦ у Західних областях України. Всебічну інформацію про хід возз'єднання церков для уряду України готував П. Ходченко – уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви при РНК УРСР та його співробітники» [357, с. 102]. Група делегатів собору навіть написала лист у

газету «Вільна Україна» з подякою за хороше обслуговування у ресторані «Бристоль» [3, арк. 5-8]. Ці факти однозначно свідчать, що собор проводився під контролем і при матеріальній підтримці органів радянської влади.

Відповідно до попередньо затвердженого плану, 7 березня собор розпочав свою роботу реєстрацією делегатів. На нього було запрошено делегацію з 225 священників та 22 мирян, з яких відповідно прибуло 216 та 19 делегатів. За офіційними даними, на собор не з'явилися противники возз'єднання.

У перший день роботи собору, який припав на 8 березня 1946 р., – п'ятницю 1-го тижня Великого Посту, після молебню «Про призвання Святого Духа» розпочалась дискусія про доцільність возз'єднання, яка тривала більше чотирьох годин [3, арк. 9-12]. Як її наслідок стало проголошення рішень собору: про скасування постанов Берестейської унії 1596 р., ліквідацію унії та про повернення до батьківської святої православної віри [187, с. 52–57, 94; 314].

Другий день собору був присвячений церковно-канонічному оформленню рішень про возз'єднання з Православною церквою. По закінченні чину приєднання до Православної церкви отців-учасників собору, божественної літургії та панахиди по митрополиту Андрею (Шептицькому) [360, с. 3], собор продовжував свої засідання.

Собор ухвалив надіслати звернення до його святості Алексія, патріарха Московського і всея Русі, з проханням про прийняття колишньої Греко-католицької церкви в молитовне і канонічне єднання з Руською православною церквою [157]. Усі члени собору мали також підписати ще одне звернення, яке собор постановив послати до голови президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, де висловлювалася подяка урядові Радянського Союзу та Української РСР [187, с. 94]. У цей же день собор послав відповідні телеграми Константинопольському Вселенському патріархові, патріархові Московському та екзарху України – митрополиту Київському і Галицькому, а священників, які залишились в опозиції до собору, повідомляв про свої рішення «Зверненням до духовенства і вірних греко-католицької церкви в західних областях України». Ці телеграми та звернення були надруковані в православних виданнях цього періоду.

Ділова частина собору закінчилась доповіддю о. Г. Костельника про догматичні і дисциплінарні зміни, які є наслідком приєднання до Православної церкви. Пізніше ця доповідь була видрукована у єпархіальному журналі [170].

У цей день до Львова прибув екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн у супроводі протоієрея К. Ружицького, керуючого екзархату в Україні. Вони привітали собор і передали його президії привітальну грамоту від Алексія, патріарха Московського, в якій писали, що Православна церква приймає на своє лоно цих чад, які насильством були колись від неї відірвані [236].

Урочистий акт прийняття Греко-католицької церкви в лоно РПЦ закінчився уставним многоліттям. У цей же день урочистою всенічною розпочалось святкування наступаючої неділі торжества православ'я.

Під час роботи Собору на його адресу надійшло близько двох десятків вітальних телеграм [2, арк. 9-11].

Незважаючи на такий зовнішній урочистий антураж собору, настрої його делегатів не завжди відповідали рішенням, які вони приймали. Про це, зокрема, свідчив секретар Львівського обкому КП(б)У І. Мазепа у листі до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У за № 18 від 15 березня 1946 р. [2, арк. 1-8]. Так, у цьому документі наводилися слова священника Леоніда Щерби, який заявляв: «...від нас вимагають бути православними священниками. Якщо ми відмовимось, нас заарештують, а якщо погодимось бути православними – проти партизани та сільська інтелігенція. Я дав згоду на перехід у православ'я, але це лише для вигляду, а насправді вирішив перейти тимчасово на іншу роботу» [2, арк. 1-8]. Подібні факти «заляканої совісті» на той час були не поодиноким явищем. Також І. Мазепа у цьому ж листі зазначає, що делегати собору були неприємно вражені фактом російськомовного вітання екзарха України.

Для радянського уряду проведений 8–10 березня 1946 р. у Львові церковний собор мав велике ідеологічно-пропагандистське значення. Про це свідчить той факт, що божественну літургію, а також найважливіші моменти засідання собору знімали для фільму і робили грамзаписи, щоб увіковічнити ці події. Також радянські органи організували видання книги «Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р». Зокрема, львівський уповноважений РСРПЦ А. Вишневецький у листі від 11 травня 1945 р. просив начальника

управління у справах видавництва та поліграфії при Львівському облвиконкомі посприяти виданню 8000 примірників книги «Діянь Собору...» [10, арк. 35]. Повідомив про це він і республіканського уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка, зазначивши, що із загального накладу 1000 примірників буде виготовлене у твердих палітурках [10, арк. 42]. А в листі за № 6 від 7 вересня 1946 р. уповноважений РСРПУ по Львівській області просив директора Львівської друкарні «Атлас» прийняти замовлення на друк книги. Правда, в цьому документі було зазначено уже більший наклад – 10 000 примірників. За цією роботою стежив республіканський уповноважений РСРПЦ, про що свідчать його телеграми на ім'я А. Вишневського [10, арк. 46, 47]. В «Інформаційному звіті за IV квартал 1946 р.» від 3 січня 1947 р. А. Вишневський повідомляв РСРПЦ та республіканського уповноваженого, що наклад книги «Діяння Собору...» у м'яких палітурках уже готовий та реалізується, а у твердих буде готовий до кінця січня [23, арк. 51]. Розповсюдженням цієї книги займалося духовенство. Так, у листі архієпископа Макарія (Окчіюка) від 17 лютого 1947 р. викладався попередній план розповсюдження цієї книги. Згідно з ним, передбачалося розповсюдити до 5 500 книг [10, арк. 24].

За вказівкою ЦК КП(б)У у Львові було видано брошурую «Звернення учасників Собору до всіх віруючих західних областей України» [3, арк. 16]. Була також підготовлена інформаційна стаття для канадських українців, у якій о. Г. Костельник виклав причини ліквідації унії з Римом у західних областях УРСР.

Сам процес «возз'єднання» греко-католиків і православних проходив під пильним наглядом радянського уряду, котрі дивилися на УГКЦ як на «матеріальну, ідеологічну базу українських буржуазних націоналістів» [91, арк. 142]. Тому її ліквідація розглядалася як надзвичайно важливе завдання. До того ж, незважаючи на офіційну ліквідацію УГКЦ, певна частина її вірних сформувала нелегальні структури та перейшла у підпілля.

З боку радянських органів були спроби поширити думку, що ця частина «нез'єднаних» греко-католиків не є значною. Так, 9 квітня 1946 р. члени президії Львівського собору о. Г. Костельник, єпископи Антоній (Пельвецький) та Михаїл (Мельник) в інтерв'ю кореспондентові ТАРС заявили, що лише 22 % греко-

католицького духовенства Галичини не підтримали Ініціативної групи і не возз'єдналися з РПЦ [188, с. 97]. Насправді, ця цифра далеко не відповідає істині. Справа в тому, що возз'єднані з РПЦ 997 західноукраїнські греко-католицькі священники становили 78 % від 1270 священників УГКЦ, які в березні 1946 року залишилися на волі. У 1944 р. у трьох греко-католицьких єпархіях Східної Галичини насправді служило набагато більше духовенства. Станом на 1939 р. лише на 1308 греко-католицьких парафіях Львівщини служило 822 священники [7, арк. 1]. П. Вільховий у «Інформаційному звіті про роботу уповноваженого Ради у справах релігійних культур» повідомляв, що станом на 1 січня 1945 р. на реєстрації в уповноваженого РСРК по УРСР знаходилось 2402 священнослужителі УГКЦ, серед яких 21 декан, 1694 священники і 368 дияконів, котрі в основному обслуговували галицькі парафії за винятком 4-ох у Чернівецькій й 2-ох у Волинській областях [115, арк. 16]. Напередодні Львівського собору було заарештовано близько 800 священників [370, с. 105]. За даними архіву уповноваженого РСРПЦ по УРСР, на початку 1946 р. на реєстрації залишалось 1294 греко-католицькі священники, які обслуговували 658 парафій у Дрогобицькій, 522 – у Львівській, 568 – у Станіславській і 539 – у Тернопільській областях [64, арк. 3, 10].

Проаналізувавши вище наведені дані, можемо констатувати, що в опозиції до Ініціативної групи залишалось не менше 40 % уніатського духовенства. Окрім того, значна частина «з'єднаних» і далі залишалася симпатиками греко-католицизму.

Незважаючи на шалений тиск і репресії з боку радянських спецслужб, частина греко-католицького духовенства продовжувала зберігати вірність своїй Церкві. Д. Поспіловський, використовуючи дані московських архівів, твердить, що навіть у 1959 р. у західних областях УРСР знаходилось 1643 колишні греко-католицькі священники, з яких 1243 приєдналося до РПЦ, а 347 (що становило 27,8 % від загальної кількості) залишилися вірними унії [346, с. 464].

Звісно, представники радянської влади сподівалися на кращі результати опрацювання греко-католицького духовенства Східної Галичини. Наприклад, у «Інформаційному звіті за III квартал 1945 р.» уповноваженого РСРПЦ по Львівській області зазначалося, що радянська влада у 1946 р. у процесі об'єднання

сподівається на співпрацю 90 % західноукраїнського духовенства УГКЦ [21, арк. 18]. Як бачимо, ця цифра виявилася занадто оптимістичною.

Факт утворення опозиції до «возз'єднавчого» процесу спричинив сповільнення оформлення переходу греко-католицьких парафій та духовенства у лоно РПЦ. У листі № 536 від 22 травня 1946 р. владика Макарій (Оксіюк) повідомляє уповноваженому РСРПЦ по Львівській області про те, що на цей час факт свого возз'єднання офіційно оформили лише 83 колишніх уніатських священики [9, арк. 15-20]. Оскільки на письмові запрошення архієпископа Макарія [9, арк. 21-22] уніатське духовенство не з'являлось, А. Вишневський, як уповноважений РСРПЦ, листом від 23 липня 1946 р. звернувся до голів виконкомів, щоб вони на місцях організували прибуття духовенства на реєстрацію [9, арк. 24]. Як бачимо, органи радянської влади безпосередньо допомагали РПЦ здійснювати опрацювання греко-католицького духовенства.

Не кращий стан з переходом на Православ'я був і в інших єпархіях. Частково причину неявки священиків на реєстрацію у Станіславській області роз'яснив місцевий уповноважений РСРПЦ. Духovenство, парафії яких були розташовані на території цієї області, але за церковним поділом належали до Львівської єпархії, чекали виклику о. Г. Костельника [20, арк. 20]. Хоча це, радше, була «відмовка», щоб не їхати на реєстрацію.

В «Інформаційному звіті» від 29 червня 1946 р. А. Вишневський зазначає, що возз'єднання продовжується, хоча для його завершення не використано всіх можливостей. Такий стан речей пояснює малою активністю місцевих архієреїв [22, арк. 9]. Проти священнослужителів, які не хотіли «возз'єднуватися», застосовували репресії. Той же А. Вишневський повідомляє, що станом на 3 червня 1946 р. з числа 101 невоzz'єданого священика 55 уже репресовано [22, арк. 23].

У 1946 р. реєстрація возз'єднаних парафій та духовенства не лише не завершилась, але й були зафіксовані вимоги про повернення назад заяв про згоду перейти в РПЦ. На що дуже різко відреагував А. Ходченко, звертаючись до своїх підлеглих: «Такий стан являється неприпустимим і свідчить про те, що Ви не враховуєте політичного значення питання ліквідації унії, через те не вжили відповідних заходів до закріплення наслідків Львівського собору» [23, арк. 53].

У резолюції «Протоколу наради уповноважених Ради у справах православної церкви при РМ СРСР в західних областях УРСР, яка відбулась 22–23 квітня 1947 р.» зазначалося, що ще велика кількість парафій не возз'єдналась. Причинами таких невтішних результатів уповноважені вбачали наступні: бездіяльність екзарха та місцевих архієреїв, часті відрядження уповноважених, тиск на возз'єднане духовенство з боку ОУН-УПА та активна діяльність Василіанського та Студитського чернечих орденів. На думку уповноважених, ліквідації УГКЦ посприяє тиск з боку фінорганів, завищені вимоги до греко-католиків при спробі укладення договорів із комунальними господарствами, вплив на них уповноважених РСРК. Православному духовенству нарада рекомендувала покращити місіонерську діяльність та поширювати серед мирян журнал «Єпархіальний вісник» та книгу «Діяння Собору...» [24, арк. 21-22]. За рекомендацією цієї наради, у «Єпархіальному віснику» мали бути вміщені списки возз'єданого духовенства [252].

Львівський собор 1946 р. та пов'язана з ним ліквідація УГКЦ мала чималий резонанс за кордоном. Ці дії викликали різкий осуд з боку католицьких церковних кіл, які користувалися чималим впливом на Заході. Щоб забезпечити позитивне ставлення до цих подій за кордоном, органи радянської влади намагалися залучити до цієї справи окремих закордонних діячів, з якими вони співробітничали і на яких мали вплив. Їх запрошували в Радянський Союз, до Львова, проводили їм зустрічі із «потрібними» людьми. Звісно, в післявоєнному тоталітарному Радянському Союзі це відбувалося під прискіпливим контролем спецслужб.

Одним з перших таких закордонних візитерів був П. Прокопчак – голова управи Канадського товариства культурного зв'язку з Україною [49, арк. 22-26]. Перебуваючи у Львові, він особисто зустрічався з ініціаторами «возз'єднання», зокрема, з о. Г. Костельником. Останній спеціально написав «Інформаційну статтю для канадських українців», в якій дав позитивну оцінку «возз'єднанню» греко-католиків і православних [49, арк. 1-10].

Восени 1946 р. Галичину відвідала делегація Карпаторуського союзу в Америці, яку очолив протопресвітер Йосиф Федоренко. Радянськими органами був розроблений детальний план прийому цієї делегації. У цей же період Львів відвідав

карпаторуський архієпископ Адам (Филиповський), осідок якого знаходився в Нью-Йорку. Він, як писали в православній пресі, «не міг видержати в далекій Америці, готовий був на всякі жертви і труди..., щоб тільки на свої очі побачити воскресіння св. Православія на його вітчизні, в «старім краю», щоб побачити Львівський Юр православним» [151]. Цікаво, що цей архієрей належав до православних неофітів. Його прийняли до РПЦ за рішення архієрейського собору РПЦ, який відбувся у Москві 21-23 листопада 1944 р. Поїздка цього архієрея проходила під «патронатом» радянських спецорганів, про що свідчить переписка республіканського й львівського обласного уповноважених РСРПЦ [23, арк. 40].

Станом на початок 1945 р. в Східній Галичині зберігалась висока релігійна активність. На її території діяло майже 95 % усієї релігійної мережі Радянської України. Більшість церков і релігійних організацій в Галичині були підпорядковані своїм закордонним релігійним центрам. Враховуючи суміжність Галицького регіону із західними країнами, радянські владні структури випрацьовували план заходів по ліквідації УГКЦ і переходу її кліриків та вірян до РПЦ. Як доведено в цьому розділі, стратегія і тактика таких конфесійних трансформацій утверджувалася на рівні найвищих керівників СРСР і УРСР – Сталіна, Молотова, Берії, Хрущова. Безпосередній контроль і кореляцію цих планів здійснював Сталін. До реалізації заходів по скасуванню унії влада активно залучала Московську патріархію РПЦ та її єпархії в Україні.

Вищенаведені факти дають підстави говорити, що органи радянської влади (передусім апарати уповноважених РСРПЦ та РСРК, а також органи держбезпеки) брали активну участь у ліквідації Греко-католицької церкви на Галичині та у відповідному «інформаційному забезпеченні» цього процесу. З цією метою були здійснені широкомасштабні арешти греко-католицького духовенства, зокрема, ієрархії; створена Ініціативна група, яка перебрала на себе керівництво Церквою й розпочала процес ліквідації УГКЦ. Вона ж стала й організатором Львівського собору 1946 р., який задекларував ліквідацію Берестейської унії 1596 р. й прилучення українських греко-католиків до Православ'я.

Ліквідація УГКЦ у Галичині була обумовлена політичними мотивами. По-перше, представники радянської влади трактували цю Церкву як осередок

українського націоналізму. По-друге, їх непокоїв зв'язок цієї Церкви з незалежним від СРСР Ватиканом.

Післявоєнна політика радянського уряду, особливо з початком «холодної війни», стала ізоляціоністською. Під радянський вплив підпали нові великі території, які потрібно було втихомирити, залякати, консолідувати. А тут в Україні знаходиться ціла церковна «п'ята колона» Ватикану – УГКЦ, окремі представники якої підтримували зв'язок з українськими націоналістами. Власне, це й змусило радянське керівництво вдатися до ліквідації греко-католицизму в СРСР.

2.3. Формування та діяльність єпархій Руської православної церкви в Східній Галичині

Після звільнення від німецьких завойовників Львова 27 липня 1944 р. і приходу сюди радянської влади парафії РПЦ у Східній Галичині повернулися до того стану, що склався у 1939–1941 рр. Восени 1944 р. з міста Кременця до Львова прибув призначений настоятелем Свято–Георгіївської парафії РПЦ у цьому місті протоієрей Серафим Кознавецький. Другим священником на цій парафії залишився колишній настоятель Григорій Боєчко [276, с. 20].

Станом на 1945 р. на галицьких землях діяла лише одна православна єпархія – Львівсько–Тернопільська, яка була створена у 1941 р. Першим архієреєм цієї єпархії був єпископ Пантелеймон (Рудик) – колишній настоятель Свято–Успенської Почаївської лаври, якого на єпископство було рукоположено 16 березня 1941 р. [353, с. 177]. Під час німецької окупації Галичини ця єпархія припинила свою діяльність.

Православ'я на теренах Східньої Галичини було абсолютно маргінальним явищем. У міжвоєнний період у Тернопільському воєводстві налічувалося 327 православних віруючих, у Станіславському – 217. Ні в одному, ні в другому воєводстві вони не мали культових приміщень. Дещо кращою була ситуація у Львівському воєводстві. Тут існували три православні парафії – у Львові, с. Городжів Магерівського повіту та с. Корчин Радехівського повіту. Як уже зазначалось, радянська влада, створюючи Тернопільську область, включила до її складу частину території південної Волині (колишній Кременецький повіт), де

проживало православне населення. На початок 1945 р. тут функціонувало 152 православні парафії, а також чотири чоловічі й один жіночий монастирі. Окрім того, у цьому ж році з'явилося понад десять православних парафій у різних регіонах Східної Галичини [355, с. 88-89]. Існування цих православних осередків ніби давало підстави для організації Львівсько-Тернопільської православної єпархії.

У 1945 р. із благословення патріарха Московського Алексія на цю єпископську кафедру був призначений Макарій (Оксіюк) [256, с. 20]. Останній не походив із Галичини і не був пов'язаний з цим краєм. Народився він у 1884 р. на Підляшші. Богословську освіту здобув у Варшавському духовному училищі та Холмській духовній семінарії. Далі навчався в Київській духовній академії, де захистив кандидатську дисертацію [44] і був залишений на викладання. Пресвітерський сан отримав у 1942 р. Незадовго перед єпископською хіротонією прийняв чернецтво з іменем Макарій – на честь преп. Макарія Єгипетського. Чин наречення та єпископська хіротонія Михаїла (Оксіюка) відбулися в Москві за участю патріарха Алексія, патріаршого екзарха всієї України митрополита Іоанна, єпископа Кишинівського і Молдавського Ієроніма 24 квітня 1945 р. [253, с. 6]. Показово, що висвята Макарія (Оксіюка) на Львівсько-Тернопільську єпископську кафедру відбулася якраз тоді, коли органи радянської влади розпочали наступ на УГКЦ. Така синхронність подій не видається випадковою. Тодішнє керівництво РПЦ, як правило, узгоджувало свою діяльність з радянськими органами. Висвята Львівсько-Тернопільського єпископа – це був важливий крок для створення своєрідного православного «плацдарму» на теренах Східної Галичини, до якого у перспективі мали би приєднуватися греко-католики.

27 квітня 1945 р. владика Макарій прибув до Львова і оселився біля єдиної в місті парафії РПЦ — Святого великомученика Георгія Переможця. Храм цієї парафії стає кафедральним собором православного єпископа. Там він проводив часті архієрейські богослужіння. З перших днів перебування на кафедрі єпископ розпочав широку просвітницьку діяльність. Рівно через два місяці після своєї єпископської хіротонії він звернувся з посланням під назвою «Божою Милістю, смиренний Макарій, Єпископ Львівський і Тернопільський, Священно–Архімандрит Почаївської св. Успенської Лаври. Пастирям і пастві Святої

Православної Церкви і всім чадам Галичини» [146]. Звертаючись до своєї пастви, єпископ акцентував увагу на тому, що «віднині назавжди народ Галичини возз'єднався з усіма православними народами нашої Великої Батьківщини. Віднині українське населення Галичини отримало невід'ємне право на вільне сповідання своєї прадідівської віри, а не накинutoї йому штучно створеної Римської унії. Молю ж і Вас, чада Святої Православної Церкви, своєю усердною молитвою за наших братів і сестер греко-католиків сприяти святій справі – їх поверненню до лона Святої Православної Церкви, щоб ми не в розділенні, а єдиними устами і єдиним серцем славили і хвалили Пречесне й Величне ім'я Отця і Сина і Святого Духа» [146, с. 4]. Якщо виходити з риторики цього послання, то єпископ Макарій виступав за «возз'єднання» греко-католиків з православними, тобто діяв цілком у дусі радянської релігійної політики.

Як уже зазначалося, 23 лютого 1946 р. в Києво-Печерській лаврі в урочистій обстановці до православної церкви приєдналася група греко-католицьких священників (у кількості 13 чоловік). Це були люди, які входили до Ініціативної групи. Також на той час більшість духовенства УГКЦ, зазнавши тиску, заявила про приєднання до Ініціативної група. Це ніби давало підстави для творення нових православних єпархій в теренах Східної Галичини.

З благословення патріарха Московського Алексія було створено дві такі єпархії – Станіславсько-Коломийська й Дрогобицько-Самбірська. Згідно «Постанови про управління Руською Православною Церквою», прийнятої 31 січня 1945 р. помісним собором РПЦ у Москві [229], в СРСР кожна православна єпархія повинна було мати рівнобіжні кордони з місцевою областю. Зважаючи на цей пункт вищезгаданої постанови, давня Станіславська єпархія змінила свої кордони так, щоб вони співпадали з межами Станіславської області. З цієї причини на сході від неї відпали Чортківське, Гусятинське і Скалатське благочиння на користь Львівсько-Тернопільської єпархії. А на заході приєдналися благочиння, що входили до Львівської єпархії (згідно греко-католицького поділу): Болехів, Долина, Калуш, Рогатин, Галич [149, с. 6]. Зважаючи на давній звичай РПЦ, щоб кожна єпархія носила назву від двох своїх найважливіших (з церковної точки зору) міст, а не лише від одного, нова єпархія почала іменуватися Станіславсько-Коломийською.

Дрогобицько-Самбірська єпархія постала із давньої Перемишльської єпархії. Від цієї колишньої єпархії до Львівсько-Тернопільської відійшли північні благочиння – Сокаль, Рава Руська, Великі Мости, Жовква, Яворів. Зате до Дрогобицько-Самбірської єпархії, згідно з новим поділом, були прилучені території, що входили за греко-католицьким поділом до Львівської єпархії. Це благочиння Стрия, Сколе, Миколаєва, Ходорова, Жидачева, Журавна [149, с. 7–8]. У подальшому ці західноукраїнські єпархії були тісно пов'язані з адміністративно-територіальним поділом УРСР.

У 1959 р. у процесі територіально-адміністративної реформи Дрогобицьку область було об'єднано з Львівською, внаслідок чого автоматично було розформовано і Дрогобицько-Самбірську єпархію. У зв'язку з перейменуванням 1962 р. Станіславської області в Івано-Франківську, давня Станіславська єпархія стала іменуватись Івано-Франківська і Коломийська.

Як уже відзначалося, для новостворених православних єпархій на Галичині 24 і 25 лютого 1946 р. були висвячені архієреї: Антоній Пельвецький для Станіславсько-Коломийської єпархії та Михайл Мельник для Самбірсько-Дрогобицької. Саме цих кандидатів, які входили до Ініціативної групи, рекомендував патріарху Алексію у своїх листах о. Г. Костельник. Він також пропонував замінити на Львівсько-Тернопільській кафедрі єпископа Макарія (Оксіюка). У переписці з патріархом Алексієм глава Ініціативної групи давав це зрозуміти й зазначав, що коли владика Макарій залишиться на Львівсько-Тернопільській кафедрі, то він має прилаштуватись до місцевих традицій. Г. Костельник, шукаючи у цій справі компромісу, пропонував, щоб Львівсько-Тернопільська кафедра була розділена і щоб, відповідно, була створена окрема Тернопільська кафедра, на яку необхідно поставити єпископом вихідця з греко-католиків. Але оскільки Тернопіль був зруйнований, то цей єпископ міг би тимчасово служити у Львові з владикою Макарієм [102, арк. 65–66]. Частково підтримував о. Г. Костельника в цій справі й уповноважений РСРПЦ по Львівській області, який у листі до члена РСРПЦ Г. Уткіна від 13 грудня 1945 р. також рекомендував Антонія Пельвецького та Михаїла Мельника висвятити на єпископів, а на Львівську кафедру замість єпископа Макарія (Оксіюка) пропонував підшукати іншу кандидатуру [102, арк. 150–153].

Однак, незважаючи на супротив колишніх греко-католицьких кліриків, львівським єпископом надалі залишався Макарій (Оксіюк) з титулом «єпископ Львівський і Тернопільський, священноархімандрит Свято-Успенської Почаївської Лаври». Дещо пізніше на Львівську кафедру мали б висвятити вікарного єпископа.

Перед єпископською хіротонією отці Антоній та Михаїл мали офіційно приєднатись до Православ'я. Разом з ними на цю урочисту подію до м. Києва відправились їх сподвижники та однодумці. 20 лютого 1946 р. перша група греко-католицьких священників [187, с. 48] відправилася до Києва, де 23 лютого 1946 р. у стінах Києво–Печерської лаври відбулося їх приєднання до Православ'я. Тут були пострижені у чернецтво зі збереженням імен кандидати на єпископство.

24 лютого 1946 р. у Володимирівському соборі Києва ієромонаха Антонія було висвячено на єпископа Станіславського і Коломийського. Хіротонію очолив митрополит Київський Іоанн (Соколов) у співслужінні єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксіюка), єпископа Мукачівського і Ужгородського Нестора (Сидорука), єпископа Волинського і Ровенського Варлаама (Борисевича). Під час цієї ж літургії екзарх України нагородив о. Г. Костельника правом носіння золотого хреста з оздобами та митри. 25 лютого 1946 р. у цьому ж соборі було висвячено на єпископа Самбірського і Дрогобицького ієромонаха Михаїла. Таїнство звершував собор єпископів у складі митрополита Іоанна (Соколова), єпископа Макарія (Оксіюка), єпископа Нестора (Сидорука) та єпископа Антонія (Пельвецького).

Цікаво, що ліквідація УГКЦ та створення на її базі православних церковних структур викликали незадоволення з боку нечисленних віруючих, які задовго до возз'єднання належали до Православної церкви. Так, група парафіян львівського храму святого великомученика Георгія, який був єдиним православним храмом до «возз'єднання», у листі від 4 жовтня 1946 р. висловила митрополиту Київському Николаю (Ярушевичу) своє невдоволення щодо прихильного ставлення єпископа Макарія (Оксіюка) до греко-католицького духовенства і нібито утисків ним духовенства православного [24, арк. 3]. Звісно, цей конфлікт мав маргінальний характер. Однак він засвідчує, що традиційні православні й неофіти, які перейшли у Православ'я з греко-католицизму, зовсім не відчували один до одного «братерської любові» і навіть конкурували між собою. Між ними були і культурні,

й ментальні відмінності. Тому не дивно, що опрацювання Східної Галичини зустрілося з чималими проблемами.

Перший рік возз'єднання колишні греко-католики Галичини, які стали православними, перебували у надзвичайно напруженому стані. Галицька паства з обережністю поставилася до «возз'єднаною» процесу. Особливо це виявлялося на теренах Станіславсько-Коломийської єпархії, де були сильні впливи «західників», які у міжвоєнний період сприяли латинізації обрядів у Греко-католицькій церкві. Тому не дивно, що інтронізація єпископа Антонія (Пельвецького) на цю кафедру відбулася лише 24 квітня 1946 р., власне, через два місяці після його висвячення. На цю подію прибули єпископ Дрогобицький і Самбірський Михаїл (Мельник) та колишній голова Ініціативної групи о. Г. Костельник, який «промовив одногодинну проповідь, щоб добре промостити шлях для Православ'я в тій твердині католицизму» [261]. Прокатолицький стан цієї єпархії став причиною того, що інтронізація Станіславсько-Коломийського єпископа відбулась без урочистостей. Під час богослужіння в кафедральному соборі м. Станіслава був відсутній навіть хор. З перших днів свого святительства єпископ Антоній розпочав активну місіонерську діяльність, про що свідчать його візитації по єпархії.

Хоча процес возз'єднання греко-католиків з православними проходив у складній релігійно-політичній обстановці, перша річниця Львівського собору в Галичині відносно широко відзначалася. Спеціально до цієї події західноукраїнські архієреї випустили «Спільне послання» до кліру та вірних Галичини [249]. Торжества, пов'язані з річницею Львівського собору, молитовно відзначили не лише в Галичині, а й в інших регіонах України [147].

У 1948 р. у Москві відзначали 500-річчя автокефалії РПЦ. На ці урочистоті, звісно, були запрошені представники духовенства Галичини. Серед них був і о. Г. Костельник. 9 липня на урочистому акті, присвяченому цьому ювілею, він виголосив дві доповіді «Ватикан і Православна Церква» та «Єдність Христової Церкви» [148, с. 9].

Наприкінці 40-х років, коли проблема приєднання греко-католиків до Православ'я в основному була вирішена (принаймні з формального погляду), віруючі в Галичині почали відчувати все більший тиск урядових структур. Водночас змінюється ставлення і з боку Московської патріархії. Правда, і далі з

боку останньої декларувалася «братська любов», робилися заяви, ніби «брати, що повернулися, повинні відчутти, що їх релігійне життя нічого не втратило після возз'єднання. Навпаки, в приєднанні вони стали більше живою і багатою в духовному відношенні церквою. Син, який повернувся до своєї матері, звичайно чекає від неї особливого ставлення для того, щоб зникли у нього спогади про той час, коли він був віддалений від неї» [129, арк. 8]. І в той же час з боку Священного синоду РПЦ робилися спроби уніфікувати обрядовість у галицьких єпархіях, зокрема, про це йшлося на його засіданні 12 грудня 1949 р. Згідно з рішенням синоду, окрім введених догматичних і літургійних змін в устрій галицьких єпархій, мали бути замінені традиційні моменти у богослужбових обрядах та церковних звичаях цього регіону, зокрема, які стосувалися обряду причастя. Такі речі сприймалися віруючими галичанами з надзвичайною обережністю, оскільки їх позбавляли обрядових особливостей, які утверджувалися в їхньому краї протягом кількох віків.

Навіть з боку вищого духовенства бачимо негативну реакцію на такі дії Синоду. Так, в «Інформаційному звіті за I квартал 1950 р.» уповноважений РСРПЦ по Львівській області А. Вишневецький зазначив, що «після повернення Макарія, Антонія і Михайла з Москви, де вони отримали вказівки про введення православних обрядів, Макарій у розмові сказав, що від нього вимагають неможливого» [27, арк. 11]. Загалом же львівський уповноважений на той час вважав, що в Західній Україні пора розпочинати наступ на релігію, яка є прямим супутником українського націоналізму [26, арк. 35].

Галицькі архієреї, незважаючи на невдоволення, все таки розпочали процес поступового впровадження рішень синоду РПЦ. На початку 1950 р. у Львові відбувся собор духовенства «возз'єднаних» західноукраїнських єпархій, який звернувся з посланням до всіх священиків Галичини й Закарпаття. У ньому було 16 вимог, що вважалися обов'язковими для втілення з метою досягнення єдності пастви з РПЦ. Ці вимоги стосувалися як вчення Православної церкви, так і богослужбових обрядів і церковних звичів [330, с. 10].

Однак ні вище духовенство, ні духовенство парафіяльне не поспішало з православізацією віруючих. Це викликало невдоволення з боку радянських органів, зокрема, обласних уповноважених РСРПЦ. Починаючи з 1949 р. уповноважений по

Львівській області в своїх «Інформаційних звітах» постійно вказував на бездіяльність архієпископа Макарія. Він писав: «Значним недоліком в роботі Макарія є те, що за 3 роки після собору він не виїжджає ні в один район» (28 лютого 1949р.) [25, арк. 14]; «Макарій... мало проповідує, лише під час святкових богослужінь» (31 березня 1949 р.) [26, арк. 11]; «Макарій зазнався, треба поставити його на місце» (11 січня 1950 р.) [26, арк. 22]; «Потрібно, аби патріархія послала комісію, щоб викрити бездіяльність Макарія» (квітень 1950 р.) [27, арк. 13].

Як бачимо з цих документів, львівський уповноважений РСРПЦ намагався втручатися в діяльність Львівсько-Тернопільського архієпископа, визначав, що той має робити. Інша річ, що архієрей фактично саботував рекомендації уповноваженого. Чим був викликаний такий саботаж? Ймовірно, тут є комплекс причин. Владика Макарій відчував себе «чужаком» у Галичині, зустрічався з певним супротивом і нерозумінням. Водночас як людина, що була вихована на українських релігійних традиціях, він бачив, що у ввіреному йому регіоні віруючим нав'язується російський варіант Православ'я. Тому й не виявляв старань у його поширенні.

Звісно, це не значить, що владика Макарій ігнорував радянську релігійну політику. У той час радянські структури почали залучати РПЦ до «боротьби за мир». Насправді, ця «боротьба» була нічим іншим, як прикриттям для нарощування воєнних арсеналів СРСР. Владика Макарій у своїй єпархії проводив у цьому плані відповідну роботу [193], особисто брав участь у конференціях «прихильників миру» [12, арк. 2].

Щодо Львівсько-Тернопільської єпархії, то за часи правління цього архієрея вона жила повноцінним релігійним життям, на чому наголошував республіканський уповноважений РСРПЦ [132, арк. 28-50]. На фоні інших регіонів УРСР та СРСР галицький регіон вирізнявся високою релігійністю, про що, зокрема, свідчив високий відсоток молоді навіть у міських храмах краю [132, арк. 42].

В «Інформаційному звіті» львівського уповноваженого РСРПЦ за I квартал 1951 р. відзначалося, що архієпископ Макарій хоче відзначити у Почаївській лаврі п'ятиденними святковими службами 300-річчя з дня представлення преподобного Іова, ігумена Почаївського. Планувалося до цих святкувань залучити єпископів, священників і віруючих з інших областей. Це подавалося ним як один із заходів по

боротьбі з унією. Уповноважений прекрасно розумів, що це не так. Адже Почаївська лавра знаходилася на «православній території». Він справедливо вважав, що ці святкування є ніщо інше, як спроба «активізувати віруючу масу». Тому пропонував згорнути ці святкування [131, арк. 233–234]. Республіканський уповноважений спробував вплинути на архієпископа Макарія через Київського митрополита. Зрештою, було дозволено Львівсько-Тернопільському архієпископу проводити ці урочистості протягом не 5, а трьох днів. Також був даний дозвіл на приїзд до Почаївської лаври єпископа Ужгородського та Мукачівського Іларіона (Кочеріна), єпископа Волинського та Ровненського Панкратія (Кашперука), єпископа Чернівецького та Буковинського Андрія (Сухенка) [131, арк. 288–289]. Цей факт зі святкуванням 300-річчя з дня представлення преподобного Іова, ігумена Почаївського, наочно демонструє, наскільки органи радянської влади втручалися в суто релігійне життя.

Окремі релігійні ініціативи архієпископа Макарія свідомо блокувалися органами радянської влади. Так, на його пропозицію перенести з ліквідованого Крехівського греко-католицького монастиря чудотворну ікону до діючого православного храму у місті Жовкві голова РСРПЦ Г. Карпов у листі від 20 вересня 1949 р. рекомендував утриматись від цього [25, арк. 34].

Судячи з документів, архієпископ Макарій іноді таки дозволяв собі блокувати ініціативи львівського уповноваженого РСРПЦ А. Вишневського, обмежуючи цим його вплив на внутрішнє життя єпархії. Наприклад, архієпископ відмовлявся здійснювати деякі кадрові призначення, на яких наполягав уповноважений [26, арк. 20]. На цьому ґрунті між ними виникали конфлікти [26, арк. 22]. Уповноважений, бажаючи обмежити владу Львівсько-Тернопільського архієпископа, 28 лютого 1949 р. рекомендував призначити його на Мукачівську єпархію, якою в цей період, згідно з рішенням Священного синоду РПЦ [259], також керував владика Макарій [25, арк. 16]. Тобто маємо ще один яскравий вияв втручання львівського уповноваженого РСРПЦ у справи Церкви.

У той час, як львівський уповноважений РСРПЦ звинувачував архієпископа Макарія у «бездіяльності», 5 серпня 1949 р. з тими ж звинуваченнями виступила група священників на чолі з о. Ю. Венчишином [25, арк. 31]. Можна припустити, що ці дії сталися не без втручання львівського уповноваженого РСРПЦ. 17 квітня

1951 р. у розмові з республіканським уповноваженим РСРПЦ митрополит Київський і Галицький Іоанн (Соколов), торкаючись цієї заяви, зазначив, що остаточне рішення винесе Патріарх [131, арк. 288]. У цій же розмові владика Іоанн висловив думку про можливість від'їзду архієпископа Макарія до Варшави [131, арк. 289]. І справді, на початку травня цього ж року владика Макарій перейшов у юрисдикцію Польської православної церкви. 7 липня 1951 р. його обрали на Варшавську кафедру [161].

Ймовірно, цей ієрарх перестав задовольняти працівників радянських структур як архієпископ Львівський і Тернопільський. Він, на їхню думку, недостатньо боровся з греко-католицизмом. Тому його відправили у «почесне заслання». Ця історія з владикою Макарієм показує, що органи радянської влади не лише втручалися в справи РПЦ, проводячи відповідну кадрову політику, а й намагались керувати в справами зарубіжних Православних церков, які знаходилися в країнах «соціалістичного табору».

Владика Макарія тимчасово на Львівсько-Тернопільській єпархії замінив єпископ Мукачівський та Ужгородський Іларіон (Кочерін). З благословіння патріарха Алексія та рішення Священного Синоду РПЦ з 27 грудня 1951 р. [220] її очолив архієпископ Литовський та Віленський Фотій (Попірко).

Після раптової смерті владики Фотія на Львівсько-Тернопільську кафедру з возведенням у сан архієпископа 15 листопада 1952 р. був призначений єпископ Волинський та Ровненський Панкратій (Кашперук) [213]. Вибір цей був далеко не випадковий. Владика Панкратія зі Львовом зв'язували давні зв'язки. Свого часу він був настоятелем єдиного у Львові православного храму [373].

Архієпископ Панкратій зайняв виважену позицію у ставленні до органів радянської влади. Принаймні він уникав конфліктів, проводив політику поступової православізації єпархії. Зокрема, утверджував православний обряд богослужіння, в якому важливе місце належить псаломщикам, чтецям і регентам хорів. З цією метою восени 1952 р. архієпископ провів спеціальну нараду про обов'язки псаломщиків [330, с. 11]. Владика Панкратій у своїй діяльності чимало уваги приділяв благоустрою храмів. Завдяки його особистій ініціативі та фінансовій підтримці РПЦ за період його святительства у Львівсько-Тернопільській єпархії багато храмів було відремонтовано.

Активна душпастирська діяльність не могла залишитись поза увагою світської влади, тому 23 липня 1956 р. Священий Синод РПЦ своїм рішенням замінив Львівсько-Тернопільського архієпископа Панкратія. На цю кафедру був призначений з возведенням у архієпископи єпископ Волинський та Ровненський Паладій (Камінський) [216].

22 серпня 1956 р. у Львові архієпископ звернувся до духовенства і вірних з першим пастирським посланням, а 26 серпня його вперше зустрічали у Львові. Про прибуття нового архієрея до Львова відомий цікавий епізод. За спогадами економа Львівсько-Тернопільської єпархії Ореста Щерби, архієпископ вважав, що погано володіє українською мовою і на якийсь час затримав свій повний переїзд до Львова. Шануючи Львів як місто особливої української традиції та “осередок справжньої інтелігенції”, він скористався послугами репетитора – і упродовж трьох місяців досягнув блискучих результатів. Зі слів сучасників, архієпископ Паладій був щирим шанувальником народних звичаїв, зокрема заохочував відновлення традиції гаївок на площі перед собором св. Юрія і сам із задоволенням спостерігав за молоддю з балкона резиденції. Паладій активно продовжував літургійні реформи своїх попередників, особистим прикладом і втручанням вирішував справи у монастирях та парафіях, які часто відвідував з архіпастирськими візитами [372].

Як і його попередник, Паладій здійснив низку кроків по православізації віруючих своєї єпархії. З його ініціативи були проведені два важливі заходи, які вплинули на подальше життя єпархії. Мова йде про проведений ним у жовтні 1957 р. Почаївський з'їзд благочинних Львівсько-Тернопільської єпархії та Львівський з'їзд, який відбувся у серпні 1958 р. На цих з'їздах були розглянуті літургійні та дисциплінарні питання в єпархії [334, с. 20].

Окрім того, діяльність архієпископа Паладія була спрямована на віднайдження фінансів для ремонту храмів та виплату пенсій для священників похилого віку. Львівський уповноважений у своїх звітах характеризував цього архієрея як людину безкорисливу, що цікавиться лише церковними справами [33, арк. 38]. Звісно, можливості архієпископа Паладія були обмежені, в т.ч. й у вирішенні кадрових питань. Останні він часто мусив узгоджувати з представниками РСРПЦ.

Очевидно, не випадково його діяльність викликала занепокоєння органів державної влади. Так, у листі до ЦК КПУ від 4 серпня 1958 р. з грифом “Секретно” уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г. Пінчук висловлював гостре незадоволення з приводу того, що замість залучення до “антиуніатських” заходів у західноукраїнських областях Львівський єпископ виступає за необхідність підготовки високоосвічених кадрів православного духовенства, зміцнення становища Церкви [352, с. 301-305]. Замість вживання заходів для боротьби з підпільною УГКЦ Палладій “настійливо домагається відкриття духовної семінарії”, а також ініціює організацію різних курсів, семінарів, порушує питання про необхідність видання релігійної літератури, зокрема посібників для духовенства. Серйозним закидом на адресу архієрея була вказівка на діяльність у його єпархії 144 (104 – у Львівській і 40 у Тернопільській області) греко-католицьких священників.

Звинувачення на адресу владики Палладія радянський чиновник повторив і розширив у секретній доповідній записці у відділ пропаганди ЦК КПУ від 2 січня 1959 р. [352, с. 306-317]. До статистики духовенства єпархії було додано окрему графу із вказівкою на 40 греко-католицьких священників, які “активно діють” на Львівщині (27) та Тернопільщині (13). Цікавим є аргумент, відзначений у документі зі слів львівського православного священника Івана Миронюка стосовно неефективності “антиуніатських” заходів радянської влади у Львівсько-Тернопільській єпархії: “страх духовенства і віруючих перед русифікацією церкви і втратою своєї національності” [352, с. 308]. Згодом (19 січня 1959 р.) закиди архієпископу Палладію знайшли відображення у доповідній записці працівників ЦК КПУ В. Нікуліна і М. Гладаревського “про боротьбу із залишками унії в західних областях України” секретареві ЦК КПУ С. Червоненку [352, с. 318-326]. Саме 1959 рік став періодом суворих перевірок та переслідувань архієпископа, який відверто виступав на захист церковних пріоритетів не лише у парафіяльному, але й у суспільному житті.

Про ставлення радянських чиновників до єпископа Палладія свідчать збережені в архівних фондах ЦДАВОВУ виписки з розмов Г. Карпова з патріархом Алексієм та Київським митрополитом Николаєм (Ярушевичем), яка відбулися на початку липня 1959 р. У них обговорювалася можливість зняття з Кримської

кафедри правлячого архієрея – архієпископа Луку (професора медицини Войно-Ясенецького, нині канонізованого УПЦ та УПЦ КП) і поставити на його місце Палладія [62, арк. 21]. Але цей план не був реалізований.

З 17 по 25 грудня 1959 р. у єпархії перебував уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР К. Полонник, завдання якого полягало у перевірці роботи уповноважених в областях Західної України, а також виявленні порушень радянського законодавства з боку православних архієреїв. У своєму звіті секретареві ЦК КПУ А. Скабі від 28 грудня 1959 р. [352, с. 333–337] чиновник надав багато уваги діяльності владики Палладія та з обуренням відзначив присутність на богослужіннях великої кількості людей, зокрема дітей, молоді у кафедральному соборі св. Юрія та Преображенській церкві. Потрапивши у собор на богослужіння архієпископа Палладія 20 грудня, уповноважений вказав у повідомленні факти, які, на його думку, засвідчують неприховану “націоналістичну пропаганду”. Так, у храмі, за словами К. Полонника, були вишикувані дві шеренги “прапорносців”, тобто дівчат і жінок з хоругвами чи фанами, перев’язаними з одного боку блакитними, а з іншого – жовтими стрічками. Під час богослужіння, коли архієпископ благословляв вірних, жінки схиляли “прапори”, і тоді – “жовто-блакитні шарфи, наче бойові знамена, осіняли колінопреклонених молящих”. Попри всю абсурдність висловлених закидів, висновок чиновника був категоричним – Палладій зберігає у єпархії обряд, що має відверто націоналістичний характер. Якщо таке чинить архієпископ, “надісланий патріархом “всея Русі”, то чому ж дивуватися парафіяльним священикам [352, с. 334-335] (у лексичі чиновника – “православним попам”, які також пропагують “націоналістичні емблеми”)?

Окрім того архієпископа Палладія було звинувачено у сприянні поширенню релігійної літератури та іконок серед вірних. А також одним із закидів було порушення “порядку пересування” єпископів – не узгоджуючи своїх дій із державними чиновниками, архієрей “самовільно” відвідував парафії, монастирі, зокрема Свято-Успенську Почаївську Лавру, священноархімандритом якої був, служив там, “демонстративно ведучи роботу на користь церкви”. Серед закидів були також “пишні” літургії за численною участю духовенства з нагоди вшанування св. Варвари та особливо – на храмове свято у церкві св. Миколая у

Львові. Обурення з боку органів державної влади викликали і рішення архієпископа про призначення парафіяльного духовенства “цілком самостійно”, без погодження з громадами (через зв’язки з якими державні органи встановлювали відповідно свій вплив на духовенство). Паладій вимагав від духовенства безумовного виконання своїх розпоряджень, натомість до уповноваженого рекомендував ставитися лише як до “реєстратора”[366, с. 161].

13 лютого 1960 р. архієпископ Паладій змушений був пережити ще одну серйозну перевірку – до Львова прибув старший інспектор Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР С. Голубань. 14 лютого разом з уповноваженим у справах релігійних культів по Львівській області М. Дрилем він відвідав богослужіння у Львівських храмах, перевіряючи наявність попередньо зазначених порушень. Серед “виявлених” були вказані: використання католицьких фан, скульптур та розміщення лав для сидіння у деяких церквах тощо, зосереджено увагу на кольорах стрічок, якими перев’язувалися фани. У написаній згодом доповідній записці (23 лютого 1960 р.) [352, с. 338-340] інспектор зазначив, що попри наявність “культового інвентаря бувших уніатських церков” атрибутів “націоналістичного характеру” у Львові не виявлено. 15 лютого в кабінеті завідувача відділу пропаганди й агітації Львівського обкому партії А. Падалки відбулася зустріч інспектора С. Голубаня, М. Дриля та представника КДБ Савичева. Під час обговорення стану єпархії та діяльності архієпископа Паладія представник КДБ засвідчив, що греко-католицькі обрядові елементи справді трапляються у парафіях, а стосовно “жовто-блакитних шарфів” – таких у Львові й області немає і ніколи не було. Після наради працівники КДБ отримали розпорядження обласного керівництва здійснити додатковий огляд парафіяльних храмів. У розмові з інспектором уповноваженого благочинний Львова і настоятель церкви св. Миколая прот. Ю. Ванчицький засвідчив, що владика вже розпорядився описати всю католицьку утвар та обрядові предмети, що ще залишилися у церквах Львова, до 24 лютого цього ж року. В умовах брутального тиску з боку влади благочинний допомагав архієпископові послідовно долати труднощі, знаходячи потрібні слова та дії, що часто провокували й самих радянських чиновників на неоднозначні судження. Це й викликало незадоволення з їхнього боку щодо архієрея та його помічника.

На цих підставах діяльність архієпископа Палладія на Львівській кафедрі стала підставою для гострих звинувачень з боку влади у його потуранні греко-католикам, а також у недопущенні скорочення чисельності православних монахів та монастирів у єпархії. Саме це призвело до рішення Синоду, за ініціативою Ради у справах РПЦ по УРСР, про переміщення архієрея з території України. Уповноважений Ради Г. Пінчук, який продовжував збирати матеріали, щоб відправити непокірного владику за штат, не приховуючи особистого ставлення до нього, заявив: «Слід дивуватися терпінню Ради, в якій достатньо матеріалу для компрометації Палладія в очах Патріарха та усунення його від церковної діяльності» [342, с. 97]. 30 травня 1960 р. архієпископ Палладій був зміщений зі Львівської кафедри. 31 травня 1960 р. його скеровано на служіння в Оренбурзьку єпархію. Незважаючи на тиск з боку державної влади, Московський Патріарх Алексій все ж прихильно ставився до Владики і знаходив способи у складний час підтримати архієпископа, відзначаючи його заслуги перед Православною Церквою: постановою від 25 лютого 1959 р. архієрей був відзначений правом носіння хреста на клобуці [197].

У непростих умовах довелося працювати Антонію, єпископу Станіславському та Коломийському. Як уже зазначалося, у його єпархії були сильні традиції «латинства», і тому тут опрацювання греко-католиків відбувалося з помітними труднощами. Незважаючи на поганий стан здоров'я, владика Антоній починає активну місіонерську діяльність, об'їздить парафії з пастирською візитацією. І це дає перші результати. Так 16 серпня 1946 року преосвященнійший прибув до Коломиї, де звершив Божественну Літургію у співслужінні 10-х священників при переповненому народом храмі, а 19 вересня 14 священників і близько 5000 віруючих молилось з владикою у Снятині.

Закономірно, Антоній проводив достатньо помірковану політику. Правда, він вдавався до акцій, які мали на меті виробити у духовенства його єпархії позитивне ставлення як до Православ'я, так і до радянської влади. Так, з цією метою він у 1951 р. організував для деяких священників своєї єпархії двотижневу екскурсійну подорож до Києва і Москви. Правда, ця ініціатива зустріла нерозуміння з боку Київського митрополита Іоанна, який вважав «це лише марною тратою коштів» [131, арк. 289]. Проте ця поїздка справила на галицьке духовенство гарне враження

і дала той результат, на який розраховував єпископ [131, арк. 258-261]. Ініціатива єпископа Антонія була підтримана в інших галицьких єпархіях, де також почали організовувати подібні тури для духовенства із відвіданням православних святинь у Києві та Москві [339, с. 17]. До речі, під час такої поїздки 9 жовтня 1955 р. Самбірсько-Дрогобицький єпископ Михаїл (Мельник) та його помічник були отруєні [339, с. 18-19]. Останній, як уже зазначалося, належав до формальних організаторів Ініціативної групи. Проте, на відміну від свого соратника, владики Антонія, він особливою активністю не відзначався.

Беручи до уваги наполегливу працю Антонія на утвердження Православ'я у Станіславсько-Коломийській єпархії, його, згідно з рішенням Священного синоду РПЦ від 24 жовтня 1954 р., було возведено у сан архієпископа [214]. Також Антоній після смерті єпископа Михаїла (Мельника) близько року одночасно здійснював керівництво Самбірсько-Дрогобицькою єпархією [215].

У 1956 р. виповнювалося 10 років Львівському собору. З боку Московської патріархії на початку 1956 р. не було дано жодних вказівок щодо заходів до цієї ювілейної дати. Зрештою, це зрозуміло. Для Московської патріархії Львівський собор 1946 р. був уже неактуальним минулим. Архієпископ Антоній як останній, хто залишився живий серед творців Ініціативної групи, вирішив порушити це питання. Він звернувся до уповноваженого РСРПЦ по Станіславській області. 6 березня владику повідомив його про свій намір відправитись у Львів до архієпископа Панкратія, щоби порадитись про святкування з ним.

Повернувшись зі Львова, архієпископ Антоній повідомив місцевого уповноваженого про те, що вони призначили святкування на 11 березня у Львові [54, арк. 137-138]. Лише після проведення запланованих святкувань на адреси західноукраїнських архієреїв від Київського митрополита надійшли листи, датовані 7 березня 1956 р. У них зазначалося, що з благословіння патріарха Московського ювілейні заходи, присвячені 10 річчю Львівського Собору, заплановано на 25 березня – неділю Православ'я [33, арк. 11]. Оскільки основні заходи були вже проведені, то в день, запропонований патріархом, вирішено було провести святкові богослужіння у кафедральних соборах із залученням місцевого духовенства [54, арк. 138]. Цей інцидент наочно показав, наскільки Московська патріархія й

Київська митрополія «цінували» возз'єднання греко-католиків Галичини з Православ'ям.

У ювілейному 1956 р. Антонія, який тимчасово перебував на Самбірсько-Дрогобицькій кафедрі, згідно з рішення Священного синоду замінив настоятель Свято-Покровського храму міста Станіслава протоієрей Григорій Закаляк [217]. Після постригу в Почаївській лаврі у чернецтво та возведенням у сан архімандрита відбулася його єпископська хіротонія. Сталося це 27 вересня 1956 р. в Успенському кафедральному соборі міста Одеси. І очолив цю хіротонію сам патріарх Алексій [200]. Правда, Самбірсько-Дрогобицька кафедра від того часу проіснувала менше ніж три роки. У зв'язку з розформуванням Дрогобицької області вона була ліквідована, а за постановою Священного Синоду єпископа Григорія (Закаляка) перевели на Чернівецько-Буковинську кафедру [219].

3 лютого 1957 р. на 61 році життя у м. Станіславі помер, за дивних обставин, архієпископ Антоній (Пельвецький) – співтворець Ініціативної групи і один із співорганізаторів Львівського собору 1946 р. За рішенням Священного синоду РПЦ від 17 червня 1957 р. Станіславсько-Коломийську кафедру після чернечого постригу в Києво-Печерській лаврі та єпископської хіротонії у Володимирському соборі м. Києва, яка відбулася 4 серпня, очолив клірик цієї єпархії прот. Йосиф Саврош, який був настоятелем Михайлівського храму в місті Снятин [201].

3 19 вересня 1960 р. Львівсько-Тернопільську кафедру очолив єпископ Григорій (Закаляк), який перед тим був Самбірсько-Дрогобицьким, а потім Чернівецько-Буковинським єпископом [346, с. 328]. Він став першим Львівсько-Тернопільським православним архієреєм [375], який походив із галицького духовенства. Це можна розглядати як ознаку того, що і органи радянської влади, з якими, безперечно, узгоджувалося це призначення, і православна ієрархія почали більш довірливо ставитися до священиків, які походили з Галичини. Адже треба враховувати, що Львівсько-Тернопільська кафедра була не лише основною в Галичині, а й однією з найбільших кафедр на теренах і України, і СРСР.

На період архіпастирського служіння Григорія (Закаляка) та Йосифа (Савроша) припав важкий період у релігійному житті Східної Галичини. У той час намітилися значні зміни в релігійній політиці Радянського Союзу, помітно

активізувалася атеїстична пропаганда, почався процес закриття храмів, який передусім торкнувся РПЦ.

Водночас від ієрархів галицьких єпархій вимагали завершення опрацювання богослужбового чину, зміни зовнішнього та внутрішнього вигляду колишніх греко-католицьких храмів. Надмірна завзятість, з якою ці архієреї взялися за цю справу, часто викликала супротив віруючих. Згідно з протоколом спільної наради Комісії по нагляду за станом в західноукраїнських єпархіях, яка діяла за розпорядженням патріарха Московського Алексія, у православних парафіях цього регіону були виявлені значні залишки уніатства: не перероблені згідно православного уставу престоли, відсутність поминання православної ієрархії, наявність у деяких храмах іще ікон із зображенням Йосафата Кунцевича [65, арк. 72–76].

Під тиском радянського уряду ієрархія РПЦ змушена була піти на певні поступки. Постановою Священного Синоду від 18 квітня 1961 р. були чітко розділені обов'язки кліру та виконавчих органів парафії. Настоятелям та кліру рекомендувалось сконцентрувати свою увагу на духовному керівництві парафіями та на богослужінні, оскільки з цього часу вони звільнялись від господарсько-фінансової діяльності парафій. Ці обов'язки тепер покладалися на виконавчі органи парафій, які несли відповідальність перед владою за збереження будівлі та майна. Постанова Священного синоду, яка під наглядом уповноважених РСРПЦ зразу ж стала запроваджуватись, викликала тривогу деяких архієреїв. Тим не менше, на архієрейському соборі, що відбувся 18 липня 1961 р. у Москві, були схвалені зміни, які 18 квітня 1961 р. вніс в устрій Церкви Священний синод РПЦ [346, с. 392–395].

Будучи безсилами чинити супротив радянській антирелігійній політиці, галицькі архієреї під тиском влади змушені були видавати укази, які обмежували діяльність Церкви у цих єпархіях. Хоча проведений у 1961–62 рр. «Одночасний облік релігійних об'єднань, молитовних будівель та майна, що знаходяться у користуванні релігійних громад» на теренах Східної Галичини, дає підстави констатувати наявність у цей період в краї ще повноцінного церковного життя [66, арк. 181–185, 238–248, 260–263].

Однак, починаючи з 1961 р., уповноважені РСРПЦ проводять цілеспрямовану роботу на припинення діяльності православних парафій в

Галичині. Релігійні громади намагались чинити опір, але не завжди їм вдавалось відстояти свої святині. Наслідком цієї політики стало різке зниження кількості діючих парафій у краї.

Наприкінці 1964 р. на короткий період очолив Львівсько-Тернопільську єпархію єпископ Даміан (Марчук). Цей архієрей за рік свого святительства виявляв певну активність, спромігся відвідати усі храми Львова, часто відвідував парафії єпархії, які знаходилися далеко на периферії. У 1965 р. РПЦ високо оцінила святительську працю галицьких архієреїв: згідно з постановою Священного синоду від 5 лютого 1965 р. єпископ Івано-Франківський та Коломийський Йосиф (Саврош) був возведений у сан архієпископа [221], а за указом патріарха Московського і всієї Русі Алексія від 10 жовтня 1965 р. єпископа Львівського й Тернопільського Даміана (Марчука) теж возвели в сан архієпископа з правом носіння хреста на клобучі [199].

Після переведення архієпископа Даміана на Волинсько-Ровенську єпархію, згідно з рішенням Священного синоду єпископом Львівсько-Тернопільським 3 жовтня 1965 р. було призначено протоієрея Євгена Юрика, який взяв чернече ім'я Миколай [222, 202, 241]. Він походив із Галичини та був наближений до о. Г. Костельника, хоч незважаючи на це, після Львівського Собору 1946 року був репресований за зв'язки з ОУН-УПА. На становищі правлячого архієрея Львівсько-Тернопільської єпархії Миколай перебував довгий час, аж до 1983 р. Так само довго Івано-Франківським та Коломийським архиєреєм був і Йосиф (Саврош) – до 1982 р.

Отже, розглядаючи становлення й розвиток православних єпархій на теренах Східної Галичини, можемо констатувати, що вони прискіпливо контролювалися представниками органів радянської влади, зокрема уповноваженими РСРПЦ. З останніми єпископи змушені були узгоджувати практично всі свої дії. Уповноважені часто втручалися в церковні справи, визначали кадрову політику в єпархіях.

Велика увага у галицьких єпархіях приділялася прилученню до Православ'я греко-католиків, ліквідації «залишків унії» у сфері обрядовості. Політика оправавлення, а потім атеїзації населення Галичини породжувала опір, який

знаходив різні форми вияву. Зокрема, відбулася активізація підпільної мережі УГКЦ.

2.4. Становище УГКЦ в підпіллі та феномен покутництва

За задумом частини духовенства УГКЦ, котра знайшла підтримку в середовищі РПЦ та тогочасних органів світської влади, Львівський Церковний Собор 1946 року мав стати рубіжним етапом існування церковної унії в Україні. Хоч перед УГКЦ виникла реальна загроза її існуванню через фізичне знищення ієрархії, але й Апостольська столиця належним чином не відреагувала на скасування унії в тогочасному Радянському союзі.

Скасування унії і ліквідація Греко-Католицької Церкви не призвели до одночасного паралельного припинення функціонування греко-католицьких парафій на місцях та їх переходу до РПЦ. Упродовж другої половини 1946 р. і в 1947 р. значна частина колишніх греко-католицьких парафій не “оправославилися” (про що доповідали у своїх звітах державним органам апарати уповноважених Ради у справах релігійних культів на місцях). Найбільш стійка і безбоязна частина греко-католицьких священнослужителів переходила на нелегальні форми задоволення релігійних потреб віруючих і, по суті, закладали підмурок майбутньої “катакомбної Церкви”, за що піддавалися постійним репресіям. Навіть у формально приєднаних до РПЦ парафіях здебільшого зберігалася вірність Святому Престолу в Римі, папі, католицьким догматам і канонам. Це викликало пильну увагу і строгий контроль з боку відповідних органів державної влади (НКДБ і апаратів уповноважених Ради у справах релігійних культів) та ієрархів РПЦ, які паралельно і одностайно почали боротися з так званими “залишками уніатства” (ідеологема, взята на пропагандистський обіг і контрпропагандистські заходи державними, партійними і православними структурами).

Бажаючи зберегти Церкву, митрополит Йосип Сліпий незадовго до свого арешту іменував 4-х екзархів (управителів): Будку, Чернецького, Климентія Шептицького та Йосифа де Вохта. Архимандриту Климентію Шептицькому

вдалося виконувати свої обов'язки до арешту в червні 1947 р., а Йосифу де Вохту – до грудня 1948 р. Проте перед від'їздом у Бельгію останній екзарх передав свої обов'язки отцю-редемптористу Іванові Зятику, якого незабаром арештували і в 1950 р. засудили до заслання в Сибір, де він і помер у 1956 р.[191, с. 124].

Єпископ Станіславський Григорій Хомишин до арешту теж встиг висвятити єпископів помічників: Семена Лукача, Степана Вапровича, Івана Селезюка, а генеральним вікарієм призначив Григорія Булагурака.

27 березня 1953 р. вийшов указ Президії Верховної ради СРСР про амністію, відповідно до якої значна частина греко-католицького духовенства, відбувши покарання „за націоналістичну діяльність”, повернулася з місць ув'язнення і розпочала нелегальну церковну діяльність.

В інформації про церковне становище в західних областях УРСР від 6 серпня 1956 р. голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова, надісланій ЦК КП України, зазначається: “В даний час 243 особи із 344 репресованих за час з 1945 до 1950 р.р. уніатського духовенства звільненні. Повернувшись до місця свого проживання, частина цього греко-католицького духовенства проводить богослужіння і виконує релігійні обряди вдома в себе і у віруючих, у чому їм ніхто не перешкоджає, тому що в радянському законодавстві немає вказівок про кримінальне переслідування за такі дії, до того ж вони посилаються на вільне становище римо-католицької церкви в цих областях. Окремі уніатські священики навіть захоплюють окремі возз'єднанні церкви, відкрито виступають з проповідями, в котрих закликають не підпорядковуватися патріарху Алексію, а визнавати папу Римського і пояснюють віруючим, що ліквідація уніатської церкви і репресії проти уніатського духовенства були допущені внаслідок викривлень законності в той період часу...» [137, арк. 203-205].

З цієї інформації випливає, що перед комуністичною владою знову виникла проблема, пов'язана з активізацією діяльності УГКЦ. У зв'язку з відновленням діяльності уніатського духовенства у Раду почали надходити заяви від груп

віруючих уніатів про відновлення уніатської церкви і реєстрації уніатських церков і священників. Незважаючи на те, що це вже був період десталінізації, усі ці звернення Рада залишила без задоволення. Такий хід влади міг мати короткотривалу тактичну перевагу, але не стратегічну перемогу над підпільним служінням УГКЦ, оскільки греко-католики витлумачували на свою користь оголошені владою викривлення, які допускав Й. Сталін, у тому числі і в гарантованому Конституцією права на свободу віросповідання. Підтверджували їх думки звільнення із ув'язнення духовенства і відсутність нових арештів духовенства.

У доповідній записці уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР в УРСР Корчового ЦК КП України від 10 грудня 1956 р. зазначалося, що в чотирьох галицьких областях УРСР на кінець 1956 р. перебувало 307 уніатських священників, із котрих 177 повернулися із ув'язнення [352, с. 291].

У Станіславській області на початку 1954 р. проживало 35 греко-католицьких священників, до яких впродовж року додалися ще понад двадцять священників УГКЦ, котрі повернулися з ув'язнення й активізували підпільне служіння УГКЦ [266, с. 87-89].

Кількість підпільного греко-католицького духовенства, яке постійно проживало в Тернопільській області у 1954 році, не перевищувала 20 священників, а в 1956 році з ГУТАБів на Тернопільщину повернулося ще 16 священників УГКЦ.

З інформаційного звіту за I півріччя 1956 р. уповноваженого Ради у справах РПЦ у Львівській області А. Вишневського випливає, що на цей час із ув'язнення лише до Львівської області повернулися близько ста невоzz'єднаних греко-католицьких священників, з яких тільки три возз'єдналися з РПЦ [33, арк. 162]. Також активізувалися й ті священники УГКЦ, котрі уникли арештів [33, арк. 31, 32, 162, 163,]. Невоzz'єднане духовенство користується великою підтримкою місцевого населення, яке з задоволенням надавало свої будинки для нелегальних відправ. В організації таких відправ брали активну участь монахині.

Діям підпільних греко-католиків ніхто не перешкоджав, оскільки законом не передбачено за них жодної відповідальності. Жодного опору уніатам не чинило православне духовенство [33, арк. 168]. Уповноважений по Львівській області констатував, що активізація греко-католицького духовенства починає набирати загрозливих форм, тому, щоб проводити ефективну боротьбу з підпіллям УГКЦ, Раді у справах РПЦ необхідно підключити прокуратуру СРСР і активізувати Московську патріархію та єпископат західних областей України [33, арк. 169].

Богдан Боцюрків стверджує, що приблизна кількість духовенства підпільної УГКЦ у 1956–1964 рр. становила понад 270 осіб. Курували їхнім служінням єпископи Микола Чарнецький у львівському регіоні та Іван Лятишевський у станіславському. У 1956 р. єпископ Чарнецький на прохання колись возз'єднаних священників прийняв “рішення таємно повернути їх через накладання епітимії і дозволити служити далі греко-католицькій пастві у Православній Церкві” [283, с. 120]. Після смерті єпископа Миколи Чарнецького (2 квітня 1959 р.) кандидатом на єпископа був обраний о. Василь Величковський і фактично керував Львівською архієпархією, але лише 4 лютого 1963 р. у Москві, щойно звільнений з ув'язнення митрополит УГКЦ Йосиф Сліпий, буквально перед своїм від'їздом до Ватикану, висвятив його на єпископа Луцького та призначив своїм місцеблюстителем у Львові. У липні 1964 р. єпископ Величковський висвятив о. Володимира Стернюка на єпископа Перемишльського.

Фактично у той же час єпископ Станіславський Іван Лятишевський за два дні до своєї смерті висвятив свого наступника – Івана Слезюка, але в серпні 1962 р. цей єпископ був заарештований та засуджений.

Для недопущення активізації підпілля УГКЦ РСРПЦ при РМ СРСР 25–26 жовтня 1957 р. провела нараду уповноважених у західних областях України, на якій намітила плани послаблення впливів греко-католицького духовенства і перешкоджання їхній діяльності у відновленні УГКЦ. Зокрема, рекомендувалось єпископам РПЦ розробити конкретні заходи боротьби з підпіллям УГКЦ [34, арк. 299–302].

2–4 січня 1958 р. у Києві відбулась нарада єпископів західних єпархій РПЦ, на котрій архієпископ Львівський і Тернопільський Палладій, єпископ Мукачівський і Ужгородський Варлаам, єпископ Дрогобицький і Самбірський та керуючий Станіславською єпархією Григорій заявили про готовність відреагувати на заходи щодо боротьби проти відновлення УГКЦ. Для того, щоб не допустити відновлення УГКЦ та загальмувати її активізацію, цей єпископат вважав за необхідне досягнути всебічного оправославнення возз'єднаного духовенства і його пастви із РПЦ. Зокрема, владики взяли на себе зобов'язання перевірити склад і діяльність благочинних і при потребі замінити їх на більш активних православних пастирів, а щоб полегшити їхню роботу – створити посади помічників благочинних. Також єпископи попросили дозволу влади на можливість активізації антигреко-католицької пропаганди через львівський єпархіальний журнал, а також видання православної богослужбової літератури (в найближчий час повний православний молитвослов). Єпископи також звернулись з проханням до Московської патріархії про пенсійне забезпечення возз'єднаного духовенства та дотації для духовенства малопробуткових парафій, а також тих, які перебувають під впливом невоzz'єднаного духовенства [14, арк. 53-54 (зі зворотом)].

10 квітня 1959 року відбулося чергове засідання Ради у справах РПЦ при РМ СРСР, яке винесло нову постанову щодо боротьби з Греко-католицькою церквою в західних областях України і в Закарпатті. Цією постановою передбачалося пряме втручання Ради у внутрішнє життя РПЦ. Зокрема, Московській патріархії рекомендовано було провести ротацію благочинних і настоятелів храмів, котрі служили на своїх парафіях ще до возз'єднання, всіляко стримувати посвячення єпископами нових кандидатів на священників шляхом відхилення кандидатур та розпочати процес зняття з реєстрації окремих громад, які обслуговує священник, котрий має у своєму підпорядкуванні 2–5 храмів [35, арк. 159-162].

Отож, Рада у справах РПЦ активно і настирливо залучала православні єпархії західних областей України до спільної боротьби проти підпілля УГКЦ.

1960 р. у Львівській області налічувалося близько 130 священників підпільної УГКЦ. Частина із них була похилого віку, тому великої активності у підпільному служінні не проявляла, але інша частина проводила систематичні або періодичні нелегальні відправи в приватних помешканнях віруючих УГКЦ, вдаючись до антиправославної агітації [37, арк. 7].

Станом на 20 листопада 1961 р. у Станіславській області було 34 уніатські церкви, а також нараховувалося 58 уніатських священників і 80 представників чернецтва, котрі продовжували відправляти нелегальні церковні служби в домах віруючих за уніатським обрядом. Колишні насельники уніатських монастирів поселились у деяких районах області невеликими групами по 2–4 чоловіки, окремі, зустрічаючись з віруючими, схиляють деяких з них до виконання уніатських обрядів» [352, с. 381, 384, 385].

Підпільне служіння духовенства УГКЦ стримувало возз'єднане духовенство від реального опрацювання возз'єднані парафії. Такої ж думки дотримувалися і єпископи західних областей України, щоб показати перед державними органами, які ще є труднощі на шляху до повного опрацювання цих теренів.

7 січня 1961 р. на засіданні Ради у справах РПЦ при РМ СРСР було вироблено план чергових заходів, спрямованих на посилення роботи уповноважених Ради західних областей України щодо ліквідації підпілля УГКЦ. Цей план уже забороняв допускати до прислугування в церквах колишнє чернецтво УГКЦ, проведення відправ у церквах під час храмових свят з участю духовенства інших парафій та передбачав вилучення із храмів католицької атрибутики [36, арк. 10-12].

Наскільки «ефективними» були ці заходи Ради у справах РПЦ, свідчить звіт уповноваженого Ради у справах РПЦ у Львівській області М. Винниченка про їхнє виконання за перше півріччя 1961 р.: «У Львівській області на липень 1961 р. налічувалося 158 греко-католицьких священників і 421 особа чернецтва» [36, арк. 85]. Більшість із них працювали в різних світських організаціях, але не покидали підпільної діяльності.

Уповноважений з'ясував, що лише у Львові було виявлено п'ять жіночих чернечих груп, а в області налічувалося ще 22 такі групи [36, арк. 86].

У цей період комуністична влада проводила нову кампанію боротьби з релігією: закриття діючих храмів РПЦ та інших конфесій, зменшення чисельності релігійних громад. Таким чином, пустуючими виявились десятки, а згодом – і сотні храмів, котрі РПЦ забрала від УГКЦ, але, що найважливіше, десятки, а згодом і сотні тисяч возз'єднаних колишніх віруючих УГКЦ залишалися без належної систематичної духовної опіки. На це звернуло увагу підпілля УГКЦ і активізувало своє служіння в тих громадах, котрі залишилися без діючих храмів. Так було в м. Підкамінь, у селах Кутище і Батьків Бродівського району, у с. Митулин Глинянського району, в с. Желдець Кам'янсько-Бузького району, в м. Червонограді [36, арк. 86]. Політика десталінізації не означала легалізації Української Греко-Католицької Церкви, бо поодинокі репресії проти Церкви в Західній Україні тривали й надалі.

До боротьби з греко-католицьким підпіллям підключились органи КДБ, міліції, прокуратури, а також єпархіального управління. Останні активізували введення православної традиції у відправах, таїнствах, обрядах, а також в інтер'єрі храмів. На 20 липня 1961 р. 980 церков РПЦ Львівщини були повністю опрашковані [36, арк. 87], хоч були в області факти, коли віруючі відмовлялися приймати православно традицію і переобладнувати під неї храми [36, арк. 88].

У 1963 р. на території Львівської області проживало 138 невозз'єднаних греко-католицьких священників і близько 400 осіб чернецтва [38, арк. 14], в основному – жіночого, котрі й надалі проводили підпільне служіння, пропагували відновлення УГКЦ.

Наприкінці 1963 р. в Івано-Франківській області проживало 55 священників і 105 черниць УГКЦ [266, с. 179]. У влади крім переслідування духовенства, чернецтва та їхніх родин, а також репресій проти найактивніших пастирів УГКЦ інших дієвих методів не було. Атеїстична пропаганда й антикатолицька позиція московського православ'я бажаних результатів щодо підпілля не давала.

Ще більше активізувалася діяльність підпілля УГКЦ після звільнення та виїзду із СРСР (4 лютого 1963 р.) митрополита Йосифа Сліпого. Підпільні служіння проводилися не тільки в помешканнях духовенства чи віруючих, але, в окремих випадках, і відкрито [38, арк. 15-16]. Тенденція греко-католицького духовенства до формування нелегальних парафій і далі зберігалася в тих населених пунктах, де влада закрила храми РПЦ. А за 1960-1963 рр. у Львівській області було знято з реєстрації 493 релігійні громади і стільки ж, відповідно, храмів РПЦ [38, арк. 40]. Окрім того, частина возз'єднаного духовенства поновила ряди підпілля, особливо після того, як їх за порушення законодавства про культу уповноважений зняв з реєстрації. Єпископ Василь Величковський повернув до УГКЦ близько півсотні возз'єднаних священників через таємне накладання епітимії, котре іще в 1956 р започаткував єпископ Микола Чарнецький [39, арк. 33].

Загалом у 1964 р. в Івано-Франківській області налічувалося 100 осіб чернецтва і 58 священників УГКЦ [352, с. 405].

Наприкінці 1964 р. у Львівській області проживало 150 черниць УГКЦ, у тому числі 23 із них виявляли велику активність у підпільній діяльності, інші, через хвороби, старість та інші обставини були менш активними. Чоловіче чернецтво налічувало 27 ієромонахів, з яких 12 були активно діючими. Загалом усе підпільне духовенство Львівщини налічувало 136 священників, з яких активне служіння здійснювали лише близько 30 священників [39, арк. 11-62].

Але хрущовська “відлига” стосовно греко-католиків наприкінці 1950-х років почала згасати. Нова, залякувальна, хвиля репресій проти духовенства УГКЦ прокотилася на початку 1960-х рр. Найактивніше духовенство УГКЦ знову підпало під репресії влади. Так, у 1957 р. було вдруге заарештовано священника Дідуха із с. Ворохта, наприкінці 1958 – на початку 1959 рр. були заарештовані священники Казновський, Солтис і Василик. Священника Павла Василика 14 квітня 1959 р. засуджено на 5 років ув'язнення [266, с. 103]. Ймовірно, що ці арешти могли вплинути лише на часткове зменшення активності підпільної УГКЦ.

Впродовж усього підпільного періоду УГКЦ, у тому числі й хрущовського, уповноваженим і спецслужбам постійно бракувало інформації для попередження конкретних акцій підпілля УГКЦ. Це свідчить не про непрофесіоналізм спецслужб, а про глибоку конспіративність, високу моральну стійкість і вірність віруючих УГКЦ. Загальну поінформованість про підпілля УГКЦ обласний уповноважений і спецслужби мали, але вона майже постійно була пост-фактом до конкретних дій підпілля.

Треба зазначити, що й більшість воз'єднаного духовенства так і не увібрала в себе московського православного духу й надалі проводила відправи за греко-католицькими обрядами, тим самим не сприяючи поглинанню колишніх греко-католицьких парафіян Руською Православною Церквою.

Десталінізація хоч і не посприяла відновленню УГКЦ, але дала їй впевненість у підпільних умовах, конкретизувала стратегію духовного служіння, що вже у середині 1960-х років проявиться в розбудові сітки підпільних семінарій, монастирів, чернечих будинків-осідків, формуванні підпільних релігійних парафій, збільшенні кількості відправ і чисельності віруючих.

Будучи постійно преслідуваними органами влади, жіноче й чоловіче чернецтво у перші десять років після Львівського собору УГКЦ 1946 р. не приймало на новіціат жодної кандидатки чи кандидата, хоч бажаючих було багато.

На початку 1960-х рр. владика Величковський призначив Йосифу Ісопенко ігуменею ЧСВВ. Підпільний монастир, де проводився новіціат, знаходився у Львові по вул. Гайдамацькій, 14. З урахуванням ще довоєнного жіночого чернецтва ЧСВВ і нового, підготовленого у підпіллі, у 1967 році в Галичині налічувалося 106 сестер василіянок, які мешкали у 14 підпільних осідках [371, с. 26], з роками поповнюючи свою чисельність і сприяючи активній діяльності підпільної УГКЦ, як і інші жіночі чернечі згромадження.

Звільнене із ув'язнень в контексті політики хрущовської “відлиги” духовенство УГКЦ активізувало підпільну діяльність в західних областях України, навіть більше – прагнуло легалізувати Греко-Католицьку Церкву. Щоб не

допустити таких процесів, державна влада розробляла щорічно різні заходи на знищення катакомбної Церкви, на повне опрацювання колишніх греко-католицьких віруючих, посилюючи тиск, включно із репресіями, проти найактивніших священиків підпільної УГКЦ [342, с. 199.].

У той час почастишали випадки самовільного захоплення греко-католиками церковних приміщень, знятих з реєстрації та не освоєних для господарських чи соціально-культурних потреб. У них віруючі проводять релігійні служби самі чи за участю колишнього уніатського духовенства. Зареєстровано чимало звернень про поновлення громад греко-католицького віросповідання, реабілітації УГКЦ взагалі.

Опинившись перед фактом згасання релігії взагалі й відмирання уніатства зокрема, жменька нелегально діючих уніатських проповідників на Калушчині (сучасна Івано-Франківська обл.) вдалася до різних дій, аби якось оживити релігійне життя й утримати у своїх руках рештки віруючих.

Цей релігійний рух, який у сучасній релігієзнавчій літературі отримав назву «покутники», виник 22 грудня 1954 року у середовищі підпільної УГКЦ. У цей день 14 греко-католиків із с. Середнє Войнилівського району Станіславської області, очолювані греко-католицьким священиком Ігнатієм Солтисом, провели уночі молебень за селом Середнє, біля джерела, поруч із яким встановили невелику фігуру Богородиці. Після цього вони оголосили про нібито видіння тут Матері Божої, а також те, що вода з цього джерела є цілющою. Це спричинило масове паломництво до цього місця віруючих не тільки з навколишніх сіл, але і з сусідніх областей: Львівської, Тернопільської, Закарпатської.

Ідейним натхненником покутників став Ігнатій Солтис, котрий був таємно рукоположений єпископом І. Лятишевським в Казахстані. Солтис народився 1912 р. в с. Середнє на Станіславщині, рано залишився сиротою. У 1924 р. Гнат вирішив вступити в духовну семінарію чи монастир, але йому відмовили, бо мав лише 12 років.

Тільки у 1930 р. його прийняли послушником до Унівського монастир, але лікарі виявили, що стан здоров'я Гната не дозволяє жити в монастирі. Восени 1937 р. Г. Солтиса зарахували у Станіславську духовну семінарію, але незабаром відчислили через слабкий стан здоров'я. Восени 1942 р. його зарахували у другий клас Станіславської духовної семінарії, де він навчався до призову в лави Радянської Армії у березні 1945 р.

Залишаючись послідовним віруючим, але не маючи достатньої освіти, Г. Солтис у жовтні 1948 р. таємно побував у м. Мерни Джамбульської області Казахстану, де мав три зустрічі з єпископом І. Лятишевским, якого знав ще з 1935 р. і який матеріально допомагав йому в роки навчання в семінарії. Під час зустрічі архієрей проекзаменував його з не складених у семінарії предметів, а потім висвятив у сан священника.

Зародившись у катакомбній УГКЦ, рух покутників приваблював тих віруючих, які були розчаровані політикою Ватикану, що була спрямована на встановлення контактів із урядом СРСР. Покутники синтезували у своєму вченні апокаліптичні аспекти католицизму, народні звичаї, традиції греко-католицизму та елементи українського націоналізму у своєрідній теології покути, терпіння, відчуження і спасіння. Вони зреклися папи Івана XXIII як “анти-папи” і припинили свої стосунки з підпіллям УГКЦ, мотивуючи це тим, що вона пішла на примирення і співпрацю з атеїстичною комуністичною владою, зрадила український народ та свою віру, наслідуючи в цьому контексті “анти-папу” у Ватикані. Фактично цей рух виродився у надто фанатичну секту, в центрі вчення якої була віра у здійснення апокаліптичного пророцтва про те, що Диявол, утвердившись у Радянському Союзі, захопив владу над світом і після смерті останнього “справжнього” папи Пія XII у 1958 році захопив Рим. Але в зв'язку з тим, що вирішальна битва між Дияволом і Богом проходить в Україні, то Пій XII у т. зв. таємний спосіб призначив Ігнатія Солтиса своїм наступником – Петром II, власне, останнім папою. З цієї причини центр “дійсного” католицизму знаходиться не у Ватикані, а у с. Середньому біля “святої гори”. Покутники закликали відмовитися від праці в радянських установах,

від навчання у радянських школах, від служби в Радянській армії, від радянських паспортів і перейти через т. зв. ступені покути, щоб заслужити і отримати спасіння до кінця світу, котрий мав наступити навесні 1962 року [319, с. 41-45].

Органи державної влади, вбачаючи у доктрині покутників, перш за все антирадянську позицію, а не католицьку, в 1956 р. оголосили розшук Г. Солтиса, проте вели його надто мляво, нерішуче, бо малоімовірно, щоб протягом майже трьох років не могли знайти людину, яка не покидала кількох сільських населених пунктів. Очевидно, лише коли почався новий наступ на релігію і церкву, за пошуки Солтиса взялися по-справжньому й у грудні 1958 р. заарештували.

У 1959 році Ігнатія Солтиса засудили, а в 1962 році – і його брата й соратника Петра Солтиса [49, арк. 56]. Це вплинуло на діяльність покутників, активність котрих дещо згасла, але ненадовго, бо, як зазначав обласний уповноважений Ради у справах РПЦ у доповідній записці голові Ради у справах РПЦ при РМ СРСР “Про діяльність уніатів і незареєстрованих груп” за 1963 рік, у тому ж році “відновився після трирічної відсутності потік віруючих... із Закарпатської, Львівської і деяких районів Івано-Франківської областей до т. зв. “святої Середнянської гори” у Калуському районі (у зв’язку із новим адмінподілом області с. Середнє увійшло до складу Калуського району – *М. Л.*). Після проведеної з паломниками роботи (до речі, у цьому велику роль зіграли пропагандисти і мешканці самого с. Середнє) масовий притік віруючих до Середнянської гори припинився, а з одиночками, при їх появленні, проводиться робота” [2, с. 180-181].

Радянські автори стверджували, що Г. Солтис, якого достроково звільнили 1961 р., з групою спільників оприлюднили нелегальним способом “Заяву”, в якій виклали основи ідеології, згідно з якою навесні 1962 р. мав настати кінець світу.

З наближенням цієї дати увага з боку властей до Г. Солтиса та його прибічників значно посилилася і його заарештували вдруге. На одному з допитів у вересні 1962 р. він заявив, що приблизно 1951 або 1952 рр. йому стало відомо, що папа римський Пій XII начебто надав йому право очолити Греко-Католицьку церкву в Україні і звести її престол у Середньому. Наприкінці 1954 р. його сестра

Г. Кузьминська розповіла, що бачила на Середнянській горі Богородицю, повіривши їй, він освятив джерело на честь цього явища, склавши при цьому відповідний акт.

Після умовно-дострокового звільнення в 1961 р. Г. Солтис самовільно й нелегально поселився у Стрию. Оформився на роботу, проте замість нього працювали однодумці. Того ж року познайомився з А. Поточняком. Вбачаючи в ньому співника, продовжив разом з ним нелегальну діяльність з відродження УГКЦ, видаючи себе за главу церкви.

Починаючи з 1961 р. і до моменту арешту проводив нелегальні зібрання віруючих у будинку А. Поточняка, за місцем власного проживання, на яких лякав “страшним судом” усіх, хто порвав з Греко-Католицькою церквою, вступив у партію чи комсомол.

У жовтні 1962 р. відбувся черговий процес над Солтисом, на котрому він винним себе не визнав і показав, що антирадянською агітацією не займався, а ставив за мету боротьбу за чисту релігію. Судова колегія на його аргументи не зважила і присудила до позбавлення волі на сім років у виправно-трудоу колонії суворого режиму.

Уже в 1965 р. заступник Генерального прокурора СРСР вніс протест на ухвалу Львівського суду від 2 жовтня 1962 р. Його розглянув пленум Верховного суду УРСР 16 вересня 1965 р.; визнавши протест обґрунтованим, він зменшив строк ув'язнення до п'яти років у колонії загального режиму.

На наш погляд, саме в 1962–1965 рр. остаточно сформувалися основні ідеї вчення і з'явився термін “покутник”, яким називали послідовників Г. Солтиса. Вирішальну роль у той час відіграв звільнений з місць ув'язнення А. Поточняк, який мав вищу богословську освіту й добру теоретичну підготовку. Вдруге його ув'язнили в 1968 р.

До такої протидії покутництву долучилася Івано-Франківська єпархія РПЦ. У доповіді “Про становище Івано-Франківської єпархії за 1964 рік” єпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосип у підрозділі “Католицька акція” зазначав: “В

с. Середнє Калуського району диво, яке оголосив самозванець Солтис, ще актуальне. Сюди приїжджають паломники з Львівської, Закарпатської областей, вони створили якусь нову секту, яка не визнає ні католицької, ні православної церкви. Вона дуже реакційна. Особисто я здійснив архієрейську св. Літургію в селі Княжолука... В проповідях я виступав проти цієї секти” [68, арк. 12].

Таким чином, спільними зусиллями місцевої радянської влади і православного духовенства вдавалося загальмувати діяльність покутників, яка проходила хвилеподібно і залежала від активної чи пасивної боротьби з ними державної влади разом із відданою їй РПЦ.

Послаблення наприкінці 1964 р. атеїстичної пропаганди, а з іншого боку – невдоволення рішеннями II Ватиканського Собору, який не прийняв очікуваних покутниками рішень, активізувало їхню діяльність у Галицькому регіоні і надало їй більшої антиватиканської спрямованості, посилилася покутницька критика папи Павла VI. Покутники почали говорити, що папа – антихрист, РПЦ – також від антихриста. Усі люди, котрі не належать до покутників, так само антихристи, з ними навіть не можна розмовляти. Оскільки ж незабаром настане час Страшного суду і буде кінець світу, не потрібно своїх дітей посилати до школи, не дозволяти їм брати до рук і читати книги, хворим не потрібно звертатися до лікарів, а ходити і лікуватися святою водою на Середнянській горі. У той час влада вирішила джерело з Середнянської гори спрямувати трубою в русло річки, котра протікає поруч, сам же пагорбок знести шляхом видобутку з нього глини для будівництва, котре проводиться недалеко від гори [266, с. 188–191].

У 1964 р. кількість покутників в Івано-Франківській області становила 199 осіб [266, с. 309]. У Львівській області покутники не були багаточисленними, як і в Тернопільській області. Загалом у зазначених трьох областях кількість активних покутників не перевищувала 300 осіб, які, проте, відверто ігнорували будь-які громадські заходи радянської влади. Зрештою, мінімізація і поступовий занепад покутницького руху відбувалися завдяки його несприйняттю і засудженню

віруючими і духовенством як катакомбної УГКЦ, так і Православної Церкви, а також віруючими протестантських конфесій.

Висновки до розділу 2

Починаючи з 1943 р., радянська влада помітно змінила своє ставлення до релігійних організацій. Відмовившись від різкої конфронтації, вона пішла з ними на певне співробітництво. Особливо це стосувалося Руської православної церкви. Цю конфесію радянська влада навіть намагалася використати в потрібних їй цілях.

Водночас в СРСР почала створюватися система широкомасштабного контролю за релігійними організаціями. З цією метою при Раді Народних Комісарів були створені спеціальні органи – Рада у справах Руської православної церкви і Рада в справах релігійних культів. Ці Ради на рівні союзних республік і областей мали своїх уповноважених з відповідними апаратами. Уповноважені не просто слідкували за діяльністю релігійних організацій, а безпосередньо втручалися в їхню роботу, хоча радянське законодавство про релігійні культури й не передбачало такого втручання.

Створення апаратів уповноважених РСРПЦ та РСРК полегшувало справу ліквідації УГКЦ у СРСР та «возз'єднання» греко-католиків із РПЦ. Певні кроки на шляху до цієї ліквідації робилися ще в 1939-1941 рр. Але тоді вони не мали успіху.

План ліквідації УГКЦ був детально розроблений органами державної влади на початку 1945 р. Навесні цього ж року почалося його активне втілення. При цьому були залучені не лише радянські органи, а й Руська православна церква. Саме в цей час фактично була створена Львівсько-Тернопільська православна єпархія, одним із завдань якої було навернення греко-католиків у Православ'я.

Ліквідація УГКЦ здійснювалася переважно насильницькими методами. У квітні 1945 р. почалися масові арешти греко-католицького духовенства. Всі ієрархи цієї Церкви були арештовані. У результаті цього Церква опинилася без керівництва.

Існує достатньо документальних свідчень, які дають підстави стверджувати, що Ініціативна група саме за активного сприяння радянських органів влади очолила Церкву греко-католиків у Східній Галичині.

Очолив Ініціативну групу авторитетний на той час у греко-католицьких колах теолог о. Г. Костельник, для котрого, незважаючи на різні чинники, у т.ч. й шантаж, погрози з боку працівників держбезпеки, головним мотивом очолити возз'єднавчий процес було прагнення зберегти в Східній Галичині повноцінне релігійне життя. Він сподівався, що греко-католики, прийнявши Православ'я, збережуть свої релігійні традиції. Більше того – стануть впливовою силою в Руській православній церкві, навіть диктуватимуть у ній свої умови. Група Костельника, заявивши про себе наприкінці травня 1945 р., у найстисліші терміни мала всесторонню підтримку з боку органів радянської влади, у т.ч. й підтримку матеріальну.

Протягом літа й осені 1945 р. члени Ініціативної групи проводили в різних регіонах Галичини «соборчики», на яких від віруючих вимагалася відмова від греко-католицького віровизнання й перехід їх на Православ'я. Насправді греко-католики Галичини не хотіли цього робити. Тому тут часто виникали конфліктні ситуації. Однак тиск з боку репресивних радянських структур давав можливість досягати тут позитивних результатів.

Наприкінці лютого 1946 р. почався завершальний етап підготовки до ліквідації Греко-католицької церкви на Галичині. Члени Ініціативної групи та радянські ідеологи добре розуміли потребу присутності на ліквідаційному Соборі єпископів, якщо не греко-католицьких, то бодай православних з числа возз'єданого духовенства. З цієї причини 23 лютого 1946 року група колишніх греко-католиків, зокрема представники Ініціативної групи, в урочистій обстановці здійснили свій перехід у Православ'я. З їх числа було обрано та рукоположено нових єпископів для Східної Галичини: на Станіславсько-Коломийську єпархію Антонія (Пельвецького), а для Самбірсько-Дрогобицької єпархії – Михаїла (Мельника). Оскільки рівень релігійності галичан був дуже високий, радянське керівництво пішло не шляхом нищення УГКЦ, а її заміни на структури Руської православної церкви, котра знаходилася під їхнім контролем. У плані проведення релігійної політики тактика радянської влади щодо Галичини помітно

відрізнялася від інших регіонів Радянського Союзу. Саме тут радянська влада напочатку всіляко сприяла розвитку структур РПЦ, а в Греко-католицькій церкві бачила небажану структуру, яка, з одного боку, була пов'язана із закордонним центром – Ватиканом, а з іншого – з українським націоналістичним підпіллям.

Офіційне приєднання греко-католиків Галичини до РПЦ задекларував Львівський собор 1946 р. Є достатньо документальних свідчень, які дають підстави твердити, що активними організаторами собору були не лише представники Ініціативної групи, але й органи радянської влади.

Сам же процес приєднання греко-католиків Галичини до Православ'я тривав ще довгий час після Львівського собору й остаточно результату так і не досяг, оскільки початок політики десталінізації греко-католики зразу ж витлумачували на свою користь, плекаючи надію на відновлення конституційного права на свободу віросповідання. Масові звільнення з ув'язнень духовенства УГКЦ, котре повернулося у західні області України, дало поштовх до активізації діяльності цієї Церкви. Невозз'єднане духовенство активізувало свою душпастирську діяльність та антиправославну пропаганду, розширювало географію підпільних парафій, використовувало для богослужінь зняті з реєстрації храми і приватні помешкання, вселяло своїм вірним надію на легальне відродження УГКЦ. Міцною опорою греко-католицизму залишалося його чернецтво, яке було досить розгалужене й авторитетне та впливово-діяльне в Галицькому регіоні. Радянська влада не поспішала раптово закрити монастирі і чернечі будинки, оскільки це могло викликати масові протести мирян греко-католиків. Тому державна влада спробувала повністю опрацювати колишніх греко-католиків через активізацію діяльності кліриків РПЦ. Оскільки це не принесло очікуваних результатів, влада знову вдалась до репресій проти нсвятеннослужителів підпільної УГКЦ. Це мало деякий час певний ефект, і активність підпільної УГКЦ дещо згасла.

Натомість наприкінці грудня 1954 р. у середовищі цієї Церкви виник антиватиканський і антирадянський релігійний рух покутників. Покутників також не обминули репресії державної влади. Найактивніших із них було заарештовано, засуджено і ув'язнено. Це призвело до тимчасового згасання діяльності покутників, але в 1964 р. вони знову активізувалися. Проте вплив покутників не поширювався

на широкий загал віруючих греко-католиків бо вони ігнорували не тільки радянську владу, але й традиційні УГКЦ та РПЦ.

Репресивні заходи, що їх радянська влада вживала для ліквідації УГКЦ в Східній Галичині, не принесли очікуваних результатів. УГКЦ не лише вижила в радянському підпіллі, але й зуміла сформувати потужну підпільну структуру з єпископами, парафіями, монастирями та навіть семінаріями.

РОЗДІЛ 3.

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРАФІЙ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1945 – 1965 рр.)

3.1. Економічні аспекти політики радянської влади щодо Руської православної церкви та їх прояви в галицькому регіоні

Одним із аспектів боротьби радянської влади проти Церкви, який не отримав достатнього висвітлення у науковій літературі, є аспект економічно-фінансовий.

Щоб вникнути у суть цього питання, розглянемо основні законодавчі акти, які регулювали у цей період фінансово-економічні відносини уряду і Церкви.

Паралельно з радянським законодавством про релігійні культу, різними державними органами була прийнята ще ціла низка рішень, які стосувались оподаткування духовенства.

Наприкінці війни податки духовенства регулювалися циркулярним листом Наркомфіну СРСР № 198 від 17 квітня 1944 р. та листом начальника управління податків і зборів НКФ УРСР № 9–35 від 25 квітня 1944 р. У відповідності з цим документом оподаткування не охоплювало пресвітерів малих парафій, які за здійснення релігійних обрядів та таїнств не брали грошей і натуральних пожертвувань [94, арк. 3]. Оподаткування служителів релігійних культів та інших осіб, які отримували прибутки від релігійних громад, здійснювались на загальних засадах, передбачених статтею 19 указу президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення». Для нарахування податку враховувався весь прибуток, отриманий за здійснення треб, незалежно від того, з якого джерела вони отримали цей прибуток – від єпархії, приходу чи безпосередньо від віруючих. Викладачі духовних шкіл та хористи оподатковувались за розміром заробітної плати за місцем її виплати на однакових підставах з усіма робітниками і службовцями [99, арк. 6].

9 листопада 1945 р. з'явився інструктивний лист Наркомфіну СРСР № 620 «Про порядок обкладання прибутковим податком викладачів духовних шкіл», а 17 червня 1946 р. – інструктивний лист Міністерства фінансів СРСР «Про обкладання податками служителів релігійних культів». Однак усі три згадані

документи втратили силу з виходом постанови Ради Міністрів СРСР «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів» та одноіменного інструктивного листа управління податків і зборів Мінфіну СРСР, який був направлений міністерствам фінансів союзних і автономних республік крайовим, обласним, міським і районним фінансовим відділам. Постановою передбачалось диференційоване оподаткування служителів релігійних культів: за здійснення релігійних обрядів у порядку ст. 19 указу президії Верховної Ради «Про прибутковий податок з населення», а доходи від викладацької діяльності в духовних школах та роботи в органах управління релігійних товариств – у порядку зі статтею 5 цього указу на однакових підставах з усіма робітниками та службовцями [323, с. 102-103].

10 червня 1945 р. з'явилась інструкція № 346 Наркомфіну «Про сільськогосподарський податок», згідно з якою зі священників, що мали польові посіви чи робочу худобу, теж стягувався сільськогосподарський податок.

Духовенство платило також так званий «культурний збір» – платежі на потребу житлового і культурно побутового будівництва, а також військовий податок у відповідності з указом президії Верховної Ради від 28 грудня 1941 р. та інструкцією Наркомфіну СРСР № 833 від 30 грудня 1943 р. [323, с.108-109].

Своєрідним засобом зменшення прибутку священників стали штрафи. Адміністративний штраф у розмірі 50 крб. накладався з різних причини (присутність дітей у храмі під час богослужіння і залучення їх до церковного хору, здійснення треб на квартирах).

Згідно з вище згаданими урядовими постановами і указами Церква і духовенство обкладалися різноманітними непосильними поборами та податками. Поряд з цим існував ще один надзвичайно дієвий спосіб фінансового розорення Церкви, який виявлявся у добровільних внесках у Фонд охорони пам'яток архітектури і Фонд миру.

Церковне керівництво намагалось добитися ліквідації податків із прибутку духовенства, в тому числі пенсій з престарілих священнослужителів. Д. Поспіловський писав, що 3 серпня 1954 р. у РСРПЦ було спеціальне засідання з питання загального зниження оподаткування, на якому жорстким противником зниження був заступник голови С. Белишев. Він заявив, що перекваліфікація

оподаткування з 19 на 18 статтю, за якою оподатковувалися громадські організації, було б визнанням Церкви як «...якоїсь громадсько-корисної організації в нашому соціалістичному суспільстві». При голосуванні – «за» – 7, «проти» – 3 РСРПЦ висловились за перекваліфікацію оподаткування духовенства за 18 статтею, хоча Рада Міністрів втілила це рішення в життя лише в 1981 р. [111, арк. 276].

Усі досягнені успіхи керівництва РПЦ у боротьбі за зниження податків із парафій та духовенства звелись нанівець після підписання М. Хрущовим постанови Ради Міністрів СРСР № 263 від 16 березня 1961 р., якою вводилось законодавство СРСР від 1929 р., котре забороняло благодійницьку діяльність (сюди входила фінансова допомога парафіям і монастирям), посилювало податкову політику. Ця постанова підтверджувала оподаткування духовенства і всіх церковних прибутків по ст. 19 «Указу Президії ВР СРСР від 30 квітня 1943 р.», тобто для нього встановлювався максимальний податок у 81 %.

Єдиним полегшенням у цій постанові був п. 6, який звільняв від оподаткування допомогу на лікування, котра видавалась Церквою один раз на рік у сумі, що не перевищувала місячної ставки, а для осіб старше 60 років – двомісячної ставки. Це дає підставу вважати, що до 1961 р. брались податки і з допомоги на лікування [346, с. 294].

Економічні переміни, нав'язані Церкві у 1961 р., потрібно розглядати в контексті загального гоніння на релігію при правлінні М. Хрущова. Офіційна «хрущовська» адміністрація проголошувала своєю метою відновлення «ленінської соціалістичної законності після зловживань Й. Сталіна». Його звинуватили також у спотворенні радянських законів про релігію [346, с. 294].

Загалом же система оподаткування духовенства відзначалася нестабільністю, мінливістю, складністю, містила суперечливі положення. Все це ускладнювало роботу податкових служб і життя духовенства, що потерпало від непродуманих рішень і дій державних органів.

І в роки Другої світової війни, і в післявоєнний період не існувало спеціальних законодавчих актів щодо пенсійного забезпечення духовенства. Воно здійснювалося на загальних підставах, про що практично не знали на місцях. Це був той випадок, коли рядові виконавці та функціонери користувалися не

законом, а політичними настроями центральних органів, що традиційно мали антицерковне спрямування.

Не вловивши змін, які сталися у стосунках між державою та віруючими, чиновники на місцях часто за інерцією продовжували утиски духовенства. Навіть обласним і республіканським уповноваженим РСРПЦ та РСРК доводилось звертатись за консультаціями з цього приводу в Москву. 7 грудня 1944 р. член Ради І. Іванов на запит П. Ходченка повідомляв, що за Конституцією СРСР церковнослужителі не позбавлені виборчих прав, тому за ними зберігається право на пенсію, призначену за трудову діяльність, що передувала виконанню обов'язків священнослужителів. Щодо цієї категорії людей застосовувалось загальне, встановлене для всіх громадян Радянського Союзу соціальне законодавство [99, арк. 11].

Але, як з'ясувалось, такі підходи не вирішували всіх проблем, що виникали у зв'язку з нарахуванням пенсій духовенству.

Дискримінація священнослужителів місцевими органами спостерігалась і по лінії підвищення плати за житло. Численні звернення духовенства у різні інстанції змусили керівництво Ради у справах РПЦ 13 липня 1945 р. звернутись у Наркомат комунального господарства за роз'ясненням. Таке роз'яснення було дане. В ньому, зокрема, йшлося, що: «Оскільки, у відповідності зі Сталінською Конституцією, духовенство в нинішній час користується виборчими правами, то застосовувати до них ставки квартирної плати, встановлені для нетрудових елементів, неправильно. До них слід застосовувати загальні ставки, встановлені вказаним законом для трудового населення» [45, арк. 12].

Зміни керівництвом країни політичного курсу щодо релігії й Церкви стимулювали розробку і впровадження в життя широкого спектру правових актів, переважна частина яких виглядала як поспішна реакція на урядове замовлення і не відзначалася продуманістю та глибиною аналізу ситуації в суспільстві.

Загалом економічна політика щодо Церкви, як відзначає Н. Шліхта, була «спрямована на урізання всіх можливих джерел і прибутків, на повсякчасне придушення діяльності шляхом податкового гніту, унеможливлення задоволення елементарних потреб, як–от: будівництво житла для священників, ремонт храмів

тощо» [365, с. 156]. З такою точкою зору важко не погодитись. Але тут були винятки. І вони, зокрема, стосувалися Галичини.

Після відновлення у 1945 р. устрою РПЦ у Галичині до громад і духовенства цієї Церкви з боку радянської влади відчувається особливе ставлення, у т.ч. і в сфері економічній. Значну роль у цьому відігравав розпочатий «об'єднавчий процес» галицьких парафій УГКЦ із РПЦ.

В економічній політиці радянського уряду щодо Церкви в Галичині виявляються дві протилежні тенденції. Період з 1944 р. до початку 50-х років можна охарактеризувати як час лояльної економічної політики радянського уряду, а жорстке виконання економічного законодавства розпочалось лише в кінці 50-х років. У повній же мірі це проявилось лише на початку 60-х років.

Базуючись на даних Російського державного архіву економіки, О. Лисенко стверджує, що «в 1944 р. податкова політика формувалась на основі указів президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1941 р. «Про податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян СРСР», від 29 вересня 1941 р. «Про воєнний податок», від 10 квітня 1942 р. «Про місцеві податки і збори», «Про державне мито», а також двох урядових постанов – № 129 від 8 лютого 1944 р. та № 803 від 30 червня 1944 р.». Аналізуючи офіційні постанови та інструкції, він зазначив, що розміри податків у західних областях у 10 разів були нижчі у порівнянні зі східними та центральними регіонами УРСР. Посилаючись на інструкцію Наркомфіну СРСР від 4 липня 1944 р. за № 25-65, вчений стверджує, що військовий податок у західних областях був менший у 2,5 рази, прибутковий податок був на 25 % менший від його розміру в східних областях республіки [323, с. 109].

За існуючими нормативними актами для духовенства західного регіону України за проектом 1944 р. прибутковий і військовий податок складав 30-45 % від прибутку. Коливання в рівні оподаткування різних за майновим станом і джерелами категорій духовенства було незначне.

Розширення законодавчої бази податкової політики спостерігалось і в 1945 р. На доповнення листа від 24 лютого 1945 р. № 103 «Про проведення в 1945 році державних і місцевих податків та зборів на територіях, звільнених від німецької окупації» Наркомфін цього ж дня видав ще один лист – «Про проведення

державних та місцевих податків і зборів на території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької областей Української РСР у 1945 р.». У ньому повідомлялося, що податки і збори на території вказаних областей здійснювались у 1945 р. на підставі діючого законодавства і постанов Раднаркому СРСР від 8 лютого 1944 р. за № 129 «Про проведення в 1944 р. державних місцевих податків і зборів на територіях, які звільнені, та тих, що звільнюються від німецької окупації», від 30 червня 1944 р. за № 803 «Про проведення державних і місцевих податків та зборів на звільненій і звільнюваній від німецької окупації території Волинської, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей Української РСР», від 21 жовтня 1944 р. за № 1457 «Про проведення державних та місцевих податків і зборів на звільненій від німецької окупації територій Дрогобицької та Ізмаїльської областей Української РСР», від 20 лютого 1945 р. за № 317 «Про проведення в 1945 р. державних та місцевих податків і зборів на території, звільненій від німецької окупації» [323, с. 111—112].

Такий стан у Східній Галичині продовжувався недовго, оскільки послідовно приймалися рішення та постанови щодо підриву економічної бази парафій та монастирів. Так, згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 25 серпня 1946 р., заборонялося купувати релігійним громадам будинки, а також позбавляли Церкву значної частини її прибутків, забороняючи влаштовувати «каси взаємодопомоги чи збирати гроші на матеріальну допомогу» [24, арк. 23]. При перших проявах збою у процесі «возз'єднання» західноукраїнських греко-католиків із РПЦ, відповідно до «Резолюції протоколу наради уповноважених РСРПЦ при РМ СРСР по Західних областях УРСР (що відбувся 22-23 квітня 1947 р.)», для ліквідації «залишків унії» було також запропоновано посилити тиск з боку фінорганів на греко-католицьке духовенство, що не «возз'єдналось» [24, арк. 21-23].

З 1949 р. радянське економічне законодавство без обмежень починає поширюватись і на православні парафії та духовенство Галичини. З цього часу розпочинається другий етап економічної політики радянського уряду, який характеризувався переходом на принципи, за якими вже не перший рік жили парафії РПЦ в інших регіонах СРСР.

Проте документи з архіву уповноваженого РСРПЦ свідчать про те, що на початках возз'єднавчого процесу радянська влада створювала сприятливі економічні умови для РПЦ в Галичині. Наприклад, А. Вишневський у листі від 10 грудня 1945 р. просить директора Львівського промкомбінату облспоживспілки прийняти замовлення від Ініціативної групи на виготовлення двох тон свічок [9, арк. 2]. В архіві містяться вказівки й на інші факти підтримки львівським уповноваженим РПЦ [9, арк. 8].

Про фінансову міцність РПЦ в Галичині турбувався не лише місцевий уповноважений. Про це турбувалась і РСРПЦ. Особливо її турбота про фінансово-економічний стан Львівсько-Тернопільської єпархії виявлялася тоді, коли був даний дозвіл на відкриття у Львові пастирсько-богословський курсів.

Московські урядовці повідомили А. Вишневського урядовою телеграмою № 8401 від 18 червня 1945 р. про те, що за домовленістю з Московською патріархією для облаштування приміщень семінарії на ім'я владики Макарія (Оксіюка) буде перераховано 100 000 крб. [8, арк. 20]. Цим представники радянського уряду фактично самі сприяли порушенню пункту законодавства 1929 р. «Про релігійні культу», що забороняв надавати фінансову допомогу парафіям і монастирям. Розуміючи, що ця фінансова допомога досить мала, щоб відкрити навчальний заклад, в «Інформаційному звіті за II квартал 1946 р.» від 29 червня 1946 р. А. Вишневський пропонує єпархіальному управлінню за джерело надходження фінансів свічковий завод, який можна було перевезти з м. Кременця до Львова [22, арк. 10]. Це дало б можливість Церкві самостійно виготовляти та реалізовувати церковні свічки, а не замовляти їх на державному підприємстві. На республіканському рівні ця пропозиція знайшла підтримку, і вже 20 липня 1946 р. П. Ходченко повідомляє про згоду уряду на перевезення свічкового заводу.

Однак, як уже зазначалося, в 1949 р. ставлення до структур РПЦ у Східній Галичині починає змінюватися, у т.ч. і в сфері фінансово-економічній, про що свідчить лист П. Ходченка від 29 березня 1949 р., яким він забов'язував уповноваженого по Львівській області через єпархіальні управління чи місцеві радянські органи влади припинити діяльність всіх торгових підприємств екзарха України чи єпископа, які займалися продажем предметів культури [25, арк. 19].

Різко змінює своє ставлення до галицького духовенства РПЦ не лише республіканський уповноважений, а й сам А. Вишневський, який у своєму «Інформаційному звіті за II півріччя 1949 р.» приходить до висновку, що «...на Західній Україні вже пора починати наступ на релігію, яка є прямим супутником українського націоналізму» [25, арк. 35]. Перший удар він пропонує завдати духовенству, для чого потрібно у відповідності з Декретом 1918 р. націоналізувати парафіяльні будинки і переселити священників на квартири. Окрім того, позбавити їх землі як основного доходу сільських священників. Таку зміну можна пояснити тим, що на той час РПЦ в основному виконала завдання, яке перед нею ставила радянська влада в Галичині щодо ліквідації УГКЦ. Тепер на РПЦ можна було посилювати тиск, у т.ч. фінансово-економічний.

Загалом на теренах Східної Галичини у період 1945-48 рр. особливого фінансово-економічного тиску на духовенство РПЦ не помічалось, чого не можна сказати про інші області України. Архівні фонди цього періоду зберегли лише поодинокі скарги галицького духовенства РПЦ на адресу фінвідділів. У більшості випадків причиною непорозумінь було помилкове завищення податку. Як наприклад, можна навести скаргу священника с. Глинське Львівської області, якому нараховували податок за 7 гектарів землі, хоча в його користуванні знаходилось було лише 2 гектари. Подібні непорозуміння між духовенством і фінансовими службами швидко вирішувались завдяки особистому втручання А. Вишневського [8, арк. 18].

Переломним для галицького духовенства РПЦ, як зазначалося, став 1949 рік. Якщо в минулі роки священників недообкладали податком, то в 1949 р. фіноргани не лише перерахували суми податків, а окрім цього зробили перерахунок і за минулий рік.

Чимало священників, сподіваючись на допомогу А. Вишневського, звертались до нього з проханням про зменшення податків, але тепер це вже не мало успіху [25, арк. 1-15].

Багато райфінвідділів при нарахуванні прибутку священників за виконання треб не керувалися циркуляром Мінфіну СРСР від 13 грудня 1946 р. № 870 [16, арк. 9], не брали до уваги декларації духовенства і записів з парафіяльних книг, а встановлювали прибуток свавільно або керуючись даними ЗАГСу. Хоча не всі реєстрації в ЗАГСах у той час доповнювались церковними таїнствами. Згідно з

вищезгаданим циркуляром Мінфіну СРСР, працівники фінорганів систематично, не менше 2-х разів на рік, мали перевіряти прибутки від здійснення таїнств та обрядів. Результати перевірки мали оформлятися відповідним актом.

Тепер при нарахуванні податків священикам, фіноргани все частіше вдавалися до зловживань. Так, священику с. Жовтанці (Львівська обл.) фіноргани приписали 2000 крб. прибутку. Він подав скаргу зі списком здійснених треб і зазначив суми оплати, котрі були підтверджені підписами платників. Але ці документи до уваги не були взяті. Надіслані уповноваженому скарги теж не розглядалися. Лише трьом найактивнішим галицьким священикам у 1949 р. вдалося відновити справедливість [25, арк. 4].

В «Інформаційних звітах» за 1950 р. львівський уповноважений РСРПЦ змушений був повідомити, що більшість скарг, які були подані йому у питанні завищення податків, мають під собою певне підґрунтя [27, арк. 6].

Архієпископ Макарій (Оксіюк) у листі до республіканського уповноваженого РСРПЦ від 19 серпня 1950 р. скаржить, що місцева фінінспекція неправильно обклала його податком і просить посприяти відновленню справедливості. Уповноважений переправив скаргу Львівського архієпископа до Мінфіну [52, арк. 14].

Під тиском непосильних податків парафії РПЦ на Галичині почали економічно слабнути. Незадовільний фінансовий стан парафій неодноразово приводив до аварійного стану храмів, які були в користуванні громад РПЦ, що, в свою чергу, ставало вагомою підставою для їхнього закриття. Найбільш трагічним було те, що серед вилучених аварійних будівель у 3-х галицьких областях 27 були пам'ятки архітектури [66, арк. 27].

Владика Палладій (Камінський) у період свого перебування на Львівсько-Тернопільській єпархії всіляко використовував доступні йому фінанси для підтримки економічно знесилених парафій. З його ініціативи в єпархії створено «Фонд взаємодопомоги». Така «політично неграмотна» діяльність львівського архієрея не могла не бути поміченою. Це було відзначено в «Інформаційному звіті за II квартал 1956 р.» уповноваженим РСРПЦ по Львівській області, якого вразило, що архієпископ докладає багато зусиль на віднайдення коштів для ремонту храмів і виплати пенсій [33, арк. 35]. Бажаючи підняти авторитет РПЦ,

владика Палладій навіть призначав пенсії вдовам греко-католицьких священників, що не возз'єднались з Православ'ям [60, арк. 184].

Проте не завжди архієрей міг стати у нагоді. Так, у с. Розваряни Львівської області згорів храм. Знаючи економічну скруту, в якій перебувала церква, настоятель Д. Вадзилук звернувся за фінансовою допомогою до діаспори в далекій Америці. Відгукнувся на прохання потерпілої галицької парафії секретар «Благочинного комітету» протоієрей Йосиф Федоренко, який, переслідуючи благі цілі, скерував до Московської патріархії листа з пропозицією пожертвувати для православних церков в СРСР та Польщі священничі облачення. Цей лист потрапив до РСРПЦ і повернувся до вищих ієрархів РПЦ із резолюцією «Не можна приймати від бідних церков, коли РПЦ багата» [15, арк. 4-6].

Незважаючи на економічну скруту, деяким громадам РПЦ в Східній Галичині вдавалось навіть будувати храми. Такий випадок стався у 1957 р. у с. Таргановичі Старо-Самбірського району на Львівщині, де згорів храм. Настоятель, отримавши від патріарха фінансову допомогу, побудував у селі каплицю, яка виявилась храмом середніх розмірів на 400 осіб [40, арк. 40-43].

Замінивши у 1960 р. на Львівсько-Тернопільській кафедрі архієпископа Палладія, владика Григорій (Закаляк), безперечно, за вказівкою відповідних органів, змушений був надіслати циркуляр такого змісту: «Для ремонту вживати тільки ті будівельні матеріали, які відпускаються торгівельними і іншими офіційними організаціями. Ні в якому разі не купувати матеріали незаконного походження» [88, арк. 208-209]. Цей же архієрей, як повідомляє у листі до РСРПЦ від 3 січня 1962 р. А. Вишневський, припинив виплату пенсій вдовам греко-католицьких священників [17, арк. 4].

Поступки, на які пішла Церква у 1961 році, на думку радянських чиновників мали б завдати сильного удару по духовенству. Як уже зазначалось постановою Священного синоду від 18 квітня 1961 р., настоятелі та клір звільнялись від господарсько-фінансової діяльності своїх парафій. Ці обов'язки тепер покладались на виконавчі органи парафій, які несли відповідальність перед владою за збереження будівлі та майна [346, с. 392-395].

Звітуючи про проведення «одночасного обліку» по Львівській області, уповноважений РСРПЦ зазначав, що у багатьох храмах не було проведено інвентаризації, гроші часто зберігаються у старост, а не в банку, по храмах

проводяться ремонти без дозволу влади, а прибутки не те що не зменшилися, а, навпаки, збільшилися [70, арк. 103]. Спільно звітуючи у грудні 1962 р., уповноважені РСРПЦ по Львівській та Івано-Франківській областях повідомляють про те, що після «одночасного обліку» всі священики, які служили у 2-3 і більше храмах, були переведені через єпархіальні управління на 2 парафії. А це привело до припинення богослужінь у багатьох храмах.

У 1962 р. по галицьких областях було проведено роботу з перебудов управління церковними громадами. Усі фінансово-господарчі справи тоді були передані у відання виконавчих рад громад. На парафіях вводяться касові книги. На кінець 1962 р. усі священики були переведені на обслуговування одної парафії, з якою укладали відповідні угоди [70, арк. 189–199]. У листі А. Вишневського до РСРПЦ, датованому 5 січня 1962 р., повідомляється, що він дав вказівку у фінвідділ не обкладати податком парафії, на яких богослужіння не проводиться [70, арк. 66].

Поряд з цим, як зазначалось вище, існував ще один надзвичайно дієвий спосіб фінансового тиску на Церкву, що виявлявся у добровільних внесках у Фонд охорони пам'яток архітектури та Фонд миру. Уповноважений РСРПЦ по Станіславській обл. А. Атаманюк у листі від 14 серпня 1963 р. повідомив Раду про те, що за цей рік внески релігійних організацій у Фонд миру були 1740 крб. 34 коп. [79, арк. 47]. Окрім добровільних внесків у різні фонди, економічну основу духовенства підривали т.зв. «добровільні позики». Наскільки вони були добровільні та про їх розмір свідчить лист уповноваженого по Станіславській області А. Козенка від 23 жовтня 1952 р., скерований у РСРПЦ як відповідь на запит республіканського уповноваженого № 708 від 23 вересня 1952 р. у справі священика с. Підгайчики Г.Федіна. Згідно викладених у листі фактів, можна зробити висновок, що голова сільради заставив підписатися вищезгаданого священика на позику в сумі 2 500 крб. Не маючи змоги виконати таке зобов'язання, станом на 1 жовтня 1952 р. Г. Федін виплатив лише 600 крб. [53, арк. 44-48].

Однак, незважаючи на всі ці заходи радянської влади, парафії РПЦ у Східній Галичині намагались, наскільки це було можливо, більше коштів витратити на релігійні потреби, а не вносити в різні фонди.

Загалом можемо констатувати, що в СРСР існувала система, з допомогою якої можна було здійснювати фінансово-економічний тиск на релігійні організації. Водночас цю систему правомірно розглядати як доволі гнучку. В одних випадках, коли виникала потреба використати для певних потреб радянської влади ту чи іншу конфесію, тоді цей тиск зменшувався. Більше того, навіть могла надаватися фінансова допомога «потрібним» релігійним структурам. Так було в Галичині у другій половині 40-х років, коли органи радянської влади всіляко підтримували тут РПЦ, яка, за їхнім задумом, мала знищити тут греко-католицизм. В інших же випадках, коли конфесія втрачала інтерес для радянської влади, тоді на неї посилювався фінансово-економічний тиск. Так, зокрема, спостерігаємо посилення цього тиску на РПЦ на теренах Галичини у 50-х – першій половині 60-х років.

3.2. Особливості виявів та впливу атеїстичної пропаганди на духовно-культурне життя краю

У радянській антирелігійній (атеїстичній) політиці простежується кілька фаз розвитку.

Як уже зазначалось, новою фазою відзначився період 1939-41 рр., коли у 1939-40 рр. до СРСР приєднали нові території, населення яких відзначалося високим рівнем релігійності. На приєднаних територіях потрібно було переконати місцеве населення у релігійній терпимості радянського уряду. Тому радянський уряд проводив політику віротерпимості щодо віруючих і духовенства при інтенсивній пропаганді, спрямованій проти релігії як світогляду.

Починаючи з 1943 р., Й. Сталін поступово змінює антирелігійну політику радянського уряду на більш лояльну, особливо щодо РПЦ. До його смерті якихось гонінь на цю Церкву не було. Хоча післявоєнний жорсткий ідеологічний тиск, який проявився у ждановщині в галузі культури, у відновлені колгоспів (там, де вони розпалися у воєнний час), не міг не зачепити РПЦ.

Уже 27 вересня 1944 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» [170, с. 121-123], яка закликала до посилення антирелігійної роботи через пропаганду наукового світосприймання.

Консолідація антирелігійного фронту пройшла у 1947 р. зі створенням «Всесоюзного товариства по розповсюдженню наукових і політичних знань» –

товариства «Знання». Ця організація була побудована дещо інакше, ніж діючий у 20–30 рр. Союз войовничих безбожників, який вона фактично замінила. До її функцій входила популяризація наук, читання публічних лекцій. До роботи в товаристві «Знання» часто залучали відомих учених, імена яких часто прикривали примітивних лекторів з атеїзму. У багатьох містах у товариства «Знання» були будинки і постійні лекторії «наукового атеїзму». Максимальний пік атеїстичної пропаганди в діяльності товариства «Знання» був досягнутий у хрущовські часи, коли посилювався тиск на релігійні організації, особливо РПЦ.

Відразу після смерті Й. Сталіна у 1953 р. проявилися ознаки можливої зміни статусу релігії в СРСР. У газетних статтях з'являються натяки на те, що релігія не відіме сама по собі в соціалістичному суспільстві, тому треба посилити атеїстичну пропаганду, яка перебуває у запущеному стані.

Першим сигналом розпочатого тиску на конфесії, зокрема на РПЦ, стала постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і засоби її покращення» [170, с. 502-507]. Визнавши, що до Церкви і до сект тягнеться молодь, постанова залучала до антирелігійної пропаганди Міністерство освіти, профспілки та ВЛКСМ, які мали проводити науково-освітню пропаганду матеріалістичного світогляду, спрямованого на «підвищення свідомості трудящих мас» і «поступове звільнення їх від релігійних забубонів».

Ця постанова фактично відкрила шлях до необмежених гонінь, спрямованих проти релігійних організацій. Однак вона незабаром була нейтралізована постановою ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» [206], яка засуджувала методи наклепів, а тим більше прями гоніння на релігійні організації. Д. Поспеловський робить припущення, що «оскільки в 1959 р. масові гоніння після консолідації влади в руках Хрущова все ж почались, а в 1954 р. Хрущову доводилося зважати на Маленкова (котрий у старості став церковним читцем), варто припустити, що перша постанова виходила від Хрущова, а друга від Маленкова» [345, с. 322].

Як би там не було, але листопадова постанова 1954 р. нейтралізувала липневу цього ж року і 1954–1956 рр. були певним перепочинком для РПЦ та інших релігійних організацій в СРСР.

М. Хрущов, як Генеральний секретар компартії в 1958-1964 рр., бачив у відродженні релігії небезпеку для побудови комунізму. Останній ніби мав стати реальністю у 80-х роках. Оскільки побудова комунізму теоретично вимагала знищення будь-якої релігії, М. Хрущов почав вживати щодо конфесій рішучих заходів. Гоніння на віру та віруючих за часів його правління йшли під девізом відновлення ленінської законності і боротьби зі сталінізмом. Й. Сталіна звинувачували у свавіллі і нехтуванні соціалістичною законністю, в тому числі і в релігійній сфері, де він начебто викривляв і зневажав закони країни. Ці звинувачення були не безпідставні, оскільки буквальне виконання радянського антирелігійного законодавства 1929 р., ігнорованого Й. Сталіним, робило існування релігії практично неможливим. Московська патріархія з її зміцнілим становищем видалася М. Хрущову залишком сталінізму, який мав бути знищений у процесі десталінізації.

Антирелігійній боротьбі передувала реорганізація антирелігійної пропаганди під виглядом «науково-атеїстичної діяльності». Переслідування конфесій почалося з 1959 р. і посилювалось у 1961 р. у зв'язку з відновленням у повному обсязі законодавства 1929 р.

Посилення антирелігійного курсу відобразилось у пакеті урядово-партійних документів: постанові ЦК КПРС від 9 лютого 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди у сучасних умовах» [166, с. 43-49] та постановах Ради Міністрів СРСР від 16 березня і Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» [70, арк. 86].

У прийнятій в жовтні 1961 р. XXII з'їздом КПРС новій партійній програмі [166, с. 306-325] було поставлено завдання повністю звільнити свідомість радянських людей від старих пережитків, у т.ч. релігійних. Правда, при цьому підкреслювалось, що для цього слід використовувати лише засоби ідейного впливу, терпляче роз'яснюючи неспроможність релігійних вірувань, спираючись на дослідження сучасної науки. Такі ж ідеї знайшли відображення і в новому статуті КПРС.

Ідеологічна комісія при ЦК КПРС розробила «Заходи по посиленню атеїстичного виховання населення», котрі, як постанова ЦК КПРС, були

оприлюднені на початку 1964 р. [210]. Запропоновані комісією заходи були спрямовані на роботу у декількох напрямках атеїстичної пропаганди.

Перша група заходів охоплювала наукову розробку проблем атеїзму та підготовку спеціалістів-антирелігійників. Передбачалося створення в Академії суспільних наук при ЦК КПРС Інституту наукового атеїзму, який мав керувати та координувати всю роботу в галузі атеїзму, що проводилась інститутами Академії наук СРСР, вищими навчальними закладами, закладами Міністерства культури. Передбачалася також підготовка відповідних кадрів вищої кваліфікації, для чого Міністерство освіти з 1964-1965 навчального року на історичних і філософських факультетах вводило спеціалізацію частини студентів з науковому атеїзму.

До другої групи входили заходи, пов'язані з атеїстичним вихованням у вищій школі, одним із проявів яких було введення у вищих навчальних закладах обов'язкового курсу «Основи наукового атеїзму».

Третю групу складають заходи, пов'язані з пропагандою атеїзму серед широких верств населення.

До наступної групи належали заходи атеїстичного виховання дітей та юнацтва, які посилювали антирелігійну спрямованість шкільних програм.

До останньої групи – діяльність, пов'язана з контролем за дотриманням законодавства про культу. Передбачалася активізація роботи спеціальних комісій по контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, які уже діяли при рай(міськ)виконкомах.

У Галичині атеїстична компанія проводилась з різними ступенями інтенсивності в залежності від часу. Навіть після усунення у жовтні 1964 р. від влади М. Хрущова антирелігійна пропаганда тут не припинилася, а навпаки – цей регіон став експериментальним для введення псевдорелігійних комуністичних обрядів з метою замінити ними християнські.

У період першого приєднання території Західної України до СРСР, який тривав лише 21 місяць, церковна політика радянського уряду на цих землях характеризувалася віротерпимістю щодо віруючих і духовенства. Проте одночасно була розгорнута інтенсивна пропаганда проти релігії. У радянській періодиці з'являються публікації про те, що не потрібно плутати простих

віруючих з релігійними ідеологами та релігійною ідеологією і що не можна ображати релігійні почуття вірян.

Саме в цей період на приєднаних територіях було закладено підґрунття для агітаційно-масової та ідейно-політичної роботи серед населення, яку в повному обсязі вдалось відновити зразу ж після звільнення галицьких територій від німецьких загарбників.

Відповідно за «Довідкою про кількість агітаторів в області» станом на 3 січня 1946 р. на Львівщині діяло 6724 агітатори, серед яких було 700 викладачів і 747 студентів вищих навчальних закладів. Залучались до агітаційної роботи і жінки, яких у секторі агітації працювало вже 1208 [4, арк. 1].

Першим проявом розпочатої антирелігійної боротьби в Східній Галичині була згадувана публікація у газеті «Вільна Україна» статті Я. Галана «З хрестом чи з ножем», спрямована на дискредитацію греко-католицького духовенства. За словами академіка В. Шурата, ця стаття була написана одною яскраво-червоною фарбою [112, арк. 28].

За реакцією населення у зв'язку з публікацією вищезгаданої статті стежили кілька владних органів. Вдалося віднайти принаймні два інформаційні звіти, авторами яких відповідно були секретар Львівського обкому КП(б)У та Народний Комісар Державної безпеки УРСР [112, арк. 25-32; 33-43].

У післявоєнний період, згідно з листом секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді та агітації К. Литвина за № 10/108 від 30 квітня 1945 р., завданням цього відділу було надання допомоги РПЦ через уповноважених РСРПЦ, сприяння Ініціативній групі, дискредитація УГКЦ, переведення греко-католиків Галичини у Православ'я [112, арк. 95-96].

З агітаційною метою, спрямованою на боротьбу з унією і католицизмом, у західноукраїнських єпархіях було дозволено видавати православний часопис [20, арк. 14], про що мова буде йти згодом.

У період після Львівського собору вся антирелігійна пропаганда радянського уряду була скерована проти залишків УГКЦ. У цей час у Галичині найбільш активним агітаторським публіцистом був Я. Галан. Його стаття «З хрестом чи з ножем» ще у 1945 році була видана окремою брошурою під псевдонімом «В. Росович», а в 1947 р. була знову перевидана. У цьому ж 1947 р.

під цим же іменем він видає брошуру «Що таке унія», яка лише у 1957 р. з'явилась під його справжнім іменем [295]. У періодиці цього часу з'являлися й інші антиватиканські публікації, які переважно виходили без зазначення імені автора. Статті такого змісту з'являлись і в церковній пресі. Найбільш активним автором у цій тематиці був о. Г. Костельник, твори якого друкувались у журналі «Єпархіальний вісник», а праця «Апостол Петро і Римські папи, або догматичні підстави папства» була видана в 1945 р. окремою брошурою [169]. Антиватиканська пропаганда з'являлась і в «Журналі Московської патріархії».

Нарада уповноважених РСРПЦ, що відбулась 22-23 квітня 1947 р., прийняла рішення завершити «об'єднання» греко-католиків із православними ще у II кварталі 1947 р. [24, арк. 22]. Відповідно, активізувалася антиуніатська пропаганда.

Післявоєнне зміцнення органів радянської влади на селі різко відбилося на релігійному стані населення. В 1947-48 рр. в Галичині почали з'являтися «сільські активісти», які перестали ходити до храму, помічається відхід від Церкви сільської інтелігенції.

У зв'язку з проведенням радянськими та партійними органами масово-політичної роботи у неділю почали проводитись спортивні ігри, масові гуляння в клубах, які мали відвернути молодь від Церкви. Однак у перші роки радянського правління відходило від Церкви дуже мало галичан.

Згідно з листом львівського уповноваженого РСРПЦ від 8 серпня 1951 р. [28, арк. 33–41], ще у 1949 р. районні організації не могли скликати на ранок у неділю нараду голів сільрад. Такі наради розпочинались близько 14-15 години, після того, як запрошені працівники вертались з храмів. З цього ж листа відомо, що у 1949 р. вперше молоді члени ВЛКСМ відмовилися від сповіді і причастя.

Корінні зміни у релігійному становищі на Галичині відбулися в 50-ті роки, коли завершилася колективізація на селі. У місцевостях, де укріпилась радянська влада, організувались партійні та комсомольські організації, сільські та колгоспні активи, які розривали свої відносини з Церквою. У цей же час почала відбуватись систематична масова робота серед населення, що виявлялась у читанні науково-атеїстичних лекцій, клубній та спортивній роботі, організації у недільні дні екскурсій в музеї та театри. Усі ці засоби були спрямовані на відрив

молоді від Церкви. Але такі антирелігійні заходи мали не повсюдне поширення, оскільки духовенство вживало своїх значних заходів для зміцнення Церкви.

За доповідною А. Вишневського від 16 вересня 1953 р., у цей час відкрито сповідалося до 70 % населення, а перестали ходити до храму лише комсомольці.

До початку 60-х років на території Східної Галичини органи радянської влади не використовували характерні для інших регіонів СРСР антирелігійні заходи, переважно акцентуючи увагу на боротьбі із «залишками унії». Тому РПЦ на теренах Галичини практично безболісно пережила постанову ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і засобах її покращення» [168, с. 502-507]. До кінця 50-х років антирелігійна пропаганда у Галичині істотно не змінилась. Особливістю було те, що антиуніатські видання видавались не лише в Галичині, а й в інших регіонах України, зокрема в Києві.

Власне, науково-атеїстична пропаганда, спрямована проти релігії як світогляду, в Східній Галичині у порівнянні з іншими регіонами СРСР не отримала широкого розповсюдження.

Лише з 1958 р. товариство «Знання» активізувало тут свою роботу. У Дрогобицькій області 1958 р. було прочитано 3425 лекцій, що вдвічі більше, ніж у попередній рік [270, с. 3]. У цей час товариство «Знання» поширює у Галичині досвід читання лекцій на атеїстичні теми з демонстрацією хімічних дослідів. На ці лекції збиралось багато слухачів, оскільки їх читали викладачі хімії вищих навчальних закладів та вчителі середніх шкіл. У науково-атеїстичній пропаганді все ширше почали використовувати лекції з демонстрацією кінофільмів, вводилися вечори запитань–відповідей, тематичні вечори [269, с. 4]. Активно проводили роботу по атеїстичному вихованню у сільських та районних відділеннях товариства. «Проте розмах і зміст її, – зазначалося у виданні «Атеїст Тернопільщини. Бюлетені науково-атеїстичної пропаганди», – ще не відповідають вимогам сьогодення» [270, с. 4].

У цей час з'являються перші передвісники майбутнього гоніння на Православну церкву в Галичині. Як приклад може бути лист уповноваженого РСРК по УРСР від 28 грудня 1959 р., у якому він зазначає, що «ієрархія православної Церкви мало що зробила, щоб знищити властиві уніатській церкві риси войовничого католицизму і українського націоналізму, навпаки, вони їх

зберігають... Далі з цим миритися не можна. Треба обмежити православних священиків так само, як ми обмежуємо роз'їзди духовенства інших релігійних культів» [263, с. 92-93].

Посилення антирелігійного тиску у західних областях УРСР відбулось після прийняття пакету партійно-радянських документів у 1960-61 рр. На місцях ці постанови ретельно вивчались на спеціальних семінарах, у яких брали участь секретарі рай(міськ)комітетів КПРС та ВЛКСМ, голови рай(міськ)виконкомів та їх заступники, керівники ідеологічних організацій та установ [70, арк. 190].

Уже на початку 1960 р., як стверджує уповноважений РСРПЦ по Львівській області, було вжито профілактичні заходи проти Церкви і церковної діяльності. Ці заходи виявились у ліквідації збору грошових пожертв на храм, що здійснювався по домах, у забороні проводити паломництва до святих місць і здійснювати капітальні ремонти храмів. Окрім того, архіереям було заборонено залучати духовенство з інших єпархій та видавати дотації слабшим парафіям. Був посилений ідеологічний вплив на віруючих. Про це свідчить той факт, що у зазначений рік жоден з тих, хто бажав вступити до семінарії, після індивідуальної роботи з ним туди не вступив.

Правда, в цей час ще залишались деякі винятки для Галичини в релігійному плані. Так, за галицьким духовенством було збережено право звершувати на дому сповідь важко хворих та хрещення хворих дітей, здійснювати освячення приватних будинків, відспівувати покійних та окроплювати будинки йорданською водою [70, арк. 152-154].

У цей час при відділі пропаганди Львівського обкому КПУ була створена позаштатна рада з атеїстичного виховання робітників, яка координувала заходи всіх організацій, що працювали в галузі науково-атеїстичної пропаганди. Це допомогло активізувати ведення атеїстичної роботи в області [70, арк. 190].

Такий сплеск наукової антирелігійної пропаганди спостерігався по всій Східній Галичині. В «Інформаційному звіті про релігійне свято різдва та новий рік» від 12 січня 1962 р. уповноважений РСРПЦ по Станіславській області відзначає активізацію атеїстичної роботи в його регіоні [71, арк. 19-27].

Враховуючи, що на період різдвяних свят припадали шкільні канікули, керівництвом облвиконкомів і обласним відділам народної освіти була дана вказівка щодо організації в ці дні позашкільної роботи з учнями шкіл.

Починаючи з 1962 р., у парафіях РПЦ Галичини було заборонено давній звичай ходіння по будинках із йорданською водою, оскільки уповноважені РСРПЦ віднесли такі дії до потреб на квартирах і домах віруючих, що за чинним законодавством про культури заборонялося. Відповідні розпорядження змушені були видати і єпархіальні архієреї [71, арк. 46-49; 63-66].

У цей же рік у зв'язку із запізненням весни склалося дуже напружене становище з весняно-посівними роботами в області. Враховуючи цей факт і приймаючи до уваги релігійність населення (особливо сільського), партійно-радянські органи широко розгорнули роз'яснювальну роботу на підприємствах, в колгоспах і радгоспах рішень XXII з'їзду КПРС, березневого пленуму ЦК КПРС, агітуючи за дострокове виконання виробничих планів і швидке завершення весняно-польових робіт. Поряд із цим, особливо у сільській місцевості, була посилена і пропагандистко-науково-атеїстична робота. Все було спрямовано на те, щоб за наявності хорошої погоди проводилися посівні роботи як у великодні свята, так і після мітингів у день першотравня. Іще в березні цього ж року, як повідомляє в «Інформаційному звіті» від 7 травня 1962 р. уповноважений РСРПЦ по Станіславській обл. А. Атаманюк, по лінії обкому КПУ та облвиконкомів були дані відповідні вказівки керівникам навчальних закладів про посилення атеїстичної роботи серед учнів та їхніх батьків з метою відвернути їх від релігійних свят і не допускати відвідань молоддю та дітьми церковних служб, сповідей, освячення пасок тощо [70, арк. 103].

У зв'язку з цим ієрархи РПЦ у Галичині були змушені піти на поступки: вони радили проводити служби у неробочий час і не залучати до богослужіння дітей та підлітків, у тому числі до сповіді та причастя [70, арк. 104-105].

«Інформаційна записка про характер проповідницької діяльності духовенства» уповноваженого РСРПЦ по Львівській області М. Винниченка від 30 липня 1962 р. свідчить про значний інтерес урядовців до внутрішнього життя парафій РПЦ у Галичині. Питання проповідництва духовенства порушувалося на

проведених Львівським обкомом КПУ у вересні 1962 р. зборах лекторів-атеїстів та ідеологічних працівників районів [70, арк. 201-204].

Спалах антирелігійної пропаганди виявив серед місцевого населення високу релігійність, на що зверталася увага в «Доповідній записці про хід виконання постанов Ради Міністрів СРСР від 16 березня і Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 61 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» від 8 листопада 1962 р., яка була надана республіканським уповноваженим РСРПЦ Г. Пінчуком [70, арк. 86-94]. Поряд з тим, зазначалося в ній, у галицьких храмах постійно вінчалися члени ВЛКСМ, було виявлено, що у кафедральному соборі м. Станіслава на посаді голови ревізійної комісії працював член КППС. Такі ж приклади мали місце і в Львівській області. У цій же доповідній записці республіканський уповноважений піддає критиці також діяльність радянських органів влади на галицьких теренах: частина працівників допомагала духовенству, а деякі з них самі допускали у своїй роботі дії, що суперечили радянському законодавству про культу, відкрито та грубо втручаючись у внутрішні церковні справи. У деяких районах Східної Галичини траплялися випадки, коли представники партійно-радянського активу під час вилучення приміщень знятої з реєстрації релігійної громади, вдавалися до надмірного адміністрування – самі намагались вивезти культове майно. Такі факти засвідчені в Сколівському та Бродівському районах Львівської області. Тому не дивно, що Г. Пінчук наголошував у вище згаданій доповідній записці на тому, що «кожний акт адміністрування, незаконного закриття храмів сприяє посиленню впливу Церкви на деяку частину населення і наносить шкоду комуністичному вихованню населення» [70, арк. 93].

На початку 60-х років представники партійно-радянського активу фіксували непоодинокі випадки наявності у помешканнях комуністів ікон [70, арк. 104].

У цей же час Православна церква почала вживати заходи для переоблаштування галицьких храмів у відповідності до православних традицій, що викликало різкий спротив у частини духовенства і віруючих.

Такий напружений внутрішній стан у парафіях РПЦ на Галичині дав можливість греко-католикам, що знаходилися у підпіллі, розгорнути активну пропаганду серед населення проти православного духовенства. Як свідчили

офіційні документи цього часу, цей уніатський спалах став можливим з тієї причини, що комісії по контролю за діяльністю релігійних громад питанню боротьби з нелегальною діяльністю греко-католиків не приділяли уваги [70, арк. 147].

Зважаючи на критичний стан, у якому опинилася громада РПЦ у Східній Галичині, в апараті республіканського уповноваженого РСРПЦ у квітні 1964 р. вивчали релігійну ситуацію у західних регіонах УРСР. Після цього вивчення було запропоновано РСРПЦ відмінити деякі законодавчі обмеження для цих регіонів. Як бачимо, ця пропозиція була зроблена у період, коли в СРСР уже розпочався шалений тиск на РПЦ [316, 318, 343].

Офіційного рішення, яке б розв'язало релігійні проблеми в Галичині, віднайти не вдалося, хоча деякі послаблення для парафій РПЦ тут були зроблені. Їм фактично дозволялося проводити заходи, які б мали знешкодити підпільне уніатство. До числа таких заходів входило навіть право відспівувати покійників у храмах [91, арк. 142-149].

Протягом 60-х років ще одним дієвим засобом антирелігійної боротьби було запровадження громадської обрядовості. Так, намагаючись виконати постанови ЦК КПРС від 16 березня 1961 р. та Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу», активісти на місцях підтримали новий шлях боротьби із Церквою. В основу нововведення було запропоновано покласти громадську обрядовість, яка мала б замінити церковні таїнства та обряди.

Одним із перших на Галичині підтримав впровадження нової обрядовості Дрогобицький міськвиконком, який своїм рішенням від 24 квітня 1961 р. створив у місті «Палац щастя» [65, арк.195]. За короткий проміжок часу республіканський уповноважений РСРПЦ Г.Пінчук у листі №1121 від 9 серпня 1962 р. повідомив голову Ради Міністрів УРСР В. Щербицького про існування на території України уже п'ятьох «Палаців щастя» [65, арк. 195].

Після першого року активної роботи по впровадженню громадської обрядовості Г. Пінчук підвів перші підсумки цієї праці. Головним здобутком, на думку уповноваженого РСРПЦ по УРСР є те, що введення громадської обрядовості сприяло зниженню обрядовості релігійної [65, арк. 10].

На початку своєї роботи «Палаці щастя» проводили лише урочисту реєстрацію одружень, а через рік, як повідомляє Г. Пінчук, у Дрогобичі вже почали урочисто реєструвати також народження дитини. Для цього залучали представників громадськості, які вітали батьків і дарували подарунки-сувеніри [65, арк. 11]. За доповідною запискою уповноважених РСРПЦ по Львівській та Івано-Франківській областях по обміну досвідом в роботі по виконанню постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» від 3 грудня 1962 р., дрогобицький «Палац щастя» запропонував низку нових послуг. Тепер молодята могли скористатися послугами фотографа, ательє мод і кафе. У цьому ж році запроваджено в паспорт запис про реєстрацію одруження. Окрім цього, у «Палаці щастя» було запроваджено обряд вручення паспортів, нагород, проведів на пенсію. Також місцева преса розпочала публікацію повідомлень про майбутні реєстрації молодих пар [65, арк. 196–198].

Відгукнулись на ідею створення нової громадської обрядовості також представники творчих спілок, які заявили про свою готовність створити для цього спеціальні твори [65, арк. 11].

Протягом 1962 р. ідеї нової обрядовості приділяли все більше і більше уваги. Під кінець року лише у Львівській області вже існувало п'ять новостворених «Палаців щастя» [65, арк. 198]. Згідно з рішенням об'єднаного засідання бюро Львівського обкому КПУ та облвиконкому, потрібно було вжити заходів для впорядкування роботи у рай(міськ)відділеннях ЗАГСів і розповсюдження практики Дрогобича зі створення у містах і районних центрах «Палаців Щастя» або «Кімнат щастя» при сільрадах [65, арк.198].

У свою чергу, уповноважений РСРПЦ по УРСР, звертаючись у ЦК КПУ та РМ УРСР, вказував на необхідність утворення спеціальної комісії при РМ УРСР по впровадженню радянських свят і обрядів [65, арк. 11].

Процес впровадження громадської обрядовості настільки захопив деяких комуністичних активістів, що вони намагались запровадити нові свята. У березні 1962 р. уповноважений РСРПЦ по УРСР у листі за № 215 ознайомив заступника голови РМ УРСР П.Тронька з пропозицією директора Снятинського літературно-меморіального музею ввести нові свята, наприклад, свято соціалістичної праці, свято радощів і веселощів [65, арк. 1]. А на фольклорно-етнографічному семінарі,

що відбувся 7–11 грудня 1962 р. у Київській Спілці письменників, було запропоновано запровадити у життя нові свята: вшанування ветеранів праці, свято передового виробника, свято серпа і молота, дружби народів, Т.Г.Шевченка, день народження, день повноліття, проводи в армію [299, с. 149]. Однак ці пропозиції не були повністю втілені в життя.

У «Довідці про стан релігійної обрядовості за I півріччя 1963 р. по Тернопільській області», надісланій 9 жовтня 1963 р. тернопільським уповноваженим РСРПЦ М. Радченком до уповноваженого по УРСР, повідомляється про те, що ідеологічний відділ Тернопільського обкому КПУ розробив і вислав місцевим парткомам плани практичних заходів щодо знищення релігійності у II півріччі 1963 р. Головним завданням цих заходів було втілення у побут нової радянської обрядовості. З цією метою було створено обласну та районні комісії з впровадження нової обрядовості. Усім парткомам та міськ(рай)виконкомах рекомендувалось виділити і відповідно обладнати у кожному селі «Кімнату щастя» для проведення урочистої реєстрації новонароджених, одружень, вечорів повноліття та проведення інших масових заходів із залученням широкого кола громадськості [73, арк. 98-99].

За даними, що надсилались уповноваженому Ради у справах РПЦ по Українській РСР від уповноважених на місцях, у цей період справді значно знизилась релігійна обрядовість населення. Цьому сприяло ще й те, що не на всіх парафіях місцеві священники, які були переведені у цей період на тверді ставки, дбали про релігійну обрядовість.

Але станом на 1962 р. показники релігійної обрядовості на Галичині ще не знизились до тих відсоткових меж, які б хотіли бачити радянські чиновники. У зв'язку з цим голова Львівської облради С. Стефаник змушений був звернути увагу голів міських і районних Рад депутатів трудящих на високу релігійну обрядовість області. Згідно з його листаом від 3 квітня 1962 р., у Львівській області надалі таїнство хрещення звершували над 50–90% новонароджених і 30–70% пар вінчались у храмах [18, арк. 137–138].

Незважаючи на високий рівень релігійної обрядовості в області загалом, були у ній райони, в яких спостерігалися успіхи щодо впровадження громадської обрядовості. Так, у Дрогобичі протягом 1961 р. одружилось 648 пар, із яких лише

16 офіційно повінчались у храмі; 583 пари скористались для проведення обряду одруження місцевим «Палацом щастя». Такий стан справ свідчив про зниження релігійності населення. У цей же рік у Дрогобичі на Пасху у «Палаці Щастя» зареєстрували своє одруження 48 пар [65, арк. 196].

Радянські урядовці на Галичині всіляко сприяли розвитку нової громадянської обрядовості. У період різдвяних свят 1962 р. по лінії ВЛКСМ було проведено «Свято Зими» [19, арк. 20], а вже на Великодень цього ж року, як повідомляє уповноважений РСРПЦ по Львівській області, «щоб не допустити відвідання храмів молоддю в дні «пасхи», комсомольські організації підготували і провели «Свято Весни» [66, арк. 77]. Ці заходи привертали увагу молоді, в результаті чого зменшилась кількість молодих людей, які відвідували храм у дні свят.

У квітні 1964 р. Тернопільський обком КПУ провів семінар ідеологічних працівників області, на якому обговорювалось питання організації та проведення атеїстичної пропаганди серед населення і посилення контролю за збереженням радянського законодавства про культу. На цьому семінарі, як повідомляє у своєму «Інформаційному звіті» від 20 травня 1964 р. уповноважений по Тернопільській області М. Радченко, були вироблені та обговорені заходи по втіленню у життя в усіх містах і селах області нового ритуалу радянської обрядовості – Дня пам'яті померлих [81, арк. 93].

21 квітня 1963 р. у м. Кременці було вперше проведено День пам'яті померлих, а в 1964 р. нова форма безрелігійної обрядовості поминання померлих мала втілитись у всіх містах та селах Тернопільської області [81, арк. 95]. Подібні «дні пам'яті» почали проводитись і в інших областях Західної України.

Як бачимо, саме на теренах Східної Галичини з'явилися перші «Палаці щастя» в СРСР. Досвід радянських органів цього регіону щодо впровадження нової обрядовості почали використовувати в інших областях УРСР. Так, наприклад, уповноважений РСРПЦ по Чернігівській області І. Котенко в листі від 27 лютого 1964 р. просив уповноваженого по Львівській області М. Винниченка дати рекомендації щодо організації «поминальних днів», які проводились на Львівщині [81, арк. 123-124].

Хоча загалом у інших регіонах України громадська обрядовість у порівнянні із Галичиною впроваджувалась із запізненням. Так, у Києві перша конференція, присвячена питанню поширення в побуті нових громадських обрядів і звичаїв, яка була організована Київським міськвиконкомом, відбулася лише 29 січня 1964 р. [298, с. 108]. Саме в цей час у столиці республіки починають запроваджувати громадську обрядовість [324, с. 109]. Те саме стосувалося й інших регіонів України, де запровадження нової обрядовості активно розпочалося в 1965 р.

Як бачимо, атеїстична робота, що проводилася на теренах Східної Галичини в 1945–1965 рр., мала свою специфіку й помітно відрізнялася від цієї роботи в інших регіонах України й загалом Радянського Союзу. У перші післявоєнні роки, коли в Галичині стояло питання ліквідації УГКЦ, «пряма» атеїстична робота тут не здійснювалася. Увага приділялася в основному критиці унії та Католицизму. Це питання лишалося актуальним для радянських пропагандистів і в наступні часи. Коли після смерті Й. Сталіна було намагання активізувати атеїстичну роботу, в Галичині це практично лишалося непомітним.

Хоча коли в кінці 50-х і особливо на початку 60-х років відбулася активізація атеїстичної роботи в галицьких областях, вона, порівняно з іншими регіонами, була більш «м'якою». Особливо це стосувалося «боротьби» з РПЦ, яка мусила конкурувати з небажаним для радянської влади підпільним греко-католицизмом.

У той же час саме в Східній Галичині вперше почали широко застосовувати таку «м'яку» форму атеїстичної роботи, як впровадження нової громадянської обрядовості. Впровадження цієї обрядовості мало певний успіх, оскільки вона відповідала ментальним особливостям українців, зокрема, їхньому потягу до естетичного й артистичного.

3.3. Зміни в парафіяльній мережі Руської православної церкви у галицькому регіоні

З'ясування кількості діючих парафій різних конфесій в УРСР у період її звільнення від німецьких завойовників ускладнювалось низкою чинників: відступом з гітлерівцями частини автокефального та греко-католицько

духовенства; переселення польського населення з України до Польщі, а українського – з польських територій до УРСР; відновлення радянської влади. Все це різко змінило атмосферу релігійного життя. Пам'ятаючи сумний досвід міжвоєнних років, віруючі та духовенство не поспішали афішувати свої громади. Вони очікували, як поведуть себе більшовики цього разу. Новостворені апарати Рад у справах РПЦ та релігійних культів протягом 1944 р., лише налагоджували свою роботу. Статистичні дані за ці роки суперечливі, оскільки на кінець першого півріччя 1944 р. реєстрація храмів, релігійних громад і духовенства лише розпочинались.

Одним з перших серед урядових рішень про релігію та Церкву стала постанова РНК СРСР за № 1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков», яку спільно підписали В. Молотов та Я. Чадаєв (керуючий справами РНК СРСР). Цей документ регулював процедуру відкриття храмів.

Порядок обліку та реєстрації молитовних будинків та храмів, релігійних громад і духовенства був детально викладений в інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених облвиконкомів від 5 лютого 1944 р.

В інструктивному листі перераховувались документи, необхідні для реєстрації громад: заява, підписана не менше ніж 20 повнолітніми (з 18-річного віку) громадянами з місцевих жителів, не позбавлених судом виборчих прав і не судимих; іменний список усіх, хто підписав заяву, з даними про їх громадянство, місце роботи, вік, місце проживання, судимість чи її відсутність; договір на оренду приміщень, завірений нотаріусом або сільрадою; список за формою вищезгаданого іменного списку на осіб, що входили до складу виконавчого органу, обраного на загальних зборах громади для управління молитовною спорудою і культовим майном, та осіб, вибраних до ревізійної комісії (по 3 особи); опис наявного культового майна громади та довідки органів санітарного нагляду й пожежної інспекції про стан молитовної споруди.

Міськ- і райвиконкоми після отримання заяви від віруючих не приймали рішень по ній. До їх компетенції належало право з'ясувати, чи справді заявники відображують настрої групи віруючих, чи діють від себе особисто; встановити назву храму, про який ідеться у проханні, вияснити його технічний стан, а також як це приміщення використовувалось до цього часу; інформувати про те, коли і

ким даний храм був закритий. Місцеві виконавчі комітети мали вказати кількість діючих храмів у даному районі та відстань до найближчої культової споруди.

Не пізніше як через 10 днів після надходження заяви чи доручення уповноваженого РСРПЦ про здійснення вказаної перевірки всі матеріали, зібрані республіканським урядом чи облвиконкомом, направлялись для розгляду і подальшого проходження.

Згідно з постановою № 1325, у випадках, коли місцеві інстанції вважали доцільним і можливим задовольнити прохання віруючих про відкриття храму чи молитовного будинку, всі матеріали та висновки мали надсилатись до РСРПЦ для подальшого вирішення питання. На своєму засіданні Рада розглядала заяви, що надійшли, а також висновки до них і виносила своє рішення. Якщо члени РСРПЦ погоджувались з думкою місцевих виконкомів про відкриття храму, тоді попереднє рішення Ради подавалось на затвердження союзного уряду. Після цього прийняте на вищому рівні рішення доводилось до відома РНК республіки та облвиконкомів для наступної реєстрації нової релігійної громади та оформлення передачі віруючим церковної будівлі.

У випадку, коли клопотання віруючих не задовольнялось, уряд республіки чи облвиконком був зобов'язаний винести обгрунтоване рішення (копія з якого надсилалась до РСРПЦ), про яке повідомлялась група віруючих, що підписала заяву.

В областях, де перебували архієреї РПЦ, уповноважені РСРПЦ у порядку перевірки прохань з'ясовували у них, чи вони підтримують клопотання віруючих, чи вважають за можливе відхилити їх. В останньому випадку заяви передавались архієрею для повідомлення про це віруючих. Якщо заяви від релігійних громад надходили безпосередньо до глави єпархії, він повинен розглянути їх і передати уповноваженому РСРПЦ лише ті, які він вважав за потрібне задовольнити.

Релігійне товариство і служитель культу могли розпочати свою діяльність лише після отримання від обласного уповноваженого РСРПЦ довідки про реєстрацію [95, арк. 14-17].

До вирішення питання про відкриття храму в прийнятому постановою № 1325 порядку райвиконкоми та міськвиконкоми не мали права дозволяти в церковних приміщеннях проведення разових богослужінь та різних релігійних

обрядів, скликання організаційних зборів віруючих, здійснення виборів виконавчих органів релігійних громад та інше.

Не пізніше семи днів після отримання від РНК республіки, облвиконкому прийнятого урядом СРСР рішення РСРПЦ при РНК СРСР про відкриття храму, райвиконком чи міськвиконком мав відрядити свого представника (чи зобов'язати сільраду) з метою укладення договору з віруючими та передачі їм молитовної споруди з культовим майном. Договір укладався у двох примірниках, причому його мали підписати не менше двадцяти віруючих даної парафії, за таким же зразком складався інвентарний опис отриманого культового майна. Один примірник договору та опису передавався уповноваженому РСРПЦ, а другий – релігійній громаді, яка несла відповідальність за збереження та належний стан храму і культового майна.

Таким чином, віруючі не могли придбати у власність ні храму, ні предметів культового призначення, а лише користуватись ними безтерміново та безкоштовно.

Якщо молитовна споруда стояла на обліку як історичний чи архітектурний пам'ятник, то при укладанні договору та передачі її віруючим мав бути присутній представник органів Народного комісаріату освіти чи головний архітектор міста. У цьому випадку договір складався у трьох примірниках, один з яких передавався цьому представнику.

На основі постанови РНК СРСР № 715 від 8 квітня 1945 р. «Про заходи по збереженню та реставрації пам'ятників архітектури у Володимирській області» встановлювався єдиний для всіх порядок використання всіх без винятку пам'ятників архітектури на підставі охоронноорендних договорів, включаючи умови орендної плати. У ході укладання договору в присутності представника обласного відділу у справах архітектури до цього документа можна було вносити пункт про реставраційно-ремонтні роботи в будівлях-пам'ятниках за рахунок орендаря [323, с. 96].

Таким чином, держава, перекладаючи витрати на відновлення історико-культурних пам'яток на віруючих (коштів у бюджеті на це в той час не було), опосередковано сприяла їх збереженню для нащадків та охороні від подальшого руйнування.

Надання віруючим молитовного приміщення в муніципалізованому чи приватному будинку допускалось на умовах оренди і лише після отримання дозволу на відкриття в даній місцевості Церкви в порядку, що передбачався вищезгаданою постановою № 1325.

Щодо компетенцій місцевої влади голова РСРПЦ Г. Карпов підкреслював, що рай(міськ)виконкоми повинні були наглядати за тим, щоб релігійні громади та їх виконавчі органи і духовенство не розпочинали своєї діяльності до отримання від уповноваженого РСРПЦ довідки про їх реєстрацію. Це правило не поширювалось на ті релігійні громади, що були реєстровані до видання РСРПЦ «Інструкції» для уповноважених. У тих випадках, коли місцеві владні структури виявлять з боку релігійних громад і духовенства порушення чинного законодавства про релігійні об'єднання, вони повинні негайно повідомити про це уповноваженому РСРПЦ і до його вказівок не застосовувати щодо таких громад і священнослужителів жодних санкцій.

Згідно постанови РНК СРСР за № 1325 та інструктивного листа від 5 лютого 1943 р., реєстрації підлягали керівники центрів усіх релігійних об'єднань (єпископи, пресвітери), які повинні були подати на ім'я уповноважених при облвиконкомах заяву, анкету із зазначенням прізвища, імені та по-батькові, духовного сану, дати народження, детального переліку попередньої служби чи роботи й місця проживання у той час. Необхідно було вказати про місце перебування під час окупації та судимість. Крім того, вимагалась копія посвідчення чи довідки про призначення. Війна загострила проблему забезпечення храмів священнослужителями: багато релігійних громад залишилось без душпастирів. В інструктивному листі Г. Серпова подібна ситуація дістала наступне трактування. Якщо протягом року в храмі з будь-яких причин не проводилось богослужіння, поновлення молитовних зібрань у ньому ставало можливим лише після виконання всієї процедури, передбаченої постановою за № 1325 для відкриття культових споруд.

З вище викладеного бачимо, що постанова за № 1325 та «Інструкція для уповноважених...» мали регулювати процес обліку, реєстрації релігійних громад, відкриття нових парафій. Лише у масштабах України цей процес охопив тисячі храмів, сотні тисяч віруючих, і направити потік у потрібне русло було складно. До

того ж у постановах був закладений механізм «сповільненої дії», який максимально бюрократизував, ускладнював проходження документів коридорами влади. Те, що у вирішенні питання про відкриття храму були залучені міські, районі, обласні виконавчі комітети, уряди республік і СРСР, Рада у справах РПЦ, її уповноважені при РНК республіки та облвиконкомах, а також єпископи чи керуючі єпархіями, програмувало тяганину, плутанину, невдоволення віруючих. Штучно ускладнений шлях від подання заяви до реєстрації храму та релігійної громади мав на меті іще раз нагадати про те, хто є господарем становища, узалежнити людей від державного апарату. Простим віруючим, особливо у сільській місцевості, було важко без сторонньої допомоги та численних консультацій досягти позитивного результату.

Що вже говорити про релігійні громади, якщо навіть ієрархи не мали можливостей ознайомитись з документами, які безпосередньо їх стосувалися. Так, на запит закарпатського єпископа про те, якими законами СРСР та УРСР регулюються взаємини між державою та Церквою, керівництво РСРПЦ надіслало йому перелік законодавчих актів 1918, 1919, 1920, 1927, 1932 років, а про останні нормативні акти навіть не згадало. А вже йшов 1947 р. Прагнення дніпропетровського єпископа Андрія (Комарова) ознайомитись з текстами постанов та рішень державних органів щодо РПЦ місцевий уповноважений характеризував як негативну рису [108, арк. 69].

Г. Карпов застерігав, що «Інструкція для уповноважених...» є конфіденційною, призначеною для службового користування, а тому знайомити з її змістом віруючих і духовенство заборонялось [99, арк. 7-8]. Місцеві уповноважені РСРПЦ засекречували ці документи. Відповідні вказівки давались їм і надалі. Так, у листі до А. Вишневського за № 624 від 20 жовтня 1956 р. заступник уповноваженого РСРПЦ по УРСР Г. Катунін наказував не давати віруючим детальних пояснень [14, арк. 29].

Як і решта урядових рішень, постанова № 1325 «обростала» коментарями, циркулярами, що мали в цілому обмежувальний характер і утискували інтереси Церкви. Так, у листі члена Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР М. Тагієва до А. Вільхового від 29 серпня 1947 р. зустрічаємо наступне пояснення: «Клопотання віруючих про відкриття молитовного будинку може

розглядатись Радою, якщо є вільна споруда молитовного будинку чи інша придатна вільна споруда (націоналізована чи муніципалізована). І лише у виключних випадках у тих місцях, де чисельність віруючих настільки значна, що відкриття молитовного будинку викличе крайню необхідність і політичну доцільність, віруючі можуть орендувати будинок за дотриманням таких умов:

а) якщо цей будинок цілком вільний від будь-яких мешканців як всередині орендованої споруди, так і у дворі;

б) якщо поруч з орендованим будинком немає шкіл, дитячих садків (будинків) чи інших культурно-освітніх установ;

в) якщо орендований будинок за технічними характеристиками цілком придатний для проведення в ньому молитовних зібрань» [97, арк. 156].

З вигнанням німецьких окупантів з території України гостро постали питання статусу та юридичного оформлення цих питань. Союзний уряд видав постанову № 404 від 17 квітня 1943 р. «Про порядок обліку та використання націоналізованого, безнаглядного і безгосподарського майна». Згідно з постановою, таке майно передавалось фінорганам для реалізації через торгівельну мережу. 17 червня 1944 р. Г. Карпов надіслав листа В. Молотову, в якому зазначив, що громади не в змозі придбати найнеобхідніших предметів і пропонував змінити редакцію положення. Як не дивно, у червні цього ж року заступник голови уряду підписав відповідне розпорядження, яке 30 червня набуло вигляду постанови РНК № 801. Цим документом стаття 5 була доповнена пунктом «і», згідно якого предмети релігійного вжитку (ікони, хрести, лампади і т. д.) передавались безкоштовно релігійним громадам для використання у храмах чи молитовних будинках після попереднього внесення до інвентарного опису» [323, с. 91].

Наведений документ доповнювався постановою РНК № 1402 від 2 червня 1944 р., у якій, зокрема, вказувалось, що культове майно, котре було вивезене окупантами і поверталось назад, мало безкоштовно передаватись парафіям [50, арк. 19].

1 грудня 1944 р. уряд СРСР видав постанову № 1649–486 с про звільнення приміщень державних і громадських установ, зайнятих у роки окупації релігійними громадами [106, арк. 3]. Парафіям надавався час для пошуку іншого

приміщення, яке вони могли або орендувати, або отримати від держави безкоштовно, що, враховуючи стан спустошених війною міст і сіл України, було проблематичним.

У роки окупації під культові приміщення були пристосовані здебільшого клуби і школи, адже у сільській місцевості інших споруд громадського користування не було. На будівництво нових шкіл у держави не вистачало коштів, тому вирішено було потіснити віруючих. Постанова РНК СРСР за № 586 від 16 квітня 1945 р. по суті дублювала грудневу постанову 1944 р. за № 1643–468 с, однак вона торкалась лише питань, пов'язаних зі шкільними приміщеннями [46, арк. 1].

Останні дві постанови значною мірою стосувались будівель, котрі до 20-30 років належали віруючим як храми і були конфісковані та переобладнані на будівлі культурного-освітнього і господарського призначення, а в роки окупації поверталися віруючим. Оскільки на території Галичини у період 1939–41 років радянська влада старалась відзначитись політикою віротерпимості, то масових вилучень культових будівель там не було.

На початку 50-х років у зв'язку зі зміною політичного курсу СРСР щодо конфесій, розпочався процес закриття храмів і молитовних будівель. Особливо він активізувався впродовж 1961–65 рр. У цей період виконкоми, керуючись рішеннями ЦК КПРС і постановою РМ СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу», проводили роботу по впорядкуванню діяльності релігійних громад, згідно чинного законодавства про культу, в наслідок чого за ці п'ять років з реєстрації було знято майже половину діючих парафій.

Відсутність відповідних нормативних актів, які б регулювали процес закриття храмів, приводила до того, що деякі працівники місцевих органів влади самі допускали дії, що суперечили радянському законодавству про культу, відкрито і грубо втручались у внутрішні церковні справи.

Щоб попередити безчинства місцевих чиновників, член РСРПЦ Г. Козирев у листі за № 1342 від 26 квітня 1961 р. виклав низку нормативних приписів, недотримання яких давало підставу для закриття молитовних будівель. Перш ніж ставити запитання про зняття з реєстрації парафії, згідно з цим листом місцевий

уповноважений зобов'язаний був по кожному зокрема випадку подати розширений звіт про діяльність даної релігійної громади, в якому мали бути відображені: богослужбове життя даної парафії (у випадку його відсутності вказувалися причини цього), стан релігійної обрядовості, відвідуваність місцевим населенням храму та його реакція на попередню роботу по закриттю храму. Окрім цього, у звіті уповноважений був зобов'язаний висвітлити стан двадцятки та розмір прибутку парафії за останні 2-3 роки, а також дати технічну характеристику культової споруди даної парафії (з додатком фотографії), вказати існуючі пропозиції щодо майбутнього використання цієї будівлі, а також зазначити відстань до найближчої діючої парафії [64, арк. 6].

Процес зняття з реєстрації релігійних громад і закриття діючих храмів проходив набагато простіше, аніж їх реєстрація. Підготовлений місцевим уповноваженим пакет документів з відповідною постановою рай(міськ)виконкому передавався республіканському уповноваженому. Хоча остаточне рішення приймалось Радою у справах РПЦ.

Активізація радянським урядом процесу зняття з реєстрації парафій РПЦ спричинила суперечки щодо використання молитовних будівель релігійних громад, які юридично перестали існувати. Відсутність прямих нормативних актів щодо цього питання ускладнювала вирішення цієї проблеми навіть на рівні республіканського уповноваженого, про що свідчить письмовий запит заступника уповноваженого по УРСР за № 317 від 19 червня 1965 р., направлений ним до РСРПЦ [90, арк. 4]. У відповідь на цей запит заступник голови РСРПЦ В. Фуров повідомив, що споруди знятих з реєстрації релігійних організацій можуть бути передані виконкомам районних (міських) Рад депутатів трудящих чи у тимчасове користування кооперативам, суспільним організаціям, колгоспам на основі договорів про оренду на загальних підставах, або можуть бути продані тим же кооперативам, суспільним організаціям чи колгоспам з дозволу Ради Міністрів. Згідно з листом В. Фурова, остаточне рішення про використання, переобладнання недіючих молитовних будівель приймається обласними (краєвими) Радами депутатів трудящих по узгодженню з РСРПЦ [90, арк. 5].

Після цього роз'яснення суперечки навколо церковних будівель ще довгий період не вщухали, про що свідчить існування на початку 60-х років ще великої кількості порожніх храмових приміщень.

Реєстрація релігійних громад РПЦ, а також їхнє зняття з реєстрації на теренах Східної Галичини хоча й здійснювалася на підставі загальносоюзних і республіканських нормативних актів, мали свою виражену специфіку.

До Львівського собору 1946 р. православні парафії часто відкривались із інформаційно-агітаційною метою – щоб іще перед «возз'єднанням» греко-католиків з православними показати урочисту перевагу православного обряду над греко-католицьким [16, арк. 75].

Процес відкриття православних храмів у Галичині розпочався наприкінці 1944 р., про що свідчить відкриття 3 жовтня 1944 р. православного храму у м. Сокалі, що на Львівщині [8, арк. 5].

Ініціаторами відкриття православних храмів у західноукраїнському регіоні УРСР були групи переселенців з Польщі (в основному з Холмщини), які на цей час були переважно всі православні. В «Інформаційному звіті» від 27 червня 1945 р. уповноважений РСРПЦ по Львівській області акцентує увагу на різкому зростанні за рахунок переселенців кількості віруючих православних парафій [21, арк. 9], що спричинило активізацію опрацювання Галичини.

За доповідною уповноваженого РСРПЦ по Львівській області, лише у III кварталі 1945 р. на його ім'я було подано сім прохань про реєстрацію православних парафій [21, арк. 21]. В «Інформаційному звіті за II квартал 1945 р.» А. Вишневський повідомляє про те, що у III кварталі подано 4 заяви про відкриття храмів, які були розглянуті і задоволені. З них у 2 греко-католицькі парафії були послані православні священники, а дві були відкриті для переселенців, у користування яким були передані порожні приміщення костелів [22, арк. 1].

У фондах ДАЛО вдалось віднайти прохання переселенців з м. Щирця [7, арк. 15], м. Городка [7, арк. 24], с. Долиняки (Тородоцький р-н) [7, арк. 25], також постанову Городецького райвиконкому за № 3 від 11 липня 1945 р. про реєстрацію парафії у м. Городку та передачу їй у користування вільного костелу [23, арк. 26].

Окрім того, за домовленістю з віруючими, але без їх офіційної заяви, у три греко-католицькі парафії були направлені православні священники. Це порушення інструкції Львівський уповноважений РСРПЦ пояснив своїм «бажанням направити якнайбільше священників для проведення місіонерської роботи проти унії. Далі ці парафії будуть офіційно оформлені». Цей чиновник і надалі мав намір у недіючі греко-католицькі храми посилати православних священників без офіційної згоди віруючих [22, арк. 1].

У 1945 р. розпочинається перехід недіючих греко-католицьких парафій у православ'я. Однією з перших про свій намір «возз'єднатись» з РПЦ заявила громада с. Стінка Красненського району Львівської області. З цього часу у місцевостях, де були діючі православні храми, спостерігається поступовий процес витіснення греко-католицизму. Яскравим прикладом цього є с. Городжів Магерівського району, що на Львівщині, де з 1927 р., поряд з греко-католицькою діяла православна парафія [22, арк. 3]. У 1945 р., на прохання віруючих цього села постановою Магерівського райвиконкому за № 24 від 12 травня 1945 р. православної парафії с. Городжів був переданий колишній греко-католицький храм, який на цей час уже пустував [7, арк. 27].

З 1946 р., тобто після офіційної ліквідації унії на території СРСР, у користування західноукраїнським православним громадам було передано велику кількість греко-католицьких храмів. За вказівкою республіканського уповноваженого РСРПЦ з травня 1946 р. Львівсько-Тернопільському єпархіальному управлінню було дозволено зайняти приміщення колишньої уніатської митрополії, що були розміщені навколо собору св. Юра у Львові [23, арк. 13]. Після Львівського собору 1946 р. цей храм став кафедральним храмом львівського православного архієрея. Але місцевою владою це рішення виконувалось неохоче. Про це свідчить лист владыки Макарія від 6 червня 1946 р., в якому він просить прискорити процес звільнення приміщень навколо собору [23, арк. 14]. Рада Міністрів УРСР, акцентуючи увагу голови Львівського облвиконкому на важливості передачі колишніх уніатських митрополичих покоїв під єпархіальне управління, у листі від 27 вересня 1946 р. просить терміново вжити заходів щодо виселення приміщень при кафедральному соборі Юра [23, арк. 15].

У 1947 р. усі без винятку колишні греко-католицькі храми м. Львова стали православними [313, с. 14]. Однак їх виявилось недостатньо для православної пастви післявоєнного Львова. Згідно з листом республіканського уповноваженого за № 93/с від 22 травня 1946 р. [23, арк. 13] у разі відкриття нових релігійних громад міська влада мала право надавати їм у користування порожні костели. Цим дозволом скористались православні львів'яни, оскільки у колишньому прокатолицькому Львові пустувало дуже багато культових споруд Римо-католицької церкви.

Процес передачі цих будівель у користування православних громад у період 1946-47 рр. був набагато довшим, ніж наприкінці 1945 р., оскільки тепер він проходив згідно всіх норм радянської бюрократичної системи. Про це свідчать офіційні документи з архіву уповноваженого РСРПЦ по Львівській області.

Після Львівського собору 1946 р. першим переданим у користування православних львів'ян був костел св. Миколая. Лист із документами на відкриття цього храму А. Вишневський направив до республіканського уповноваженого РСРПЦ ще на початку жовтня 1946 р. [11, арк. 103-105], а офіційний дозвіл від члена РСРПЦ І. Іванова за № 779 був отриманий лише у середині квітня 1947 р. [11, арк. 76].

8 червня 1947 р. архієпископ Макарій (Оксіюк) у співслужінні духовенства з колишніх греко-католиків звершив чин освячення цього костелу у православний храм. Про це освячення на своїх сторінках розповів навіть «Журнал Московської патріархії» [361].

У цьому ж році владика Макарій (Оксіюк) у листі від 17 червня, звертається до А. Вишневського з проханням зареєструвати релігійну громаду при Остробрамському костелі, що знаходився по вул. Леніна у м. Львові. До свого прохання архієпископ долучив звернення громади [11, арк. 85-87].

17 серпня 1947 р. жителі м. Львова, що проживали на вул. Кульпарківській, подали прохання про реєстрацію православної парафії при колишньому римо-католицькому костелі, що знаходився у цьому районі [11, арк. 89]. Пройшовши довгі бюрократичні коридори радянських канцелярій [11, арк. 99, 107–109, 111], на початку грудня 1947 р. питання про відкриття цієї парафії було вирішене позитивно [11, арк. 112].

Разом із зміною внутрішньодержавної політики щодо Церкви, відбулася різка зміна ставлення до потреби відкриття православних храмів Галичини. У деяких регіонах віруючі через необережність мали можливість втратити свої храми. Непорозуміння сталось у 1949 р. у м. Жовква, яке було одним із центрів католицизму на Львівщині. У цьому місті після «возз'єднання» греко-католиків з православними залишались діючими два храми, але оскільки більшість жовківчан були в опозиції до православ'я і не відвідували православні храми в місті, один із священників був переведений на іншу парафію. Станом на 1949 р. єдиний маленький дерев'яний храм у місті уже був не в змозі помістити всіх парафіян. Але коли було зроблено спробу перейти до храму, який у 1946 р. був зачинений у зв'язку з відсутністю парафіян, православної громаді міста Жовкви місцевий райком партії у цьому відмовив. Лише за особистою вказівкою голови РСРПЦ для віруючих цього міста був наданий просторий храм колишнього василіянського монастиря [26, арк. 16].

Події у Жовкві легко пояснити в контексті розпочатої загальнорадянської політики, спрямованої на зняття з реєстрації релігійних громад і закриття храмів. У листі за № 1102/с від 1 лютого 1950 р., який А. Вишневський отримав від заступника голови РСРПЦ Г. Белишева, зазначалось, що потрібно підготувати документи на зняття з реєстрації парафій, які не мають священника [27, арк. 23]. На початку 1952 р. релігійні громади діяли у 89 % населених пунктах Західної України, але лише 42,5 % з них мали своїх священників [132, арк. 125]. В «Інформаційному звіті за I квартал 1950 р.» львівській уповноважений РСРПЦ зазначає, що справі по закриттю парафій допоможе обкладання податком псаломщиків та старост громад, а також збільшення протипожежних і протиаварійних вимог до храмів [27, арк. 12].

На початку 50-х р. у низці населених пунктів Східної Галичини релігійні громади, збираючись у недільні дні групами по 40-50 чоловік, самочинно звершували у храмах богослужіння [28, арк. 134], оскільки в цей період уповноважений знімав з реєстрації громади, які не виявляли турботи до присланих їм священників [29, арк. 230].

З 1949 р. місцеві органи радянської влади майже у масовому порядку розпочали вилучення у релігійних громад їх парафіяльних будинків для загальних

цілей села. Нерідко траплялись випадки, коли при відсутності у громади будинку у неї для «загальних цілей села» вилучали діючі храми. Так, у 1950 р., вилучене у православної громади с. Рудки колишнє приміщення костелу, яким вони користувались, було перероблене в бібліотеку-склад, а вилучений у 1952 р. у віруючих с. Гніздичів (Жидачівський район) храм був переобладнаний у клуб [57, арк. 36]. Щоб припинити свавілля місцевої влади, Львівський облвиконком дав вказівку припинити без санкції облвиконкому вилучення у парафій будинків та храмів. Але незважаючи на це, уповноважений РСРПЦ фіксував неодноразові порушення представниками місцевої влади чинного законодавства про релігійні культу. Так, у період Великодніх свят 1952 р. секретар Великомоствського райкому КП(б)У обмежив проведення служб у селах Деревня та Кулява, а голова Путомитівського райвиконкому заборонив священику села Кореличі проводити богослужіння у другий та третій день Великодніх свят. Представник Буського райкому КП(б)У у третій день Пасхи у селі Яблонівка взагалі забрав ключі від храму [29, арк. 57].

Щоб краще контролювати облік храмів, уповноважені РСРПЦ, починаючи з 1952 р., «оформляють з церквами договори та заводять на них реєстраційні справи» [30, арк. 240].

На початку 60-х років, у зв'язку з активним промисловим розвитком Галичини, на її адміністративній мапі з'являються нові населені пункти. На півночі Львівської області центром відкритого Львівсько-Волинського вугільного басейну стає місто Червоноград, яке розмістилось на території колишнього міста Кристинополя. У молодому місті, що будувалось виключно на радянських засадах, довгий час не було жодного діючого храму. Приміщення колишніх католицьких монастирів, які збереглись на території Кристинополя, місцевою владою використовувались не за призначенням.

Але у 1957 р. православні червоноградці виявили бажання відкрити у місті храм. Згідно доповідної А. Вишневського від 5 березня 1957 р., делегація з Червонограду у кількості п'ятьох осіб була прийнята головою Львівського облвиконкому С. Стефаником. Він, прийнявши їхню заяву, запевнив, що це питання буде розглянуто і вони отримають відповідь. Таке запевнення представника місцевої влади не задовольнило віруючих і вони заявили голові

облвиконкому про намір масового збору підписів про відкриття в місті храму [34, арк. 52].

Г. Карпов, розуміючи, що масовий збір підписів серед населення міста може вплинути на збудження релігійності в місті, радив відкрити храм [34, арк. 53]. У листі за № 903 від 17 квітня 1957 р. С. Стефаник, розглядаючи питання про відкриття храму у Червонограді, зазначив: «Не погоджуюсь з думкою Карпова, треба переробити під спортзал» [14, арк. 57-58]. Тут малося на увазі, що колишній римо-католицький костел, на який претендували православні віруючі, мав бути перероблений на спортзал. Жителі міста розділились на два табори: одні хотіли бачити в місті діючий храм, а інші, підігріті свіжою порцією комуністичної агітації, направляли у різні урядові установи заяви, в яких вимагали не відкривати храм [14, арк. 59].

Не маючи змоги боротись з радянським деспотизмом, група віруючих самовільно збудувала у місті дерев'яну каплицю, в якій мали намір задовольняти свої релігійні потреби. Але старанням місцевої влади вона була знищена [14, арк. 86-87]. Православним червоноградцям вдалось відкрити храм у своєму місті лише у середині 1988 р.

До початку 60-х років у Східній Галичині ще не простежуються факти масового закриття храмів. Як правило, з реєстрації знімались лише давно не діючі релігійні громади. Але навіть такі випадки були поодинокі [62, арк. 12-17, 20, 12-21].

Починаючи з 1960 р., радянський уряд розпочав процес масового закриття храмів на теренах Галичини. У числі перших були закриті храми, які у 1945-46 рр. відкривались з пропагандистською метою: показати перевагу православного обряду над уніатським [16, арк. 75]. Як правило, такі храми відкривались у містах і після «возз'єднання» греко-католиків і православних. У результаті цього в Східній Галичині з'явилася кілька населених пунктів, де діяло по два храми. Заходами радянської влади один з них закривався, а парафії об'єднувались в одну громаду, в користуванні якої залишався лише один храм.

З особливою силою процес закриття храмів розпочався у 1961 р., чому сприяла поява пакета нормативних актів про посилення контролю за дотриманням радянського законодавства про релігійні культури і поступки, на які під тиском світської влади пішла ієрархія РПЦ на своєму архиєрейському соборі в 1961 р.

У відповідності з виданими постановами, виконками місцевих рад депутатів трудящих у 1961–62 р. провели т.зв. «одночасний облік релігійних об'єднань, молитовних будинків і майна, що знаходилось у користуванні громад». У результаті чого були виявлені значні порушення чинного законодавства як з боку парафій, так і з боку представників влади на місцях.

Внаслідок проведених заходів у наступні два роки в Галичині поступово перестала діяти майже третина храмів.

Узгодження положення про управління РПЦ відповідно до радянського законодавства призвело до того, що священник позбавлявся своїх прав на парафії, окрім «відправлення культу». Вся влада переходила виконавчому органу із трьох мирян, який затверджувався місцевою Радою. Цим заходом було забезпечено поступове розкладання парафій, а, отже, і всієї Церкви зсередини.

Під натиском влади ці виконавчі органи погодились на закриття більшої частини храмів. Тому цей процес урядовці трактували як особисте бажання віруючих, про що свідчили їх письмові заяви.

Деякі працівники місцевих органів влади самі допускали дії, що суперечили радянському законодавству про культу, відкрито та грубо втручались у внутрішні церковні справи. Так, наприклад, 21 травня 1962 р. секретар Радехівського райвиконкому (Львівська область) викликав до себе священників і повідомив їх про храми, що будуть закриті у 1962 р. На цьому ж засіданні в присутності другого секретаря райкому партії, заврайфінвідділу та народного судді він зажадав від них припинення богослужінь у названих храмах [70, арк. 92]. В окремих районах Східної Галичини були випадки, коли представники партійно-радянського активу під час вилучення приміщень у знятої з реєстрації релігійної громади вдавались до надмірного адміністрування – самі намагались вивезти культове майно. За звітом республіканського уповноваженого РСРПЦ, такі факти були у Сколівському та Бродівському районах Львівської області [70, арк. 92-93].

Щоб попередити зловживання місцевих чиновників, голова РСРПЦ у листі № 1936-689 від 30 липня 1962 р. нагадує про те, що рішення про реєстрацію та зняття з неї парафій належить виключно Раді [69, арк. 36]. Він розумів, що кожний факт адміністрування, незаконного закриття храмів, образи почуття

віруючих об'єктивно сприяє посиленню впливу Церкви на населення і завдає шкоди комуністичному вихованню.

Починаючи з 1964 р., у звітах уповноважених РСРПЦ зазначались факти активізації релігійних почуттів у віруючих Галичини. Вони заявляли, що віруючі бажають відновлення старого порядку, коли священник сам керував справами в Церкві та обслуговував одразу кілька парафій. На прийомах багато віруючих, а також священнослужителів як один із мотивів використовували посилення на те, що на території Львівської і Тернопільської областей для віруючих існують інші порядки, що дозволяють священникові служити у двох храмах, а також збиратись віруючим без священника [83, арк. 35-36].

Обмеження православних віруючих і духовенства в Східній Галичині призвело до відродження у деяких районах греко-католицизму.

Як бачимо, під впливом різних чинників, які передусім залежали від політики радянської влади, мережа парафій РПЦ в період з 1945 по 1965 рр. зазнала значних змін.

Тепер спробуємо простежити, як ці зміни відбувалися. У статистичних звітах республіканського уповноваженого РСРПЦ у післявоєнний час кількість парафій РПЦ по західних областях УРСР не зазначалася взагалі [49, арк. 61].

У ЦДАВОВУ збереглися звіти республіканського уповноваженого РСРПЦ, які подавалися у розрізі областей лише за період 1957–60 рр. Як уже вище згадувалось, за етнографічним поділом до Тернопільської обл. входили не лише землі Галичини, а й Кременеччини.

За радянських часів відповідні дані подавались у фальсифікованому варіанті, а дані, наведені у працях закордонних істориків, не завжди відповідають інформації, яка подавалась керуючими єпархій чи уповноваженими.

На початок 1945 р. на території Східної Галичини до РПЦ належало лише кілька парафій. У супроводжуючому листі зі списками православних парафій та священників у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській та Тернопільській областях, датованому 5 жовтня 1944 р., А. Вишневський подає дані, згідно з якими у Львівській області діють 3 православні громади, у Тернопільській також 3 і на Станіславщині діючими також є 3 парафії [7, арк. 2-3]. Ймовірно, ці дані уповноваженого РСРПЦ базуються на даних, які були надані йому у рукописному

звіті протоієреєм Г. Босчком [7, арк. 7]. А в листі від 1 березня 1945 р. за підписом настоятеля Свято-Георгієвської православної парафії м. Львова протоієрея С. Козновецького наводяться дані, за якими у Львівській області діє 4 парафії. Остання у місті Сокалі була утворена 3 жовтня 1944 р. [8, арк. 5]. Хоча вищезгаданий звіт уповноваженого РСРПЦ і датований 5 жовтня 1944 р., але відкриття нової парафії у ньому ще не відображено. Проте згідно з інформаційними звітами за 1944 р., у Тернопільській області існувало 140 парафій [100, арк. 69], які в основному розміщені були на території Кременеччини.

У листі уповноваженого по Львівській області від 25 червня 1945 р. наведені статистичні дані вказують на динаміку росту кількості православних парафій на Галичині. За цим документом, на Львівщині в цей час було вже 5 православних парафій, у межах Станіславської області також 5, а на Дрогобиччині лише 2 громади. У кінці цього документа зазначається, що немає діючих православних храмів у 28 районах Львівської області, 26 – Дрогобицької і 31 – Станіславської [21, арк. 11].

Відомості про кількісний склад православних парафій станом на 1 січня 1946 р. віднайдено у чернетному примірнику листа до голови РСРПЦ Г. Карпова, написаному уповноваженим РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Кочевим у квітні 1957 р. [59, арк. 45] як відповідь на лист Г. Карпова за № 494 від 5 квітня 1957 р. [59, арк. 44]. Посилаючись на лист № 48/с від 14 лютого 1946 р., який був відісланий уповноваженим по УРСР у РСРПЦ до Москви (копія якого збереглась у фондах ЦДАГОУ [115, арк. 140–141]), Г. Кочовий нагадує, що станом на 1 січня 1946 р. в УРСР існувало 6242 православні парафії, з яких лише 175 було в Галичині. Але у 4 галицьких областях парафії розділялись непропорційно. Із них 154 діяли на Тернопільщині, на Львівщині – 11, а на Станіславщині і Дрогобиччині ще менше – відповідно 6 і 4 парафії.

Часткову достовірність цих даних вдалось підтвердити віднайденою у ДАЛО копією «Інформаційного звіту за IV квартал 1945 року» уповноваженого РСРПЦ по Львівській області А. Вишневського за № 030 від 3 січня 1946 р., надісланого республіканському уповноваженому РСРПЦ П.Ходченку. У звіті зазначається, що станом на 1 січня 1946 р. у Львівській області діяло 11 парафій РПЦ, з яких 7 було утворено за період 1945 р. [22, арк.3].

Основна кількість діючих парафій на цих теренах у 1945 р. належала до юрисдикції УГКЦ. Робота Ініціативної групи, а згодом і рішення Львівського собору 1946 р. сприяли «возз'єднанню» греко-католицьких парафій з РПЦ. Ще до Львівського собору почався цей процес. Уповноважений РРСРПЦ по Львівській області повідомляє в листі № 6 від 10 січня 1946 р. про те, що єпископ Макарій (Оксіюк) готовий прийняти 32 уніатських священників, які виявили бажання приєднатись до РПЦ, минаючи Ініціативну групу [11, арк. 3].

У 1947 р. владику Макарій повідомляє у «Єпархіальному віснику», що всі без винятку храми м. Львова стали православними [326, с. 12-14]. У вищезгаданому листі республіканського уповноваженого РСРПЦ [59, арк. 45] зазначається, що станом на 1 січня 1950р. із РПЦ на Галичині возз'єднались 2594 греко-католицькі парафії.

У доповідній записці Г. Карпову від інспектора РСРПЦ В. Петруніса, датованій 30 жовтня 1946 р., зазначається, що на цей день на реєстрації в уповноваженого РСРПЦ по Львівській області є 440 церков, з яких 332 перейшли з греко-католицизму, а 104 іще не «возз'єднались» [23, арк. 47]. Процес приєднання парафій УГКЦ до православ'я проходив поступово.

На 1 січня 1950 р. на реєстрації в уповноваженого по Дрогобицькій області нараховувалось 731 православна парафія, у Львівській області зареєстровано 611 парафій, у Станіславській – 605, а на Тернопільщині – 822 парафії. Галицькі парафії на цей час в Українському екзархаті (9383 парафії) займали 29,5% [59, арк. 45], а в загальній кількості парафій РПЦ 14477 [346, с. 274] – 19,1%.

На початок 1952 р. у західноукраїнських областях, де відбувся процес «возз'єднання» уніатів з РПЦ (Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській та Закарпатській), на 3616 населені пункти діяло 3227 парафій РПЦ, тобто релігійні громади функціонували у 89 % поселень. У інших приєднаних до УРСР в 1939-1940 рр. областях (Волинській, Ровенській, Ізмаїльській, Чернівецькій) цей показник становив 56 %. У всіх інших областях він сягав 36 % [57, арк. 125].

У період 1950-60 рр. надзвичайних змін у кількісному складі парафій не відбулось. Як правило, по областях знімали з реєстрації 1–3 храми, але оскільки

бажання віруючих Галичини мати діючі храми було досить велике, РСРПЦ змушена була реєструвати щорічно по кілька нових парафій.

Станом на 1 січня 1960 р. після розформування Дрогобицької області на Львівщині було зареєстровано 1252 православних парафії [63, арк. 3], у Станіславській області – 642 [63, арк. 124], у Тернопільській – 804 [63, арк. 136]. Отже, на початок 1960 р. у західноукраїнських областях діяло 2698 зареєстрованих православних парафій.

З даних, які наведені у додатках, бачимо, що за період з 1950 по 1960 рр. кількість парафій у цих областях зменшилась на 71.

Із прийняттям нового статуту РПЦ у 1961 р. з'явилась можливість владним органам закривати храми «за бажанням віруючих». У «Доповідній записці про хід виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. і Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» за № 67 від 23 травня 1962 р. [19, арк. 16-21] вказується, що на 400 із 1207 парафій, зареєстрованих по Львівській області станом на 1 січня 1961 р. релігійне життя припинилось або згасає. Із них 28 виявлені як незареєстровані, а 25 припинили діяльність у зв'язку з порушенням радянського законодавства про культу.

У 1961 р., за вище згаданою доповідною, з реєстрації було знято 77 релігійних громад, а станом на 20 травня 1962 р. знято ще 62. Незважаючи на це, із 1068 зареєстрованих парафій у владних структурах вважали діючими лише 800. Після переведення єпархіальними управліннями духовенства на тверду ставку радянські чиновники бажали бачити діючими лише 500 громад, а решта, згідно з їхніми планами, мали об'єднатись і перереєструватись. Заходи по введенню твердої ставки для духовенства, на думку місцевих владних структур, підірве їх матеріальну базу і цим дозволить скоротити кількість малих парафій [19, арк. 17, 19].

На 1 січня 1965 р. у Львівській області залишалось на реєстрації в уповноваженого лише 635 парафій [87, арк.196-218], на Івано–Франківщині – 375 [87, арк. 34-90], у Тернопільській області – 581 [88, арк. 74-107]. Усього на теренах західноукраїнських областей залишалась 1591 парафія. Це становило 35% від загальної кількості парафій Українського екзархату і близько 21 % парафій РПЦ.

Згідно з даними, викладеними у «Довідці про кількість діючих церков і знятих з реєстрації і не використаних будівель станом на 1 січня 1965 р.», в Івано–Франківській області було знято з реєстрації 275 громад, 216 храмів яких не використовувалися за призначенням радянської влади. Відповідно у Львівській області було закрито 560 храмів, з яких не використовувалось 369, а на Тернопільщині із 290 закритих храмів не використовувалось 178 [66, арк. 1].

Доля закритих храмів спочатку вирішувалась лояльно, місцеві органи ще протягом 1962 р. самі мали вирішити долю таких культових споруд [66, арк. 13-14]. Проте з часом почався процес цілеспрямованого нищення храмових приміщень, який санкціонувався на республіканському рівні [66, арк. 24-25].

В офіційних статистичних даних, які подавались у РСРПЦ, зменшилась кількість парафій у містах і селищах міського типу. Це зменшення було досягнуте завдяки вдалому маніпулюванню статистичними даними. Так, у Львівській області станом на 1 січня 1962 р. існувало 1130 зареєстрованих православних парафій, з яких у містах було 52, а в селищах міського типу — 18 [66, арк. 182]. Вже через рік у листі за № 24 від 6 березня 1963 р., направленому уповноваженому РСРПЦ по УРСР Г.Пінчуку від уповноваженого по Львівській області М.Винниченка [67, арк. 39], було подано два додатки. До першого увійшли 32 міські парафії, які були зареєстровані по Львівському промисловому облвиконкому [67, арк. 40-41], а до другого додатку увійшов список релігійних громад, зареєстрованих по Львівському (сільському) облвиконкому [67, арк. 42-72]. Коли детально опрацювати список із 889 парафій, що були внесені до сільських, то серед них «віднайдуться» загублені 20 міських і 18 селищних парафій.

У «Звіті про підсумки проведеного в УРСР одночасного обліку релігійних і молитовних будівель і майна, що знаходяться у користуванні церковних органів», подається інформація про те, що паралельно із зареєстрованими парафіями РПЦ в УРСР діяли 89 громад віруючих греко-католицького спрямування, 43 з яких функціонували на Львівщині, 44 – на Станіславщині [66, арк. 9]. Тобто Греко-католицька церква, попри те, що вона офіційно не існувала, реально продовжувала свою діяльність.

Щодо духовенства РПЦ, яке забезпечувало діяльність парафій в Східній Галичині, то тут теж є певні розбіжності.

Так, відомостей про православне духовенство у післявоєнний час дуже мало. Станом на 17 вересня 1939 р. 5 православних парафій Галичини обслуговувало 8 священиків. У звіті уповноваженого по Львівській області А. Вишневського за IV квартал 1945 р. відзначено потребу у православному духовенстві. Це прохання було зумовлене фактом направлення двох священиків РПЦ на парафії УГКЦ і відкриття двох нових парафій РПЦ. А. Вишневський пропонує домовитись із екзархом України про направлення на Львівщину ще 10–15 православних священиків [22, арк. 1].

У період після Львівського собору основу православного духовенства Східної Галичини складали колишні греко-католицькі священики. У перше післявоєнне десятиліття у кількісному складі духовенства особливих змін не було. Щорічно через різні причини залишали служіння по кілька священиків у кожній із галицьких областей. З цієї причини списки духовенства скорочувались, але не дуже різко. Значний відтік православного духовенства спостерігався на початку 50-х рр. У той час чимало священнослужителів було заарештовано за звинуваченням у зв'язках з ОУН. Лише за I квартал 1950 р. у Львівській єпархії заарештували 26 священиків [27, арк. 5], а за весь 1950 р. репресовано було 45 душпастирів [27, арк. 26]. Тільки у другій половині 50-х рр. масові арешти припинились.

В «Інформаційному звіті» республіканського уповноваженого РСРПЦ за I квартал 1952 р. зазначалося, що у 5 західноукраїнських областях, де відбулось «возз'єднання» греко-католиків і православних, 3227 парафій обслуговувало 1370 священиків. Тобто 57,5 % парафій залишалося без священиків. У 1957 р. цей показник дещо зменшився і становив 42 %. У Волинській, Ровенській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях цей показник сягав лише 29 %, а в усіх інших областях України він був ще менший – 16 %. [132, арк. 125].

За період з 1957 по 1960 р. надзвичайних змін у кількості душпастирів у Галичині не відбулось. Так, на Івано-Франківщині за цей період кількість їх зменшилася на 10, на Тернопільщині – на 5. Щоб не зменшувати загальну кількість священиків, правлячі архієреї на вільні парафії у своїх єпархіях залучали до служіння випускників відновлених духовних шкіл Московської патріархії. Уже станом на 1960 р. в Івано-Франківській єпархії несли служіння 10 душпастирів, які здобули духовну освіту у відновлених духовних школах РПЦ після 1945 р. У

Львівській єпархії служили 7 випускників духовних академій і 32 вихованці семінарії. На Тернопільщині несли служіння 5 священників, які здобули освіту в таких закладах.

У зв'язку з особливостями нової політики радянського уряду, які були зумовлені появою постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 р. та РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури», органи влади провели цілеспрямовану політику на скорочення чисельності духовенства, що мало посприяти подальшому зменшенню кількості діючих парафій.

Внаслідок проведеної роботи у 1961–1962 рр. у Львівській області із 507 священників і 5 дияконів, що були на реєстрації в уповноваженого РСРПЦ у 1960 р., на 20 травня 1962 р. залишилось лише 480 священників і 4 диякони.

Не кращий стан був і в інших областях Галичини. Уже в 1962 р. на Тернопільщині залишилось 295 священників, що на 35 було менше у порівнянні з 1960 р., на Івано-Франківщині стало менше на 20 священників [66, арк. 286].

У період із 1962 по 1965 рр. в кількісному складі духовенства різких змін не відбулося, хоча й тут далі здійснювалося закриття храмів і зняття з реєстрації діючих парафій.

Отже, можемо констатувати, що в період з 1945 по 1965 р. мережа парафій РПЦ на теренах Галичини зазнала істотних змін. На початку 1945 р. православ'я було маргінальним явищем у цьому регіоні. На кожен із тодішніх галицьких областей припадало щонайбільше по 3 парафії. Незважаючи на те, тут була «відновлена», а фактично заново створена Львівсько-Тернопільська єпархія РПЦ, абсолютна більшість її приходів знаходилася не на історичних землях Галичини, а на Кременеччині, яка була частиною Великої Волині. Протягом 1945 р. відбувся певний ріст православних парафій на території власне Галичини. Це здійснювалося переважно за рахунок переселенців із Холмщини, які дотримувалися православного віровизнання.

Значні зміни у парафіяльній мережі в Східній Галичині відбулися після Львівського собору 1946 р. Колишні парафії Греко-католицької церкви почали переходити на православ'я. Саме за рахунок цього стрімко зростає кількість парафій РПЦ у Східній Галичині. У той час тут було створено три повноцінні єпархії РПЦ –

Львівсько-Тернопільська, Станіславсько-Коломийська й Самбірсько-Тернопільська. Фактично до кінця 40-х років тривав процес ліквідації уніатства в СРСР. Відповідно, органи радянської влади сприяли розбудові тут парафіяльної мережі РПЦ.

Однак у 50-х роках це сприяння закінчилося. Під певним тиском органів радянської влади почався поступовий процес скорочення кількості православних парафій. Правда, це скорочення не було суттєвим.

У першій половині 60-х років почався процес масового зняття з реєстрації релігійних громад РПЦ та закриття храмів. Ця кампанія, санкціонована радянською владою, торкнулася практично всіх регіонів СРСР, у т.ч. й Галичини. Пік закриття храмів припав на 1961–1962 рр. У результаті цього значно скоротилася мережа парафій у регіоні. На середину 60-х рр. ситуація стабілізувалася, кампанія закриття храмів РПЦ припинилася. Відтоді мережа православних парафій в Галичині не зазнавала суттєвих змін аж до періоду т.зв. перебудови.

3.4. Започаткування видруку православної періодики в регіоні та спроби відкриття православної семінарії у Львові

Після приїзду у 1945 р. до Львова на Львівсько-Тернопільську кафедру єпископ Макарій (Оксіюк) виявив бажання організувати видання періодичного часопису цієї єпархії, який був би доступний для всіх верств Галичини. 11 жовтня 1945 р. він офіційним листом повідомив республіканського уповноваженого РСРПЦ П. Ходченка про намір видавати щомісячний єпархіальний журнал [20, арк.15]. Однак з документів, які знаходяться у фондах ЦДАГОУ та ДАЛО, зрозуміло, що ще до офіційного звернення владики Макарія мова про видання журналу велась на рівні РСРПЦ. Про це свідчить Г. Карпов, який у листі від 20 квітня 1945 р. за № 96/с, що був адресований у ЦК ВКП(б) для М. Хрущова, повідомляє, що «Рада згодна надати право львівському єпископу видавати так звані єпархіальні відомості обсягом у 2 друкарські аркуші» [113, арк. 99]. Уже П. Ходченко у листі за № 121/с від 18 вересня 1945 р. офіційно повідомляє львівського уповноваженого РСРПЦ А. Вишневецького про дозвіл на видання «Єпархіального вісника» обсягом у 2 друковані аркуші з накладом в одну тисячу

примірників [20, арк.16]. У свою чергу лист П. Ходченка базувався на дозволі ЦК КП(б)У [115, арк. 141].

Варто звернути увагу, що лист Г. Карпова, у якому йшлося про дозвіл видавати «Єпархіальний вісник», датований 20 квітням 1945 р. Саме в цей же день у Москві було здійснено чин постригу у чернецтво протоієрея Михаїла (Оксіюка) [113, арк. 98], який отримав чернече ім'я Макарія. Тобто ініціатива створення єпархіального журналу виходила не від Львівсько-Тернопільського єпископа. Це була ініціатива радянських чиновників, які були свідомі того, що для більш ефективного опрацювання населення Галичини бажано було б, щоб єдина православна єпархія в цьому краї мала свій друкований орган.

Видання журналу Львівсько-Тернопільської єпархії всіляко підтримувався владними структурами. Тому цій справі з їхнього боку було приділено особливу увагу. У вищезгаданому листі від 18 вересня 1945 р. П. Ходченко повідомляє, що на нього покладено нагляд за журналом, а вказівки щодо ставлення до цього періодичного видання львівському уповноваженому РСРПЦ А. Вишневському будуть передані заступником голови РСРПЦ Г. Катуніним, який мав незабаром прибути до Львова. За цей проміжок часу уповноваженому РСРПЦ по Львівській області доручили узгодити з правлячим єпископом питання про план журналу, склад редакції, порядок формування та його розповсюдження. Окрім цього, він мав посприяти у забезпеченні журналу папером і «всіляко допомагати єпископу, бо це справа нова, нелегка, але її треба звершити якнайкраще» [20, арк. 16]. Щоб полегшити цю роботу, А. Вишневському республіканський уповноважений РСРПЦ у своєму листі пропонує інструкцію «Порядок здійснення догляду за журналом зі сторони уповноваженого». Згідно з цією інструкцією, єпископ має право призначати склад редакції, яка збирає, організовує і здає до друку матеріали, а уповноважений РСРПЦ по Львівській області має право на попередній перегляд матеріалів перед набором. Якщо ж у нього з'являться сумніви щодо якихось матеріалів, то він має звернутись за порадою до обкому КП(б)У чи до республіканського уповноваженого РСРПЦ. Після віддрукування двох перших примірників чергового номера, один має надсилатись на перегляд республіканському уповноваженому РСРПЦ. До обов'язків обласного уповноваженого РСРПЦ входила перевірка верстки за примірником, який

надсилався на перегляді в Києві. П. Ходченко хотів негайно розпочати видання, тому просив, щоб йому вислали списки редакції і план журналу. Але А. Вишневському не вдалось узгодити плани республіканського уповноваженого з намірами правлячого архієрея, про що скоро стає відомо і П. Ходченку. Він, не бажаючи відмовитись від задуму, у листі від 29 вересня 1945 р. більш жорстко ставить вимоги перед А. Вишневським. П. Ходченко пише: «Маю відомості, що дозволений до видання «Єпархіальний вісник» львівський єпископ вважає за потрібне назвати «Православний вісник». На це я не даю своєї згоди. Назву затверджено «Єпархіальний вісник» – так і треба, під такою назвою і видавайте. Цілком зрозуміло, що він «православний» – це по-перше. По-друге, мене не задовільняє неофіційне ставлення до справи, я вимагаю офіційно, тобто за підписом єпископа і печаткою, програм і відомостей; продумайте програму журналу, а також, хто входить до складу редколегії (списки імен і автобіографії). Бажанно, щоб № 1 вийшов у листопаді місяці» [20, арк.17].

Бажаючи показати свою обізнаність у цьому напрямку діяльності, А.Вишневський у відповідь на цей лист 13 жовтня 1945 р. повідомляє у Київ, що «Єпархіальне управління для випуску журналу нічого не робить, оскільки там, окрім єпископа Макарія, є лише протоієрей Козновецький і отець Костельник, а для збору матеріалу потрібно людей». Уповноважений РСРПЦ по Львівській області вважав, що налагодити випуск журналу можна буде в майбутньому. Він повідомляв, що з боку місцевої влади затримки немає, оскільки про забезпечення папером і надання поліграфічної бази він уже домовився [20, арк.14].

Такий перебіг подій не задовільняв єпископа Макарія, про що свідчить лист, в якому він офіційно повідомив про намір видання журналу. У ньому владика настирливо заявляв, що Львівсько-Тернопільське єпархіальне управління має намір видавати щомісячний єпархіальний журнал під назвою «Православний вісник – орган Львівсько-Тернопільського єпархіального управління» [20, арк.15]. Далі в листі він подає проект плану майбутнього журналу, який, на його думку, мав би складатись із 6 розділів: офіційна частина, церковне життя, промови та проповіді, статті, біографії, хроніки та оголошення. А на закінчення архієпископ заявляв уповноваженому РСРПЦ по УРСР, що не може зараз повідомити склад редакції журналу. Але робить припущення, що відповідальним редактором

напевне буде він, остаточна редколегія сформується пізніше, а після «возз'єднання» греко-католиків та православних до неї увійде і голова Ініціативної групи Г.Костельник.

Незважаючи на наполегливість республіканського уповноваженого РСРПЦ, у листопаді 1945 р. журнал не вийшов у світ. Не вийшов він і протягом кількох наступних місяців, коли відбувалася інтенсивна підготовка до «возз'єднання» греко-католиків і православних. Такий стан справ турбував П. Ходченка, який у листі від 24 січня 1946 р. вимагав у львівського уповноваженого РСРПЦ пояснення: «Чому затримується видання «Єпархіального вісника» і які ви вживаєте заходи, щоб він найскоріше вийшов, коли надішлете коректуру?» [23, арк. 4].

Спільними зусиллями у II кварталі 1946 р. вдалось видати перший номер журналу. Але вже в листі від 14 травня 1946 р. А. Вишневський змушений скаржитись республіканському уповноваженому РСРПЦ на архієпископа Макарія, який, маючи матеріали на №№ 2–3, гальмує видання «Єпархіального вісника» [23, арк.19-21]. Щоб вирішити непорозуміння між львівським уповноваженим РСРПЦ і архієреєм, П. Ходченко радить А. Вишневському: «...запросити Макарія та Костельника для створення спільної комісії» [23, арк. 22]. Цей крок республіканського уповноваженого РСРПЦ дав бажанні результати, бо вже в «Інформаційному звіті за II квартал 1946 р.» А.Вишневський повідомляє, що «після передачі Костельнику підготовлених до друку №№ 2, 3 є матеріали на №№ 5, 6» [22, арк.10]. Але 20 липня 1946 р. із Києва прийшов лист з критичним аналізом діяльності уповноваженого РСРПЦ по Львівській області у 1-му півріччі 1946 р., в якому П. Ходченко просить «співдіяти випуску журналу» і нагадує про те, що у нього на перегляді були матеріали лише на №№ 1, 2 [22, арк.20]. Але вже 22 жовтня 1946 р. у листі № 4210 від члена Ради в справах РПЦ І. Іванова, який був скерований до уповноваженого по Львівській області, поміж іншим містилась вимога подати П.Ходченку повну інформацію про видання «Діянъ Собору» і «Єпархіального вісника» [22, арк.45]. Щоб прискорити відповідь, П. Ходченко змушений був телеграфом ще раз звернутися у Львів із проханням вислати верстки книг і «Єпархіального вісника» [23, арк.47].

Спільними зусиллями духовенства та світської влади у 1946 р. у світ вийшло шість номерів «Єпархіального вісника». Редакція журналу на початку 1947 р. поставила собі за мету систематичний випуск журналу.

Після налагодження випуску «Єпархіального вісника» в керівництва єпархією виникли проблеми з його розповсюдженням. Такий невтішний стан справ змусив архієпископа Макарія звернутися з листом від 14 лютого 1947 р. до Київського митрополита і А. Вишневського, просячи їх організувати підписку на «Єпархіальний вісник» [10, арк.26]. Масове розповсюдження журналу входило в наміри радянських урядовців. Так, у резолюції протоколу наради уповноважених Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР по західних областях УРСР, що відбулась у м. Києві 22–23 квітня 1947 р., для ліквідації унії, на думку цього зібрання, буде корисно «Єпархіальний вісник» доводити і до мирян. Для цього уповноважені рекомендували купувати не менше трьох примірників журналу на парафію [24, арк.22]. Таким способом передбачалося налагодити розповсюдження новоутвореного православного журналу.

У перших номерах «Єпархіального вісника» надавалася інформація про церковні події, які відбулися в Галичині на початку 1946 р., а саме: про – діяльність Львівського собору та його рішення, заходи по «возз'єднанню» греко-католиків і православних. Духовенство, в тому числі і колишні греко-католики, на сторінках журналу пояснювали віруючим різницю між православним та католицьким віровченнями, догматичні й дисциплінарні зміни, які мають відбутися в середовищі колишніх греко-католиків у зв'язку з наверненням у Православ'я. Давалася тут й оцінка історичним подіям із життя Церкви.

Майже у кожному номері «Єпархіального вісника» публікувалися статті о. Г. Костельника або уривки з його богословських праць. За два роки роботи редакції журналу в ньому було опубліковано низку статей, спрямованих проти Католицької церкви, зокрема: «Розвиток папства в перші п'ять віків», «Примат латинської церкви та уніатської церкви», «Ватикан і православна церква», «Римська церква і єдність Християнської Церкви», «Викляті святі Кирило і Мефодій», «Догматичні і дисциплінарні зміни у зв'язку з поворотом до православної церкви» та інші [170, 172, 174, 176 – 182]. Ще за життя о. Г. Костельника архієпископу Макарію вдалось перейменувати журнал. Від

26 лютого 1948 р. за постановою Священного синоду РПЦ його назву було змінено на «Православний вісник. Видання єпископів Західної України, Закарпаття й Буковини під керівництвом екзарха всієї України, митрополита київського» [262, с. 63].

До роботи в журналі окрім о. Г. Костельника та священників старшого покоління залучались і молоді представники єпархії. Так, на посаду технічного секретаря «Єпархіального вісника» був призначений іподиякон архієпископа Макарія А. Савицький, який займався технічною стороною випуску журналу. Одне з чільних місць у редакції журналу займав Йосип Оксіюк – брат архієпископа Макарія, який із 1946 р. працював на посаді відповідального секретаря редакції. У характеристиці, яку в 1960 р. А. Вишневський подав до управління КДБ по Львівській області, повідомлялося, що Й. Оксіюк «...і сам пише багато статей, які друкуються під псевдонімом» [16, арк. 28]. Свої статті він підписував «Й. Максимко» [190] або "О.Й." [208, 209]. Активно працював у редакції колишній секретар Ініціативної групи С. Хруцький [360, 361].

На початку 50-х рр. думки щодо завдань «Православного вісника» у радянських урядовців та владики Макарія починають розходитись. У перші роки існування журналу його метою була пропаганда ідей Православ'я, спрямована на колишнє греко-католицьке середовище. Зі смертю о. Г. Костельника зі сторінок вісника почали зникати статті, спрямовані на боротьбу із «залишками унії». Органи радянської влади почали втрачати інтерес до журналу, оскільки, на їхню думку, він виконав своє головне завдання. В «Інформаційному звіті за II квартал 1950 р.» уповноважений РСРПЦ по Львівській області А. Вишневський повідомляє, що «Журнал втратив цінність у зв'язку з повною відсутністю статей, спрямованих на боротьбу з унією і католицизмом... Треба було б ще випускати, якби відповідав вимогам» [27, арк. 20-21]. На іншій позиції щодо подальшої долі «Православного вісника» стояв архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій, який хотів зробити журнал засобом утвердження православ'я в Галичині [27, арк. 21].

Суперечку вирішив республіканський уповновжений РСРПЦ П. Ходченко, який листом від 12 жовтня 1950 р. за № 191/с повідомив А. Вишневського про закриття з 1 січня 1951 р. журналу, «як такого, що втратив своє значення» [27,

арк. 22]. Для більш переконливої аргументації на користь закриття він наводить факти про те, що журнал останнім часом містить лише передруки статей із «Журналу Московської патріархії» і відстає від життя на 6-7 місяців. І це незважаючи на те, що існує підтримка журналу й папір для нього виділяється згідно розпорядження ЦК КП(б)У. Основним аргументом, який виставив П. Ходченко для закриття «Православного вісника», – відсутність у владики Макарія професійних журнальних працівників.

Таким чином, з'явилась ідея припинити видавати на галицьких теренах православний часопис, який проіснував тут близько чотирьох років. Як бачимо, він був створений за ініціативою органів радянської влади. Цей часопис підтримувався й контролювався цими органами. Завданням часопису була передусім «боротьба проти унії» і сприяння опрацюванню населення Галичини. Коли Галичина (принаймні формально) стала переважно православною, ці питання почали втрачати актуальність. Тому зникла потреба в існуванні такого журналу. Відповідно радянські органи, які фактично створили цей журнал, тепер намагались його ліквідувати. Але стараннями владики Макарія журнал продовжив виходити у Львові до 1962 року.

Відновлення «Православного вісника» відбулося старанням Екзарха України митрополита Київського і Галицького Філарета (Денисенка) у 1968 р. До 1970 року, редакція цього часопису й далі знаходилась у Львові. Основними дописувачами були львівські душпастирі, хоча офіційно це вже було видання Екзарха Київського та всієї України. У 1970 році редакція журналу була перенесена до Києва й розташовувалась в приміщенні митрополії. З львівської редколегії до Києва переїхав лише брат владики Макарія, колишній архієпископ УАПЦ Й. Ф. Оксіюк, котрий у Києві працював до смерті в 1991 р. [280]. З 1992 р. часопис став офіційним періодичним виданням Української православної церкви Київського патріархату.

Окрім видання «Православного вісника» Львівсько-Тернопільською єпархією органи радянської влади планували ще одну серйозну «антиуніатську справу» – відкриття у Львові православної семінарії. Адже у результаті офіційної ліквідації греко-католицизму в Галичині православна церква отримала тут велику кількість парафій, які необхідно було забезпечувати кадрами духовенства. Тому

треба було відкрити семінарію, яка б готувала для цього краю священників і виховувала їх у дусі Православ'я.

Задум відкрити в Галичині православний навчальний заклад, вважає Д. Поспеловський, народилася під час зустрічі патріарха Алексія з Й. Сталінім, яка відбулася 10 квітня 1945 р. [346, с. 256]. Інший дослідник, О. Лисенко, припускає, що усна домовленість про відкриття кількох духовних семінарій була досягнута під час зустрічі Й. Сталіна з митрополитами Сергієм (Страгородським), Алексієм (Сіманським), Николаєм (Ярушевичем) 4 вересня 1943 р. Для підтвердження цієї думки він посилається на постанову Раднаркому СРСР «Про затвердження пропозицій Ради у справах Російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР про дозвіл на відкриття православного богословського інституту та богословсько-пастирських курсів» [323, с. 202].

Питання про відкриття богословсько-пастирських курсів вирішувалося на вищому державному рівні. Про це свідчить лист голови РСРПЦ Г. Карпова за № 945 від 26 березня 1945 р., який був скерований заступникові голови Раднаркому УРСР Л. Корнійцю, в якому повідомлялося про те, що постановою Раднаркому СРСР від 22 березня 1945 р. № 511-147/с Московській патріархії було дозволено організувати богословсько-пастирські курси з дворічним терміном навчання у містах Києві, Одесі, Львові, Луцьку по 25–40 осіб у кожному місті [20, арк. 4]. У цьому ж листі РСРПЦ просить місцеві органи посприяти у наданні приміщень як для навчальних корпусів, так і для гуртожитків вихованців; а також виявити сприяння у проведенні ремонту, облаштуванні приміщень відповідним інвентарем за рахунок єпархіальних управлінь.

Таку допомогу було надано не лише органами влади на місцях. 18 червня 1945 р. А. Вишневський отримав від П. Ходченка урядову телеграму за № 8401, де повідомлялось, що «по домовленості з Московською патріархією сто тисяч карбованців буде перераховано на владику Макарія для ремонту приміщень і закупівлі меблів» [8, с. 20].

Організація пастирсько-богословських курсів проходила під контролем РСРПЦ. У листі від 26 березня 1945 р., скерованому в ЦК КП(б)У на ім'я М. Хрущова, голова РСРПЦ зазначає: «Для підготовки кадрів священнослужителів та місіонерів за програмою Московських пастирсько-

богословських курсів відкрити курси в містах Києві, Луцьку, Львові та Одесі» [20, арк. 4]. О. Лисенко підтверджує, що зміст цього листа ще 17 березня 1945 р. схвалив Й. Сталін [323, с. 279].

У цей же час Львівська міська рада шукала можливість для виділення приміщень під духовну школу. Цей процес мав би прискорити лист від заступника голови Львівського облвиконкому К. Бойка до голови міської ради П. Бойка від 29 червня 1945 р., у котрому цю раду зобов'язали до 10 липня 1945 р. підшукати відповідні приміщення як для навчальних класів, так і для гуртожитків слухачів, передавши останнє Львівському єпархіальному управлінню. А в разі необхідності, згідно з цим же листом, рада мала провести ремонт і обладнання приміщень за рахунок єпархіального управління [20, арк. 5].

Але і така активізація дій з боку владних структур не посприяла відкриттю 1 вересня 1945 р. Львівських пастирсько-богословських курсів. Цей факт викликав занепокоєння у верхніх ешелонах влади. Республіканський уповноважений РСРПЦ у листі до А.Вишневського за № 131/с від 27 вересня 1945 р. вимагає «негайно повідомити, що гальмує справу відкриття пастирсько-богословських курсів». Як видно зі змісту листа, такий стан справ із відкриттям курсів у Львові не задовільняв республіканського уповноваженого РСРПЦ П.Ходченка, який у листі до львівського уповноваженого РСРПЦ зазначає: «Адже ви несете персональну відповідальність за сприяння в організації курсів, за підшукування приміщень і обладнання меблями за рахунок єпархії. Пропоную надати повне сприяння організації курсів і не пізніше 10 жовтня 1945 р. повідомите мене спеціальним листом, що зроблено в цьому напрямку» [20, арк. 17].

Наступного дня, тобто 28 вересня 1945 р., у листі № 132/с П. Ходченко просить А. Вишневського подати детальну інформацію про пастирські курси, в якій би містились відомості про дату початку навчання, склад слухачів і викладачів, плани занять та навчальні програми, а також висвітлення питання забезпечення харчуванням та житлом [20, арк. 18]. Як бачимо, питанню відкриття курсів П. Ходченко надавав неабиякої ваги і тому вимагав детального звіту.

А. Вишневський у своєму «Інформаційному звіті за III квартал 1945 р.» за № 0144 від 6 жовтня 1945 р. про відкриття духовної школи у Львові обмовився лише кількома словами: «Пастирські курси не відкриті за відсутністю коштів, про

що єпископ Макарій неодноразово доповідав митрополитові. Мною був повідомлений голова Ради Г.Карпов, який обіцяв прискорити висилку грошей. Інших перепон немає» [21, арк.16-18].

Але виявляється, що поряд з фінансовою проблемою на перешкоді відкриття курсів стоїть питання залучення персоналу. Саме цю, вкрай важливу проблему порушує львівський уповноважений РСРПЦ у своєму листі за № 0148 від 13 жовтня 1945 р. до П. Ходченка. Цей лист був надісланий йому як відповідь на запит від 27 вересня 1945 р. за № 131/с. А. Вишневський у цьому листі повідомляє, що із приміщенням було кілька варіантів, але жодне з них не було передане, оскільки єпархіальне управління не мало можливості не те щоб відразу його освоїти, але навіть здійснювати його охорону. Окрім цього, за вказівкою уповноваженого було заброньовано для пастирсько-богословських курсів майно колишньої римо-католицької духовної семінарії у Львові. Персонал, який мав би обслуговувати курси, частково був підібраний, але частину треба було залучити з інших єпархій. З цією проблемою був ознайомлений київський митрополит, тому А. Вишневський просив республіканського уповноваженого РСРПЦ посприяти, щоб у Києві це питання вирішувалося якомога швидше [20, арк. 14].

Незважаючи на всі перепони, уповноважений РСРПЦ по Львівській області докладав чималих зусиль у справі відкриття Львівських пастирсько-богословських курсів. 22 жовтня 1945 р. він надіслав голові Львівської міської ради П. Бойку «Доповідну записку» із резолюцією голови Львівського облвиконкому про виділення приміщень францисканського монастиря під пастирські курси, які, на його думку, мали б почати функціонувати у листопаді 1945 р. [20, арк. 11].

Але надії А.Вишневського не справдились. В «Інформаційному звіті за ІV квартал 1945 р.» він змушений повідомити, що курси з причини відсутності коштів не відкриті, а інших перепон немає [22, арк. 2].

Тим часом в Одесі вже із 1945 р. діяла духовна школа, майже усе було готове для відкриття у 1946 р. духовної семінарії у м. Луцьку [346, с. 256], а відкриття Львівської постійно відкладалося. Такий перебіг подій почав хвилювати республіканського уповноваженого РСРПЦ, який у своєму листі за № 24 від

24 січня 1946 р. уже прямо ставить перед А. Вишневським запитання: «Коли відкриються курси, що в цьому напрямі робить єпископ Макарій?» [23, арк. 4].

Після Львівського собору 1946 р., коли до РПЦ приєдналась чимала кількість високоосвічених, активних колишніх греко-католицьких священників, в РСРПЦ з'явилась надія, що духовна семінарія у Львові буде відкрита. Неабияк перийнявся цим задумом і колишній голова Ініціативної групи о. Г. Костельник. Він, зокрема, заявляв: «Я зараз використовую свій вплив на єпископа Макарія і прискорюю його з відкриттям у м.Львові духовної семінарії" [3, арк. 15]. Але незважаючи навіть на завзятість такого авторитетного на Галичині пастиря, справа відкриття не просувалась далі. Це помітив і А.Вишневський, який у своєму «Інформаційному звіті за II квартал 1946р.» повідомляє П. Ходченка, що початок навчального процесу богословських курсів владика пропонує з 1 вересня, але належної роботи не проводить. Із цієї складної ситуації виходи починає шукати сам А. Вишневський, який у цьому ж звіті пропонує для «прискорення придбання інвентаря, ремонту, формування викладацького і студентського складу» перевести із Кременця свічковий завод, який, на його думку, має стати джерелом прибутків єпархіального управління [22, арк. 10]. Цю активну зацікавленість місцевого уповноваженого РСРПЦ можна зрозуміти, коли пригадати вище наведений лист П. Ходченка за № 131/с від 27 вересня 1945 р., адресований А. Вишневському, у якому прямо сказано: "Ви несете персональну відповідальність за сприяння в організації курсів» [20, арк. 17].

Із подальших листів, які збереглися у фондах ДАЛО, чітко видно, що кожний крок у справі відкриття духовної школи у Львові проходив під пильним оком республіканського уповноваженого РСРПЦ, який постійно звертає увагу А. Вишневського на важливість відкриття цієї духовної семінарії. Так, у листі від 20 липня 1946 р. за № 123/с він вказує йому: «Вам треба звернути саму серйозну увагу на організаційні питання по устрою пастирсько-богословських курсів чи семінарії, тобто виділення приміщень для курсів, ремонт за рахунок єпархії будівель, придбання меблів. Про свічковий завод заперечень немає» [22, арк. 20].

Відкриття у Львові пастирсько-богословських курсів вимагали й інші радянські чиновники республіканського рівня. Цей факт яскраво підтверджує лист, віднайдений у фондах ДАЛО (без номера та дати із грифом «таємно»). Він

був надісланий до виконкому Львівської міськради головою Львівського облвиконкому. У ньому вимагалось до 20 червня 1946 р. виконати розпорядження голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнійця «Про організацію у м. Львові пастирсько-богословських курсів», виділити відповідні приміщення і передати їх Львівському єпархіальному управлінню для розміщення курсів і викладацького складу [23, арк. 16].

Але, незважаючи на ці активні заходи, навчальний процес 1 вересня 1946 р. не розпочався. Цього ж разу, якщо вірити інспектору РСРПЦ В.Петрулісу, який у жовтні 1946 р., перебуваючи у Львові, повідомив у своїй доповідній записці голову РСРПЦ, що духовну семінарію в місті не організовано через відсутність приміщень [23, арк. 28]. Не допомогло й письмове розпорядження заступника голови Ради Міністрів УРСР Л.Корнійця від 27 жовтня 1946 р. за № 11-571, який наказував голові виконкому Львівської облради звільнити приміщення під курси [23, арк. 51].

Бажаючи активізувати діяльність чиновників на місцях, республіканський уповноважений РСРПЦ протягом листопада 1946 р. надсилає кілька письмових запитів про стан справ, пов'язаних із відкриттям духовної семінарії [23, арк. 53; 14, арк. 45-46]. Але й таке активне втручання П. Ходченка не дало результатів, бо станом на 3 січня 1947 р., як повідомляє уповноважений РСРПЦ по Львівській області в своєму «Інформаційному звіті за IV квартал 1946 р.»: «Духовна семінарія не організована: 1) відсутнє приміщення, 2) зволікає Макарій з організацією. Звільнено 13 кімнат, а Макарій не робить нічого» [22, арк. 38].

Бездіяльність правлячого архієрея у справі відкриття пастирсько-богословських курсів А. Вишневський помітив давно і намагався звернути на це увагу республіканського уповноваженого РСРПЦ. У своєму листі до П. Ходченка, датованому ще 14 травня 1946 р., він повідомляв, що з боку владики Макарія мало активності у підготовці до відкриття пастирських курсів. А вже на початку січня у вищезгаданому «Інформаційному звіті» А.Вишневський пропонує, щоб архієпископу з боку Київського митрополита була дана вказівка про невідкладну організацію семінарії. Зі свого боку, він обіцяє, що проблем з приміщенням не буде [22, арк. 39].

Щоб не виглядати бездіяльним, владика Макарій у № 1 «Єпархіального вісника» за 1947 р. подав оголошення про набір студентів на пастирсько-богословські курси [205]. Наступні оголошення з'явилися у журналі лише у № 5–6 та № 7 за 1947 р. [206, 200].

Проміжок часу, коли були виданні №№ 2–4 «Православного вісника», А. Савицький характеризує як період конфлікту Макарія та львівського уповноваженого РСРПЦ. За його ж свідченнями, полагав, що непорозуміння, які виникли у зв'язку з відкриттям семінарії у Львові, о. Г. Костельник. Він вигадував для А. Вишневського різноманітні причини, що нібито гальмували відкриття духовної семінарії (відсутність приміщень, викладацького складу).

На сьогодні можна впевнено говорити, що припущення А. Вишневського були не безпідставні. Дії архієпископа Макарія можна назвати саботажом відкриття семінарії. Цю думку поділяє А. Савицький, який у цей період займав посаду діловода єпархіального управління. Він розповідав про те, що владика Макарія та о. Г. Костельника насторожив сам факт активної допомоги урядових чиновників в організації духовної школи у Львові. Добре вони пам'ятали і проведену в 1946 р. у львівських вищих навчальних закладах зачистку національносвідомої молоді. Г. Костельник у цей момент виявив стурбованість, вважаючи, що під виглядом духовної школи радянська влада готує в Східній Галичині пастку для молоді західноукраїнської інтелігенції. Тому керівництво Львівсько-Тернопільської єпархії не поспішало з організацією семінарії, вважаючи, що поки що можна обмежитися в Львові курсами для псаломщиків та регентів. Проти останнього категорично виступав львівський уповноважений РСРПЦ А. Вишневський, що підтверджує його лист до Г. Карпова за № 517/с, датований червнем 1949 р. [25, арк.21]. Як ще один із доказів саботажу відкриття семінарії з боку керівництва Львівсько-Тернопільської єпархії можна навести згаданий факт, що після появи в № 1 1946 р. «Єпархіального вісника» оголошення про набір на пастирсько-богословські курси наступні аналогічні оголошення з'явилися у номерах п'ятому й шостому.

На основі віднайдених документів можна сказати, що період гальмування відкриття семінарії галицькому духовенству вдалось розтягнути на досить довгий термін. У характеристиці на архієпископа Макарія, датованій 28 лютого 1946 р.,

яку уповноважений РСРПЦ по Львівській області надіслав Г. Карпову і П. Ходченку, він відкрито констатує факти, що «відкриття духовної семінарії уже на протязі трьох років все переноситься з осені на весну, а з весни на осінь і по всьому видно, що в найближчий час ця семінарія відкрита не буде, незважаючи на те, що для цього є всі можливості» [25, арк. 14].

Бачачи, що керівництво Львівсько-Тернопільської єпархії відкрито ігнорує наміри радянського уряду відкрити у Львові духовну семінарію, у середині 1949 р. з боку влади відчувається різка зміна у ставленні до цього питання. Своім листом від 29 липня 1949 р. за № 665 РСРПЦ повідомляє А.Вишневського «про недоцільність організації тепер духовної семінарії у Львові, оскільки постанова Уряду СРСР про її відкриття на протязі 3-х років не була реалізована ... і у випадку звернення до Вас єпископа з цим питанням повідомте йому, що дозвіл на відкриття семінарії втратив силу і тепер не має необхідності знову ставити питання про організацію семінарії у м.Львові» [25, арк. 23].

У цей час група львівського духовенства на чолі з настоятелем П'ятницького храму м.Львова протоієреєм Василієм Дрелихом, вважаючи, що зможе «оздоровити захворілий організм Православної Церкви в Західних областях УРСР» [25, арк. 31], у своєму листі від 5 серпня 1949 р., адресованому П.Ходченку, просить прихильного ставлення до їх справи з боку державної влади. Поряд з іншими проблемами, що були зазначені в цьому листі, вказана група галицького духовенства порушила питання відкриття у м.Львові духовної семінарії [25, арк. 31].

Як пише Д. Поспеловський, у період, коли на території СРСР уже розпочався процес закриття духовних шкіл, на галицьких землях радянський уряд, навпаки, ще намагався відкрити духовну школу. Посилаючись на певні документальні свідчення, він стверджує, що лише в 1955 р. уповноважений РСРПЦ по УРСР Г.Корчевий остаточно відмовив у справі відкриття Львівської духовної семінарії. Уповноважений послався на Київського митрополита Іоанна (Соколова) та архієпископа Волинського Панкратія (Кашперука), які вели мову про достатність для західного регіону України лише Водинської духовної семінарії, де й так із 93 вихованців 60 % були вихідцями з колишніх «уніатських»

областей, а 91 % вихованців цього духовного навчального закладу походили із Західної України [346, арк. 270].

Отже, органи радянської влади, проводячи специфічну релігійну політику в Східній Галичині, прагнули зміцнювати й розвивати тут православні інституції, особливо ті, які виконували пропагандистську функцію й сприяли поширенню православ'я. Зокрема, саме органи радянської влади були ініціаторами відкриття у Львові редакції православного журналу й всіляко підтримували ідею створення в цьому місті православної семінарії. Але якщо роботу журналу (хай навіть з певними труднощами) вдалося налагодити, то ідея відкриття семінарії зазнала краху. Причиною цього був саботаж керівництва Львівсько-Тернопільської єпархії. Об'єктивно цей саботаж духовенством Львівсько-Тернопільської єпархії стримував розповсюдження православ'я і сприяв збереженню «залишків уніатства». Хоча, з іншого боку, православне духовенство Галичини завдяки цьому саботажу втратило унікальну можливість відкрити у Львові богословський навчальний заклад, який міг би стати важливим осередком релігійного життя.

Висновки до розділу 3

Релігійна політика, що проводилася органами радянської влади в Східній Галичині, мала свою специфіку. Зокрема, вона виражалася в тому, щоб ліквідувати тут Греко-католицьку церкву як вкрай небажану для влади релігійну інституцію. З цією метою використовувалася РПЦ, яка, за задумом представників радянської влади, мала замінити греко-католиків у Галичині. Тому на певних етапах (особливо в другій половині 40-х рр.) органи радянської влади всіляко підтримували РПЦ у цьому регіоні.

Ця політика, зокрема, знаходила вияв у фінансово-економічній сфері. На середину 40-х рр. у СРСР сформувалася система, з допомогою якої можна було здійснювати фінансово-економічний тиск на релігійні організації. Звісно, вона зазнавала корегування. Її можна охарактеризувати як доволі гнучку. Так, коли виникала потреба використати для певних потреб радянської влади ту чи іншу релігійну організацію, тоді цей тиск зменшувався. Оскільки РПЦ співробітничала з органами радянської влади, то фінансово-економічна політика щодо цієї конфесії була відносно ліберальною. Особливо це спостерігалось в Східній

Галичині в другій половині 40-х років. Навіть фіксувалися окремі випадки матеріальної допомоги, що надавалася органами радянської влади, православним структурам Галичини. Однак у 50-х – першій половині 60-х років фінансово-економічний тиск на структури РПЦ, які діяли в Галичині, посилюється. Це було обумовлено втратою інтересу радянської влади до боротьби з Греко-католицькою церквою. Адаже в той час радянські чиновники вважали, ніби Греко-католицька церква була практично ліквідована. Офіційно вона не існувала. Тому можна було змінити ставлення до РПЦ в Галичині, де раніше ця Церква підтримувалася владою для боротьби з греко-католиками.

Хоча в Східній Галичині радянська влада, враховуючи греко-католицьку проблему, загалом намагалася проводити більш м'яку релігійну політику, вона теж, як і в інших регіонах СРСР, приділяла тут чимало уваги антирелігійній (атеїстичній) роботі. Правда, у перші післявоєнні роки, коли на Галичині стояло питання ліквідації УГКЦ, відверта пропаганда, спрямована проти релігії, тут не здійснювалася. Переважно увага приділялася критиці унії та католицизму. З цією метою, зокрема, масово тиражувалися публіцистичні твори Я. Галана.

Питання боротьби з унією залишалося актуальним для радянських пропагандистів також у наступні часи. Взагалі в Галичині за часів радянської влади постійно приділялася увага критиці унії й католицизму. Після смерті Й. Сталіна, зокрема, в 1954 р., були спроби радянської влади активізувати атеїстичну роботу. Проте, в Галичині ця активізація практично лишилася не поміченою. У той час тут виступи проти релігії могли б мати небажані результати.

Однак у кінці 50-х і особливо на початку 60-х років у Галичині спостерігалася активізація атеїстичної роботи. Це було пов'язано із загальносоюзною кампанією «наступу на релігію». Правда, на Галичині цей наступ мав відносно «м'який» характер. Все-таки враховувалася особливість цього регіону в релігійному плані, те, що тут існував відносно високий рівень релігійності, а також зберігалися «залишки уніатства» (фактично функціонувала підпільна мережа Греко-католицької церкви).

Однією з «м'яких» форм атеїстичної роботи в регіоні стало впровадження нової громадянської обрядовості. Галичина фактично стала лідером у цій справі, а її досвід почали переймати інші регіони України. Відносно успішне впровадження

нової громадянської обрядовості на землях Галичини можна пояснити, зокрема, тим, ця справа певним чином відповідала ментальним особливостям українців, їхньому потягу до естетичного й артистичного.

Радянська релігійна політика, яка проводилася в Східній Галичині, мала, без сумніву, вплив і на зміни релігійної мережі в цьому регіоні. Особливо значні зміни відбулися тут зі структурами УГКЦ та РПЦ. У 1946 р. найбільша релігійна організація Галичини – УГКЦ офіційно була ліквідована. Відповідно, її громади офіційно припинили своє існування. Більшість із них увійшли до складу РПЦ. Остання, яка до того часу була абсолютно маргінальною конфесією на Галичині, враз перетворилася в найбільшу релігійну організацію в цьому регіоні. Тоді тут було створено три повноцінні єпархії РПЦ – Львівсько-Тернопільська, Станіславсько-Коломийська й Самбірсько-Тернопільська. У зв'язку з тим, що фактично до кінця 40-х років тривав процес ліквідації Греко-католицької церкви, органи радянської влади сприяли розбудові парафіяльної мережі РПЦ в Галичині.

Це сприяння закінчилось у 50-х рр. Така зміна релігійної політики на Галичині обумовлювалася кількома чинниками. По-перше, в органах радянської влади вважали, що на той час Греко-католицька церква в основному ліквідована. Тому немає особливого сенсу підтримувати РПЦ, яку до того часу органи радянської влади використовували для боротьби з греко-католиками. По-друге, змінилася релігійна політика і в загальносоюзному масштабі. Після смерті Й. Сталіна радянське керівництво взяло курс на посилення боротьби з релігією. Уже в 50-х роках під певним тиском органів радянської влади почався поступовий процес скорочення кількості православних парафій в Галичині. Щоправда, це скорочення важко назвати суттєвим.

Однак у першій половині 60-х років у Галичині розпочався процес масового зняття з реєстрації релігійних громад РПЦ та закриття храмів. Скоротилася й кількість православного духовенства в регіоні. Особливо активно процес закриття храмів здійснювався в 1962 р. Наслідком цього стало значне скорочення мережі парафій в Галичині. На середину 60-х рр. ситуація загалом стабілізувалася, кампанія закриття храмів РПЦ припинилася. З того часу мережа православних парафій на Галичині не зазнавала істотних змін аж до періоду т.зв. перебудови.

Загалом тоді в середовищі опрашковавлених віруючих і духовенства Галичини нерідко траплялися випадки саботажу ініціатив радянської влади, які були спрямовані на форсоване насадження православних уявлень і традицій. Саме для пришвидшеного опрашковавлення греко-католицького населення Галичини представники радянських органів ініціювали створення в Львівсько-Тернопільській єпархії православного часопису «Єпархіальний вісник» (пізніше він мав назву – «Православний вісник»). Також вони зробили чимало для того, щоб відкрити у Львові православну семінарію. І якщо з певними зусиллями вдалося налагодити випуск єпархіального часопису, то спроба відкрити у Львові православну семінарію зазнала краху. Це було викликано саботажем вищого православного духовенства Львівсько-Тернопільської єпархії.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження дозволяє зробити низку теоретичних узагальнень, що відображають основні наукові та практичні результати дисертаційної роботи. Virішення дослідницьких завдань сприяє вивченню однієї з недостатньо досліджених сторінок у державно-церковних відносинах, а саме – осмисленню специфіки функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Галичині в 1945–1965 рр. Кожен період церковної історії має свої характерні риси й особливості. Не є винятком і радянський період історії Церкви. СРСР являв собою тоталітарну державу, в якій атеїзм був складовою домінуючої ідеології. Отже, церква і релігія зазнавали в цій країні постійних гонінь та утисків. У даному дослідженні було простежено конфесійні трансформації у контексті державно-релігійної політики на теренах Галичини у період 1945 – 1965 р.р.

Нами сформульовані теоретичні положення, які виносяться на захист:

– доведено те, що з вересня 1943 р. радянська влада, відмовившись від різкої конфронтації з релігійними організаціями і навіть пішовши на певне співробітництво з ними, помітно змінила свою релігійну політику. Це було викликано передусім умовами воєнного часу. Радянська влада, аби добитися перемоги над німецькими окупантами, змушена була максимально консолідувати суспільство. І в цьому випадку не останню роль відіграла підтримка релігійних організацій, передусім РПЦ. З останньою радянська влада фактично уклала негласний договір, пішовши на певне співробітництво з нею. Цю конфесію радянська влада навіть в деяких випадках намагалася використати в потрібних їй цілях.

Водночас у Радянському Союзі почала створюватися система широкомасштабного контролю за релігійними організаціями. З цією метою при Раді народних комісарів були сформовані спеціальні органи – Рада у справах Руської православної церкви і Рада в справах релігійних культів з відповідними апаратами на рівні союзних республік і областей. Уповноважені цих органів здійснювали жорсткий контроль за діяльністю конфесій, а в деяких випадках навіть втручалися в їхню роботу.

– Встановлено, що створення системи контролю за діяльністю релігійних організацій наприкінці Другої світової війни, а також співробітництво з РПЦ відкривало для радянської влади непогані можливості щодо ліквідації в Галичині Української греко-католицької церкви, яку радянські очільники трактували як вкрай небажану конфесію, оскільки вона підпорядковувалася іноземному центру – Ватикану, а деякі її священники співробітничали з українським націоналістичним підпіллям.

Документально підтверджено, що план ліквідації УГКЦ був детально розроблений органами державної влади на початку 1945 р., який відразу почав втілюватися. Основними ланками цього плану були: масові репресії проти греко-католицького духовенства, передусім ієрархії Церкви; дезорганізація управлінських структур цієї Церкви; створення т.зв. Ініціативної групи, яка самочинно перебрала на себе управління Церквою; організація цією групою переходу греко-католиків на православ'я, де однією з головних ланок мало стати проведення «возз'єднавчого» собору. У цьому процесі не останню роль мала відігравати РПЦ, структури якої при певній підтримці радянської влади почали активно створюватися в Галичині. РПЦ у цьому регіоні мала стати альтернативою УГКЦ, сприяючи її знищенню. Ліквідація УГКЦ супроводжувалася широкомасштабною пропагандистською кампанією, в якій своєрідними «зірками» були голова Ініціативної групи о. Г. Костельник та комуністичний письменник Я. Галан, що публікував свої твори під псевдонімом В. Росович.

З'ясовано те, що активна фаза ліквідації УГКЦ розпочалася в лютому 1946 р., коли група колишніх греко-католиків здійснила офіційний перехід на Православ'я. Тоді ж з їх числа було висвячено два єпископи для новостворених православних єпархій Східної Галичини. Це дало поштовх для активного творення православних структур у регіоні. Цей процес всіляко підтримувався органами радянської влади. Не без їх впливу здійснювалася кадрова політика в Львівській, Станіславській та Дрогобицькій єпархіях. Так, єпископами Станіславсько-Коломийської та Самбірсько-Дрогобицької єпархії стали співорганізатори Ініціативної групи Антоній (Пельвецький) та Михаїл (Мельник).

Паралельно з цим почалися широкомасштабні репресії проти духовенства УГКЦ. У ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. були заарештовані митрополит Йосиф

(Сліпий), який заступив на митрополичій кафедрі Андрея (Шептицького), греко-католицькі єпископи Миколай (Чарнецький), Григорій (Хомишин), Іван (Лятишевський), Никита (Будка). Було також заарештовано чимало греко-католицьких священиків у Львові, які забезпечували діяльність керівних структур УГКЦ. Цим діяльність Греко-католицької церкви була паралізована.

Документи засвідчують, що представники радянської влади безпосередньо втручалися в роботу єпархій. Особливу увагу радянські чиновники приділяли питання боротьби єпархіальних архієреїв з Греко-католицькою церквою.

Враховуючи те, що рівень релігійності галичан був доволі високий, радянське керівництво пішло не шляхом нищення УГКЦ, а шляхом її заміни на структури РПЦ, яка знаходилася під їхнім контролем. У плані проведення релігійної політики радянської влади Галичина помітно відрізнялася від інших регіонів Радянського Союзу. Тут радянська влада всіляко сприяла розвитку релігійних структур. Правда, це були структури підконтрольної їй РПЦ. Офіційне приєднання греко-католиків Галичини до РПЦ задекларував Львівський собор 1946 р., реальними організаторами якого були органи радянської влади.

– Виявлено, що для пришвидшеного опрацювання греко-католиків Галичини представники радянських органів ініціювали створення в Львівсько-Тернопільській єпархії православного часопису, а також всіляко сприяли відкриттю у Львові православної семінарії. Щодо православної семінарії у Львові, то вона так і не була створена. Фактично це сталося через саботаж вищого православного духовенства Львівсько-Тернопільської єпархії. У той час у середовищі опрацюваних віруючих і духовенства Східної Галичини нерідко траплялися випадки саботажу ініціатив радянської влади, які були спрямовані на форсоване насадження православних уявлень і традицій. Навіть голова Ініціативної групи о. Г. Костельник виступав за те, щоб процес опрацювання греко-католиків Галичини відбувався повільно. Часопис «Єпархіальний вісник» (пізніше він мав назву – «Православний вісник») був заснований і почав виходити. Правда, відбувалося це з великими зусиллями.

– Констатовано, що релігійна політика радянської влади знаходила свій вияв і в сфері фінансово-економічній. На середину 40-х рр. у СРСР сформувалася система, з допомогою якої можна було здійснювати фінансово-економічний тиск

на релігійні організації. Правда, вона зазнавала корегування в залежності від ситуації і характеризувалася значною гнучкістю. Оскільки РПЦ співробітничала з радянськими органами, то фінансово-економічна політика щодо цієї конфесії відзначалася відносним лібералізмом. Він доволі чітко простежувався в Східній Галичині в другій половині 40-х років. Фіксувалися навіть випадки матеріальної допомоги, яка надавалася органами радянської влади структурам РПЦ у Галичині. Щоправда, у 50-х – першій половині 60-х років ситуація змінюється – посилюється фінансово-економічний тиск на Православну церкву в цьому регіоні. Такий стан речей можна пояснити втратою інтересу радянської влади до боротьби з Греко-католицькою церквою. На той час серед радянських керівників утвердилася думка, ніби Греко-католицька церква була практично ліквідована, адже офіційно вона не існувала. Через те з боку радянської влади відбулися зміни у ставленні до РПЦ в Галичині, де раніше ця Церква підтримувалася для боротьби з греко-католиками.

– Доведено і те, що в умовах Східної Галичини радянська влада проводила відносно ліберальну релігійну політику, намагаючись не ображати почуття віруючих, проте згодом тут також набула поширення антирелігійна (атеїстична) пропаганда. У другій половині 40-х рр. ця пропаганда переважно зводилася до критики Ватикану й Греко-католицької церкви. Зокрема, масово тиражувалися публіцистичні твори Я. Галана. Питання боротьби з унією залишалось актуальним для радянських пропагандистів і в наступні часи.

Після смерті Й. Сталіна спостерігалися спроби з боку радянської влади активізувати атеїстичну роботу. Проте в Галичині ця активізація не мала помітних наслідків. У той час тут виступи проти релігії могли б мати небажані для влади результати. Проте наприкінці 50-х і особливо на початку 60-х років у Галичині атеїстична робота помітно активізувалася, що було пов'язано із загальносоюзною кампанією «наступу на релігію». Хоча, тут цей наступ був відносно поміркований, якщо порівнювати з іншими регіонами, оскільки все-таки враховувалися особливості Галичини в релігійному плані.

Однією з поширених форм атеїстичної роботи в регіоні стало впровадження нової громадянської обрядовості. Галичина навіть стала лідером у цій справі. Відносно успішне впровадження нової громадянської обрядовості в цьому регіоні

можна, зокрема, пояснити тим, ця справа відповідала ментальним особливостям українців.

– Розкрито, що радянська релігійна політика, яка проводилася в Галичині в 1945–1965 рр., мала також вплив на зміни релігійної мережі цього регіону. Кардинальні трансформації відбулися тут зі структурами УГКЦ та РПЦ. Ці трансформації припали на другу половину 40-х і на початок 60-х років. Так, у другій половині 40-х років була офіційно ліквідована УГКЦ, найбільша релігійна організація Галичини. Більшість її громад перейшли до складу РПЦ. Остання, яка до того часу була маргінальною конфесією в Галичині, стала найбільшою релігійною організацією цього регіону. У зв'язку з тим, що до кінця 40-х років тривав процес ліквідації Греко-католицької церкви, органи радянської влади сприяли розбудові структур РПЦ у галицьких областях.

Сприяння, яке надавала радянська влада РПЦ у цьому регіоні, закінчилось у 50-х рр. Тоді під певним тиском органів радянської влади почався поступовий процес скорочення кількості православних парафій в Східній Галичині. Проте цей процес тоді не став масовим.

Ситуація змінилася в першій половині 60-х років, коли в Галичині розпочався процес масового зняття з реєстрації релігійних громад РПЦ та закриття храмів. Скоротилася також чисельність православного духовенства в регіоні. Пік цього процесу припав на 1962 р. На середину 60-х рр. ситуація стабілізувалася. З того часу мережа православних громад у Галичині не зазнавала великих змін практично аж до періоду т.зв. перебудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Львівської області

Ф. 3. Партархів Львівського обласного комітету Комуністичної партії України

Оп. 1

1. Спр. 212. Інформація, докладні записки обкома партії в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о настроєнні місцевого населення в зв'язі з опублікуванням статті В.Росовича (Я.А.Галана) «С крестом или ножом», воссоединение греко-католической и русской православной церковей о ходе обсуждения обращений правительства УССР к населению западных областей Украины. – 198 арк.

2. Спр. 426. Інформація обкомів партії в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о настроєннях и высказываниях населения в зв'язі з переходом греко- католического духовенства в православие и верующих с униатской религии в православную, об антисоветской деятельности руководителей римо- католическо церкви, об отзыве трудящих в зв'язі з приговором главным германским преступникам, о работе просветительских учреждений. – 138 арк.

3. Спр. 439. Інформація обкома партії в ЦК КП(б)У об антисоветской деятельности секты иеговистов, справки, докладные записки, сведения уполномоченого по делам религиозных культов о наличии римо- и греко-католических костелов и монастырей, справки из истории церковной унии, обзор откликов зарубежной прессы на решения Львовского собора о расторжении унии с Ватиканом и воссоединение с русской православной церковью. – 82 арк.

4. Спр. 573. Справки, докладные записки инструкторов отдела о составе районных партийных школ, политических школ и кружков по изучению истории ВКП(б) в работе коммунистов по повышении идейно-теоритического уровня о состоянии агитационно-массовой и идейно-политической работы среди населения. – 225 арк.

Оп. 4

5. Спр. 171. Інформації, докладные записки представленные правительственными, советскими органами и прокуратурой в обком КП(б)У о фактах нарушения устава сельхозартели советской законности в области, о ходе сельськохозяйственных работ,

о заготовках продукции животноводчества, о изменении в районном административном делении. – 151 арк.

6. Спр. 266. Справки, докладные записки представленные в обком КП(б)У о работе культурно-просветительских учреждений, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях. – 143 арк.

Ф. Р-1332 Архів уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви при Раді міністрів СРСР по Львівській області

Оп. 1

7. Спр. 1. Сведения о количестве церквей и служителей культа по Львовской обл. – 29 арк.

8. Спр. 2. Указания и инструкции уполномоченных по делам православной церкви при СНК СССР по УССР и переписка по их выполнению. – 31 арк.

9. Спр. 3. Дело об объединении униатской церкви с православной. – 38 арк.

10. Спр. 4. Документы о созыве собора греко-католической церкви (письма, списки дел, указания, инструкции). – 125 арк.

11. Спр. 5. Отчеты о количестве православных церквей по Львовской обл. – 152 арк.

12. Спр. 7. Дело об участии представителей религиозных организаций в съездах, конференциях за границей, встречи иностранных делегаций и отчеты по ним. – 2 арк.

13. Спр. 9. Отчеты о количестве православных церквей по Львовской обл. – 102 арк.

14. Спр. 12. Сведения о православных церквях и молитвенных домах по Львовской обл. – 100 арк.

15. Спр. 13. Переписка с облисполкомом по вопросу снятия с учета церквей и молитвенных домов. – 43 арк.

16. Спр. 14. Списки действующих и снятых с учета церквей и молитвенных домов по Львовской обл. – 147 арк.

17. Спр. 17. Сведения о действующих и снятых с учета церквей и молитвенных домов по Львовской обл. – 204 арк.

18. Спр. 18. Сведения о действующих и снятых учета церквях и молитвенных домах по Львовской обл. – 191 арк.

19. Спр. 19. Сведения о цервях и молитвенных домах. – 198 арк.

Оп. 2

20. Спр. 1. Руководящие указания уполномоченого по делам русской православной церкви при СНК УССР и переписка по их выполнению за 1945 г. – 35 арк.

21. Спр. 3. Информационные отчеты и докладные уполномоченого Совета по делам православной церкви за 1945 г. – 22 арк.

22. Спр. 4. Інформаційні відгуки і доповіді уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви при РМ УРСР за 1946 р. – 45 арк.

23. Спр. 5. Переписка з уповноваженим Ради в справах РПЦ при РМ УРСР про релігійні свята і роботу з священиками-уніатами і інше за 1946 р. – 55 арк.

24. Спр.7. Переписка уповноваженого Ради в справах руської православної церкви при РМ СРСР про представлення відчитів, відомостей протоколів засідань, інші документи за 1947 р. – 67 арк.

25. Спр. 14. Переписка з уповноваженим Ради в справах руської православної церкви при РМ СРСР про представлення відомостів, характеристик на священнослужителів, копій протоколів засідання Ради і інші документи за 1949 р. – 36 арк.

26. Спр.17. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах руської православної церкви за 1949 р. – 138 арк.

27. Спр. 18. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1950 р. – 99 арк.

28. Спр. 19. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1951 р. – 89 арк.

29. Спр. 20. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1952 р. – 164 арк.

30. Спр. 21. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1953 р. – 249 арк.

31. Спр. 22. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1954 р. – 258 арк.

32. Спр. 23. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви за 1955 р. – 156 арк.

33.

34. Спр.24. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого в справах руської православної церкви за 1956 р. – 186 арк.

35.

34. Спр.25. Інформаційні відчити і доповідні уповноваженого в справах руської православної церкви за 1957 р. – 162 арк.

35. Спр. 27. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области / переписка, информационные записки, письма и др./ . – 295 арк.

36. Спр. 29. Документы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви СМ СССР по Львовской области / постановления Совета при СМ СССР, переписка, докладные информационные записки и отчеты/. – 131 арк.

37. Спр. 31. Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при СМ СССР по Львовской области / переписка, информационные записки, доклады, сообщения, отчеты и др. /. – 233 арк.

38. Спр. 34. Документы Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви СМ СССР по Львовской области / постановления Совета при СМ СССР, переписка, информационные записки и отчеты, планы работы и др. /. – 188 арк.

39. Спр. 35. Постановления Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР: докладные информационные записки и отчеты о работе Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Львовской области. – 124 арк.

Ф. 5001 Партархів Дрогобицького обкому Комуністичної партії України

Оп. 31

40. Спр. 69. Информация уполномоченных советов по делам православной церкви и по делам культов при Совете Министров СССР. – 192 арк.

Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського

Ф. XIII Архів Синоду

41. Спр. 94. Добрянский Адольф Иванович, галичский писатель, Победоносцеву Константину Петровичу письмо 18 декабря 1881 года из Львова в Петербург. [По вопросу о воссоединении Австро-Угорской Руси с православием]. – 4 арк.
42. Спр. 514. Владимиру Карловичу [Саблеру] письмо 20 сентября 1897 года из [Лесной]. – 6 арк.
43. Спр. 2906. Флавиан, епископ Холмский и Варшавский [Победоносцеву] Константину Петровичу, письмо 30 декабря 1891 года из Варшавы в Петербург. [Просьба дать характеристику священникам – галичанам]. – 2 арк.

Ф. 304 Дисертації студентів Київської духовної академії

44. Дис.2163. Оксюк М.Эсхатология св. Григория Нисского (Патрологическое исследование). – К., 1911. – 842 арк.

Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4648 Архів уповноваженого по УРСР

Оп. 1

45. Спр. 8. Циркулярные, инструктивные письма Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР уполномоченным на местах за 1945 год. – 18 арк.
46. Спр. 11. Докладные записки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в Совет Народных Комиссаров УССР, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1945 год. – 6 арк.
47. Спр. 12. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР по вопросам относящимся к деятельности церкви за 1945 год. – 20 арк.
48. Спр. 15. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 мая 1945г. – 61 арк.
49. Спр. 19. Документы о греко-католической церкви в западных обл. Украины и ликвидации (информационная статья, доклады, справки, переписка за 1946 г.). – 6 арк.

50. Спр. 26. Статистические отчеты о численности рабочих и служащих по полу, возрасту, стажу непрерывной работы и фонде заработной платы за 1947 год. – 2 арк.

51. Спр. 52. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам относящимся к деятельности церкви за 1950г. – 25 арк.

52. Спр. 61. Переписка с патриаршим экзархом на Украине по вопросам относящимся к деятельности церкви за 1950 год. – 23 арк.

53. Спр. 90. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1952 год (по областям УССР от “В” до “Г”). – 315 арк.

54. Спр.144. Специальные донесения уполномоченных по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1956 год. – 292 арк.

55. Спр. 148. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1956 год .Т.II по областям Украинской ССР от «О» до «С». – 431 арк.

56. Спр. 149. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1956 год .Т.IV по областям Украинской ССР от «Т» до «Ч». – 587 арк.

57. Спр. 150. Сведения о количестве церквей и молитвенных домов изъятых у церковных общин с 1949-1956 год и их использовании для культурно-хозяйственных целей по областям Укр.ССР. – 151 арк.

58. Спр. 151. Статистические сведения о количестве православных церквей, молитвенных домов и монастырей по Украинской ССР по состоянию на 1 января 1954 года. – 184 арк.

59. Спр. 167. Статистические сведения о количестве православных церквей, молитвенных домов, монастырей и духовенства по Украинской ССР на 1957 год. – 209 арк.

60. Спр. 176. Специальные донесения полномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1958 год. – 258 арк.

61. Спр. 185. Статистические сведения о количестве православных церквей, молитвенных домов и монастырей по Украинской ССР по состоянию на 1 января 1959 года. – 151 арк.
62. Спр. 187. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам относящимся к деятельности за 1959 год. – 35 арк.
63. Спр. 200. Статистические сведения о действующих церквях, молитвенных домах и монастырях по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 1960 г. – 175 арк.
64. Спр. 237. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам относящимся к деятельности церкви за 1961 год. – 10 арк.
65. Спр. 239. Информации, докладные записки и справки обласных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях о состоянии контроля за выполнением законодательства о культурах по областям УССР за 1961 год. – 91 арк.
66. Спр. 268. Сводные статистические отчёты по религиозных объединениях и не действующих молитвенных зданиях по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 62 г. – 350 арк.
67. Спр. 280. Сведения о действующих церквях и молитвенных домах по новому административному делению и о составе служителей культа по областям Украинской ССР (от буквы «К» до «Ч») за 1963 г. т. II. – 280 арк.
68. Спр. 304. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению с уполномоченным по Львов. обл. за 1961 год.—249 арк.
69. Спр. 322. Переписка с Советом по делам русской православной церкви за 1962 год. – 32 арк.
70. Спр. 323. Информация, докладные записки и справки уполномоченного Совета по УССР представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культурах. 5 мая – 10 декабря 62 г. – 253 арк.
71. Спр. 358. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия. 1962 год. – 154 арк.

72. Спр. 373. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по вопросам относящимся к деятельности церкви за 1963 год. – 13 арк.
73. Спр. 385. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов (решения исполкомов, выписка из протоколов заседания Совета) по Ив.-Франковской области за 1963 год. Т.VIII. – 392 арк.
74. Спр. 386. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов (решения исполкомов, выписка из протоколов заседания Совета) по Ив.-Франковской области за 1963 год. Т.IX. – 424 арк.
75. Спр. 391. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов (решения исполкомов, выписка из протоколов заседания Совета) по Львовской области за 1963 год. Т.XIV. – 524 арк.
76. Спр. 392. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов (решения исполкомов, выписка из протоколов заседания Совета) по Львовской области за 1963 год. Т.XV. – 453 арк.
77. Спр. 398. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов (решения исполкомов, выписка из протоколов заседания Совета) по Тернопольской области за 1963 год. Т.XXI. – 156 арк.
78. Спр. 407. Сведения о религиозной обрядности за I полугодие 1962 года и I полугодие 1963 года в разрезе областей. – 117 арк.
75. Спр. 410. Заявления верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов и жалобы по вопросам относящимся к русской православной церкви по Ивано-Франковской, Закарпатской, Кировоградской, Луганской обл. – 373 арк.
80. Спр. 413. Сведения о действующих церквях, молитвенных домах по новому административному делению и о составе служителей культа по областям (от буквы «В» до «К»). – Т. I за 1963 год. – 237 арк.
81. Спр. 414. Сведения о действующих церквях, молитвенных домах по новому административному делению и о составе служителей культа по областям (от буквы «К» до «Ч»). – Т. II за 1963 год. – 280 арк.

82. Спр. 423. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1964 год. Т. I от буквы “В” до “И”. – 402 арк.
83. Спр. 425. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов по Львовской обл. за 1964 год. Т. III. – 346 арк.
84. Спр. 426. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов по Львовской обл. за 1964 год. Т. IV. – 381 арк.
85. Спр. 427. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1965 год. – 369 арк.
86. Спр. 429. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1964 год. – 135 арк.
87. Спр. 431. Списки действующих церквей, молитвенных домов и служителей культов в связи с новым административным делением по областям Украинской ССР по состоянию на 1.01.1965г. Том I (от буквы «В» до «Л»). – 278 арк.
88. Спр. 432. Списки действующих церквей, молитвенных домов и служителей культов в связи с новым административным делением по областям Украинской ССР по состоянию на 1.01.1965г. Том II (от буквы «Н» до «Ч»). – 194 арк.
89. Спр. 433. Списки церквей и молитвенных домов снятых с регистрации с 1960–64 годы и сведения об их использовании по областям Украинской ССР за 1964 год. – 85 арк.
90. Спр. 444. Циркулярные, инструктивные письма уполномоченного Совета по УССР обласным уполномоченным Совета за 1965 год.– 6 арк.
91. Спр. 446. Информация и докладные записки ответственных работников, уполномоченного Совета направленные в ЦК КПУ, Совет Министров УССР, Совет по делам русской православной церкви при СМ ССР о состоянии контроля за выполнением законодательства о культурах по областям УССР за 1965 год. – 222 арк.
92. Спр. 449. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1965 год. – 317 арк.

Оп. 2

93. Спр. 12 Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1946 год. – 86 арк.

94. Спр.13. Докладные записки и справки ответственных работников Совета по делам ралигиозных культов при Совете Министров о результатах обследования работы областных уполномоченых за 1946 год. – 16 арк.

95. Спр. 16. Переписка с Уполномоченым Совета по областям Украинской ССР (от буквы «В» до «И») по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов за 1946 год. – Т.І. – 119 арк.

96. Спр. 17. Переписка с Уполномоченым Совета по областям Украинской ССР (от буквы «К» до «Н») по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов за 1946 год. – Т.ІІ. – 72 арк.

97. Спр. 28. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1947 год. – 179 арк.

98. Спр. 41. Циркулярно–инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР уполномоченым Совета на местах за 1948 год. – 13 арк.

Оп. 3

99. Спр. 1. Инструктивные письма и указания Совета по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров СССР по вопросам деятельности религиозных объединений. – 12 арк.

100. Спр. 3. Информационные отчёты за 1944 год. – 77 арк.

101. Спр. 7. Информации и справки представляемые в высшие правительственные и партийные органы о положении и деятельности религиозных организаций в республике. – 47 арк.

102. Спр. 8. Информации уполномоченого Совета о ходе подготовки и воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в Западных областях Украины. – 166 арк.

103. Спр. 9. Информационные отчёты уполномоченного Совета по УССР за 1945 г. – 124 арк.

104. Спр. 10. Информационные отчёты уполномоченных Совета по Винницкой–Житомирской обл. 1945г. – 227 арк.

105. Спр. 13. Информации и отчеты Уполномоченных Совета по Сумской – Черниговской областям. Том 4 (последний). – 267 арк.

106. Спр. 15. Информации, справки, статсведения поступающие от уполномоченных Совета по Полтавской–Черновицкой областям о религиозной обстановке, о процессах и явлениях происходящих религиозных организациях за 1945 г. – 140 арк.

107. Спр. 17. Докладные записки о результатах проверки работы обласных уполномоченных за 1945-46гг. – 10 арк.

108. Спр. 19. Информации, докладные записки и справки, представляемые в высшие правительственные и партийные органы о положении и деятельности религиозных организаций в республике. – 96 арк.

109. Спр. 20. Информации и справки уполномоченного Совета по УССР и обласным уполномоченным Совета, переписка о воссоединении униатской церкви с русской православной церковью в Западных и Закарпатской областях Украины за 1946 год. – 97 арк.

110. Спр. 48. Протокол заседания Совета по делам русской православной церкви при СМ ССР, выписки из протокола, инструктивные письма и указания Совета по вопросам деятельности религиозных объединений за 1948-1949 годы. – 18 арк.

Центральний державний архів громадських організацій України

Ф. 1 ЦК Компартії України

Оп. 23

111. Спр. 887. Постановление СНК СССР об организации Совета по делам религиозных культов, справки, переписка о реагировании населения и священников на обращение членов инициативной группы по воссоединению греко-католической церкви с руско-православной церковью. – 48 арк.

112. Спр. 1605. Специальные сообщения, информации о реагировании на статью «С крестом или ножом?», опубликованной в газете «Вільна Україна». – 96 арк.

113. Спр. 1638. Переписка уполномоченного Совета по делам православной церкви с ЦК КП(б)У и СНК УССР по вопросу объединения православной и греко-католической церковей. – 150 арк.
114. Спр. 1639. Информационные отчеты, справки и переписка по вопросам работы уполномоченных Совета по делам религиозных культов и воссоединении греко-католической церкви с православной. 1945г. – 182 арк.
115. Спр. 1640. Информационные отчеты, справки о работе уполномоченных по делам религиозных культов при СНК СССР по Украинской ССР. – 207 арк.
116. Спр. 1641. Информация о нелегальных религиозных организациях. – 12 арк.
117. Спр. 1716. Копии документов украинско–немецких националистов. – 17 арк.
118. Спр. 2840. Информация о реагировании духовенства и населения западных областей по вопросу национализации церковных и монастырских земель и враждебной деятельности руководителей униатской церкви. – 77 арк.
119. Спр. 2845. Отчет уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР. – 48 арк.
120. Спр. 2846. Отчеты о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Укр.ССР. – 200 арк.
121. Спр. 2847. Письма на имя секретаря ЦК КП(б)У Литвинова по вопросу выпуска религиозной книги. – 2 арк.
122. Спр. 2977. Спецсообщения, информации, сводки о ходе борьбы с бандитизмом по районах Дрогобычской обл. – 190 арк.
123. Спр. 4555. Отчеты о работе и другие материалы уполномоченного по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – 394 арк.
124. Спр. 5069. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. – 104 арк.
125. Спр. 5070. Антирелигиозная пропаганда. – 19 арк.
126. Спр. 5175. Сообщения о происшествиях и уголовных проявлениях. – 293 арк.
127. Спр. 5667. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. – 417 арк.

128. Спр. 5928. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. – 22 арк.
- Оп. 24
129. Спр. 12. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. – 317 арк.
130. Спр. 80. Проведение выборов в Верховный Совет СССР, Верховный Совет УССР, в областные, городские и районные Советы депутатов трудящихся. – 293 арк.
131. Спр. 783. Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома. – 400 арк.
132. Спр. 1572 Вопросы научно-атеистической пропаганды. Вероисповедания, Церкви, молитвенные дома (Вопросы уполномоченного совета по делам религиозных культов и православной церкви по УССР). – 340 арк.
133. Спр. 3532. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Отчёты, сообщения и информация Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР и Уполномоченного Совета Религиозных культов о церквях и молитвенных домах, о религиозных праздниках, о реагировании духовенства на мероприятия Правительства о соблюдении законодательства в отношении церкви. – 220 арк.
134. Спр. 3533. Копии исходящих писем ЦК КПСС, Информации отделов ЦК КП Украины и обкомов КП Украины о нарушении антирелигиозной пропаганды и откликах трудящихся на постановление ЦК КПСС «Об ошибках проведения научно-атеистической пропаганды среди населения». – 26 арк.
135. Спр. 4038. Докладные записки, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КПУ и Совета по делам русской православной церкви и религиозных культов – о церквях, сектантских религиозных общин, о соблюдении законодательства в отношении их. – 320 арк.
136. Спр. 4081. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма обкомов партии, прокуратуры, УМ МВС УССР – о состоянии и мерах улучшения социалистической законности и борьба с бунтовским бандитизмом в Волынской, Львовской, Ровенской и Станиславской областях. – 175 арк.
137. Спр. 4263. Копия исходящего письма ЦК КПСС, справки отдела ЦК КПУ, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Украинской ССР – о церквях и религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах. – 300 арк.

138. Спр. 4494. Справки отделов ЦК КП Украины, информация обкомов КП Украины Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР – о церквях, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам. – 366 арк.

139. Спр. 4704. Копия письма в ЦК КПСС, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины информации, письма, обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР, о церквях, религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам.– 458 арк.

140. Спр. 5269. Копия письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КПУ, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и другим организациям по вопросу науки, атеистической пропаганды, церкви, молитвенные дома и другим вопросам. – 407 арк.

141. Спр. 5297. Справки отделов ЦК КП Украины, постановления, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР о закрытии монастырей в Украинской ССР, о состоянии научно-атеистической пропаганды, о церквях и другим вопросам. – 165 арк.

142. Спр. 5488. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информационные отчёты Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР и другим организациям – о работе религиозных культов, церквей, о состоянии научно-атеистической пропаганды о сектантских объединениях по Украине и другим вопросам. – 259 арк.

143. Спр. 5663. Справки идеологического отдела ЦК КП Украины, письма, отчёты, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР, отчёты о религиозной обстановке в республике, о состоянии и мерах улучшения научно-атеистического воспитания трудящихся Украинской ССР, о Почаевской лавре, о гражданских обрядах на территории Украинской ССР и другим вопросам. – 228 арк.

144. Спр. 5908. Копия исходящего письма ЦК КПСС, докладные записки и справки отделов ЦК КП Украины, письма, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви, Уполномоченного по делам религиозных культов и других организаций об усилении атеистического воспитания населения, о деятельности нелегальных баптистских группировок в республике отчёты, о проведённой работе и другим вопросам. – 168 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

145. Архиепископ Станиславский и Коломыйский Антоний (некролог) // Журнал Московской патриархии (далі – ЖМП). – 1957. – № 3. – С. 15-17.

146. Божою Милістю, Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-Архімандрит Почаївської св. Успенської Лаври. Пастирям і пастві Святої Православної Церкви і всім чадам Галичини. 24. 6. 1945. – Львів, 1945. – 4 с.

147. Відгомін річниці Львівського Собору на Кіровоградщині // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 5-6. – С. 190.

148. Від католицизму до православ'я. 50 років з дня мученицької кончини протопресвітера Гавріїла Костельника. 3 листів і спогадів. – Львів: Світло Православ'я, 1998. – 20 с.

149. Г. К. Два наші владика // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 5. – С. 6-9.

150. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культи / М. Голодний. – К.: Політвидав України, 1968. – 111 с.

151. Гості з Америки // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 1. – С. 15-17.

152. Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. I. – 256 с.

153. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 р. – Львів: Видання президії Собору. 1946. – 174 с.

154. Додатковий список духовенства, що возз'єдналось з Православною Церквою // Православний вісник. – 1949. – № 1. – С. 31.

155. Друга річниця Львівського Собору // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 5. – С. 158.

156. Законодавство про релігійні культури: зб. документів і матеріалів / за заг. ред. Литвина К. З., Пшеничного А. І. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – 264 с.
157. Звернення делегатів Собору до Його Святості Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі про прийняття до Руської Православної Церкви // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 21-22.
158. Історія релігії: збірник документів та матеріалів [Упор. Е. Бистицька, І. Зуляк]. – Тернопіль: Астон, 2003. – 524 с.
159. Й. М. Православія сіяніє // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 4. – С. 102–105.
160. Й. М. У преподобного в Почаєві // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 4.– С. 294–298.
161. Известительная грамота Митрополита Варшавского и всяя Польши, Его Святейшеству Алексию, Патриарху Московскому и всяя Руси // ЖМП. – 1951. – № 9. – С. 7–8.
162. Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий, Экзарх всяя Украины. Божией милостью смиренный Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий Экзарх всяя Украины пастырям и верующим греко-католической церкви проживающим в Западных областях Украинской ССР 4. 12 1945 // ЖМП. – 1946. – № 1. – С. 9–11.
163. Иоанн, митр. Соболезнования по поводу смерти прот. о. Гавриила Костельника // ЖМП. – 1948. – № 9. – С. 15–16.
164. Йордан у Львові // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 1. – С. 13–17.
165. Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви. – М.: Политиздат, 1959. – 119 с.
166. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1972. – Т. 8 (1954–65). – 567 с.
167. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических республик. – М., 1959. – 35 с.
168. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1971. – Т. 6. – 569 с.

169. Костельник Г. Апостол Петро і Римські папи, або догматичні підстави папства / Г. Костельник. – Львів, 1945. – 56 с.
170. Костельник Г. Догматичні і дисциплінарні зміни в зв'язку з поворотом до Православної Церкви / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2–3. – С. 22-23.
171. Костельник Г. Спір про Епиклезу між Сходом і Заходом / Г. Костельник. – Львів, 1928. – 152 с.
172. Костельник Г. Ватикан і Православна Церква / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 7–8. – С. 244–248; – № 9–10. – С. 305–312.
173. Костельник Г. Вибрані твори / Г. Костельник. – К., 1987. – 264 с.
174. Костельник Г. Викляті святі Кирило і Мефодій / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 33–53.
175. Костельник Г. Найстаріший і найновіший погляди на початки християнства / Г. Костельник // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 16–24.
176. Костельник Г. Непомильність Папи і Римської Церкви / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 4. – С. 114–120; – № 5–6. – С. 139–146; – № 7. – С. 208–216; – № 8. – С. 242–254; – № 10. – С. 304–312; – № 11. – С. 344–350; – № 12. – С. 371–382.
177. Костельник Г. Примат Латинської Церкви і Уніатської Церкви / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 1. – С. 14–18; – № 2. – С. 53–62; – №. – С. 88 – 92.
178. Костельник Г. Римська Церква і єдність Христової Церкви / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 11. – С. 331–340; – 12. – С. 361–372.
179. Костельник Г. Розвиток панства в перші п'ять віків / Костельник Г. // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 4. – С. 15–24; – № 5–6. – С. 25-30; – 1947. – № 1. – С. 21–28; – № 2. – С. 57–61; – № 3. – С. 85–90.
180. Костельник Г. З нами Бог / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 1. – С. 8-9 .
181. Костельник Г. Уніатська Церква після першої світової війни / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1947. - № 2. – С. 54–56; – № 3. – С. 82–84.

182. Костельник Г. Як римські теологи воюють / Г. Костельник // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 1. – С. 20–23.
183. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи і матеріали. Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т.І. – 920 с.
184. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи і матеріали. Документи радянських органів державної безпеки. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т.ІІ. – 804 с.
185. Літопис Голготи України: Спогади політв'язнів, репресованих та переслідуваних. – Т.1. – Львів: Ред. Літопису Голготи України, 1993. – 245 с.
186. Літопис Голготи України: Спогади політв'язнів, репресованих та переслідуваних. – Т.2. Нескорена церква. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 528 с.
187. Львівський Церковний Собор. Документи й матеріали. 1946-1981. – К.: Видання Патріаршого Екзарха всієї України, Митрополита Київського і Галицького, 1984. – 216 с.
188. Макарий, архиеп. Протопресвитер о. Гавриил Костельник (Некролог) // ЖМП. – 1948. – № 9. – С. 10-14.
189. Макарий, архиеп. Соболезнование // ЖМП. – 1948. - № 9. – С. 17.
190. Максимко Й. Преподобний Серафим Саровський / Й. Максименко // Єпархіальний вісник. – 1948. - № 1. – С. 10-14.
191. Мартирологія українських церков: в 4-х т. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1985. – Т. 2: Українська католицька церква. – 840 с.
192. Материалы XVII съезда КПСС. – М.: Политиздат, 1961. – 412 с.
193. Міжнародний день миру // Православний вісник. – 1949. – № 10-11. – С. 320.
194. Миринович И., прот. Некролог // ЖМП. – 1956. – № 1. – С. 16-17.
195. М. К. З приводу триліття возз'єднання Галицьких греко-католиків з Руською Православною Церквою // Православний вісник. – 1949. - № 3. – С. 67-69.
196. Награждения архиереев // ЖМП. – 1949. – № 10. – С. 11.
197. Награждения архиереев // ЖМП. – 1959. – № 3. – С. 12.

198. Награждения архиереев // ЖМП. – 1963. – № 6. – С. 10.
199. Награждения архиереев // ЖМП. – 1965. – № 10. – С. 1.
200. Наречения и хиротония архимандрита Григория (Закаляка) // ЖМП.– 1956. – № 11.– С. 16-18.
201. Наречение и хиротония архимандрита Иосифа (Савроша) // ЖМП. – 1957. – № 7.– С. 11-14.
202. Наречение и хиротония архимандрита Николая (Юрика) во епископа Львовского и Тернопольского // ЖМП.– 1965. – № 12.– С. 17-20.
203. Об административных комиссиях при ЦК районных, городских Советов депутатов трудящихся УССР о порядке производства по делам об административных нарушениях. 15 декабря 1961 // Ведомости. – 1961. – № 51. – С. 609.
204. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. Постановление ЦК КПСС // Правда. – 11. XI 1954. – № 315 (13248).
205. Оголошення про прийом студентів до Львівської духовної семінарії // Єпархіальний вісник. – 1947. - № 1. – С. 39
206. Оголошення про прийом студентів до Львівської духовної семінарії // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 5-6. – С. 192
207. Оголошення про прийом студентів до Львівської духовної семінарії // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 7. – С. 225.
208. О. Й. Свято у Львові // Єпархіальний вісник. – 1948. - № 2. – С. 43-49.
209. О. Й. Свято єднання // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 3. – С. 78-81.
210. О мероприятиях по усилению атеистического воспитания населения // Партийная жизнь. – 1964. – № 2. – С. 22-26.
211. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.
212. О религии и церкви. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1965. – 128 с.
213. Определение Священного Синода от 15.XI.1952 // ЖМП. – 1952. – № 12. – С. 8.

214. Определение Священного Синода от 24.X.1954 // ЖМП. – 1954. – № 12. – С. 6.
215. Определение Священного Синода от 17-19.X.1955 // ЖМП. – 1955. – № 11. – С. 3.
216. Определение Священного Синода // ЖМП. – 1956. – № 9. – С. 3.
217. Определение Священного Синода от 11.IX.1956 // ЖМП. – 1956. – № 10. – С. 3.
218. Определение Священного Синода от 17 .VI. 1957 // ЖМП. – 1957. – № 7. – С. 5.
219. Определение Священного Синода // ЖМП. – 1959. – № 6. – С. 29.
220. Определение Священного Синода от 27. XII. 1951 // ЖМП. – 1952. – № 5. – С. 4.
221. Определение Священного Синода // ЖМП. – 1965. – № 3. – С. 3.
222. Определение Священного Синода от 8 .X .1965 // ЖМП. – 1965. – № 11. – С. 1.
223. Патріарх Йосип Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох томах. – Том I. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 656 с.
224. Патріарх Йосип Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох томах. – Том II. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 480 с.
225. Поїздка Президії Львівського Собору до Києва і до Москви // Єпархіальний вісник. – 1946. - № 4. – С. 7-11.
226. Послання Митрополита Йоана з приводу трагічної смерті протопресвітер д-р. Г. Костельника // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 262-268.
227. Послання Патріарха Алексія з приводу трагічної смерті протопресвітера Г. Костельника // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 261-262.
228. Послание Святейшего Патриарха Алексия к Львовской пастве по поводу кончины Протопресвитера Гавриила Костельника // ЖМП. – 1948. – № 10. – С. 9-10.
229. Постанова про управління Руською Православною Церквою // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 7. – С. 195-199.
230. Постанови Собору Греко-Католицької Церкви у Львові в кафедральному храмі св. Юра 8-10 березня 1946 // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 15-17.

231. Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1965. – 376 с.
232. Преосвященійший Антоній Єпископ Станіславсько-Коломийський проводить візитацію своєї єпархії // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 1. – С. 32.
233. Привітальна телеграма від Собору Високопреосвященійшому Іоану, митрополиту Київському і Галицькому, Патріаршому Екзарху всієї України // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 20.
234. Привітальна телеграма від Собору Його Святості Алексію, Патріарху Московському і всієї Русі // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 19-20.
235. Привітальна телеграма від Собору Константинопольському Вселенському Патріарху Максимосу // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 19.
236. Привітальна телеграма Його Святості Алексія, Патріарха Московського і всієї Русі на адресу Собору // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 2-3. – С. 17-18.
237. Проповідь прот. А. Садомира під час літургії перед похороном // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 270-272.
238. Проповідь прот. В. Дрелиха в час похорону протопресвітера // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 272-274.
239. Протопресвітер Гаврііл Костельник. Некролог // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 268-270.
240. Прощальне слово ієромонаха Алексія, виголошене над могилою бл. п. протопресвітера // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 276-277.
241. Речь Святейшого Патриарха при вручении архипастырского жезла новопоставленному епископу Львовскому и Тернопольскому Николаю в Сергеевском Трапезном храме Троице-Сергеевской Лавры // ЖМП. – 1965. – № 12. – С. 8-9.
242. Решение Собора Греко-Католической Церкви (8-10. 03. 1946) // ЖМП. – 1946. – № 4. – С. 22-23.
243. Роковини Львівського Собору возз'єднання греко-католиків Галичини із Православ'ям // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 4. – С. 126.

244. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г.Штрикнер. – М.: Прометей, 1995. – Т. I. – 400 с.
245. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Г.Штрикнер. – М.: Прометей, 1995. – Т. II. – 464 с.
246. Слово архієпископа Макарія перед панахидою в 40 день по смерті протопресвітера // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 277-279.
247. Слово архієпископа Макарія перед похороном відправою по протопресвітеру Г.Ф. Костельнику (23 вересня 1948) // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 268-270.
248. Слово єпископа Михаїла Мельника в час похорону протопресвітер // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 270-272.
249. Спільне послання трьох владик // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 2. – С. 37-38.
250. Спільне послання трьох владик // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 3. – С. 67-69.
251. Спільне послання трьох наших владик з приводу трагічної смерті протопресвітера д-ра Гавріїла Костельника // Єпархіальний вісник. – 1948. – № 9-10. – С. 263-264.
252. Список духовенства Львівсько-Тернопільської єпархії, що возз'єдналось з Православною Церквою // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 5-6. – С. 163-192.
253. С. Х. Владика Макарій // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 4. – С. 5-7.
254. Телеграми из Львова // ЖМП. – 1953. – № 12. – С. 8.
255. Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практические комментарии. / Н.Ф.Нитонов, М.И. Бажанов, Ф.Г. Бурчак и др.– К.: Политиздат Украины, 1987. – 880 с.
256. [Указо назначении прот. М. Оксуюка на Львовско-Тернопольську єпархию] // ЖМП. – 1945. – № 8. – С. 20.
257. Указ президії Верховної Ради. 9.XI.1962 р. м. Київ // Прикарпатська правда. – 10. XI. 1962. – № 222 (5312).

258. Указы и назначения // ЖМП. – 1946. – № 6. – С. 14-15.
259. Указы и назначения // ЖМП. – 1948. – № 9. – С. 39-40.
260. Хресною дорогою: Функціонування та спрба ліквідації УГКЦ в 1939-1941 та в 1944-1946 рр. Збірник документів і матеріалів. – Львів: Місіонер, 2006. – 402 с.
261. Хроніка // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 4. – С. 32.
262. Хроніка. Зміна назви нашого журналу // Єпархіальний вісник.– 1948. – № 2. – С. 63.
263. Чорна книга України: Збірник документів, архівних документів, листів, статей, досліджень. / Упоряд., ред. Ф. Зубанича. Перед. В. Яворівського. – К.: Вид. центр. «Просвіта», 1998. – 784 с.
264. Циркуляр по вопросу об отделении церкви от государства 1918 // Вопросы религии и атеизма. – М.: АН СССР, 1958. – Вып. V. – С. 16-20.
265. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М. Явдась. – Мюнхен-Інгольштадт, 1956. – 228 с.

ЛІТЕРАТУРА

266. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
267. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
268. Алфеев С. Ватикан / С. Алфеев // ЖМП. – 1945. – № 7. – С. 16–22
269. Атеїст. Бюллетень науково-атеїстичної інформації. – Львів, 1958. – № 1. – 37 с.
270. Атеїст. Бюлетень науково-атеїстичної пропаганди.– Дрогобич, 1959. – № 1.– 35 с.
271. Атеїст Тернопільщини. Бюлетень науково-атеїстичної пропаганди. – Тернопіль, 1960. – № 1 (5). – 36 с.
272. Антонович В. Що принесла Україні Унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII по кін/ XVIII ст. / В. Антонович – Вінніпег: Видав. спілка «Еклезія», 1991. – Ч. I. – 132 с.

273. Балух В. Політичні чинники релігійних процесів у сучасній Україні: сутність і трансформації / В. Балух // Релігія та соціум. – Чернівці, 2008. – №1. – С. 77–81.
274. Балух В. Стан православ'я в Україні та особливості його розвитку в західному регіоні /// Релігія та соціум. – Чернівці, 2011. – №1(5). – С. 42–50.
275. Баран В. Україна 1950-1960-х: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.
276. Бендасюк С. Православна св. Георгієвська церква у Львові / С. Бендасюк // Єпархіальний вісник. – 1946. – № 5. – С. 10–21.
277. Беца С. Союз хреста і долара / С. Беца – Ужгород, 1959. – 64 с.
278. Беляев В. Я обвиняю! / В. Беляев. – М.: Политиздат, 1973. – 160 с.
279. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
280. Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року / С. Білокінь // Вісті з України. – 1991. - № 25 (1679). – С. 5.
281. Болдижар М. Уніатство: правда історії та вигадки фальсифікаторів / М. Болдижар. – Львів: Вища школа, 1988. – 141 с.
282. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 50-х рр.) / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К.: Інститут історії НАН України, 2006. – С. 260–270.
283. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька церква в катакомбах (1946-1989) / Б. Боцюрків. – Ч.1. – Львів, 1993. – С. 113–152.
284. Ваврик У. Р. Йорданський праздник во Львові / У. Ваврик // ЖМП. – 1947. – № 2. – С. 35–36.
285. Васильків А. Греко-католицька церква один із чинників консолідації української нації / А. Васильків // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення: Тези доповідей міжнародної наукової конференції «Релігія в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення». – К.: Ін-т філософії, НАНУ, 1995. – С. 6–8.

286. Ведерников А. Неподкупный обличитель Ватикана / А. Ведерников // ЖМП.– 1951.- № 9. – С. 41–44.
287. Вим Р. Рим и Москва: Отношение между святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г до 1 декабря 1989 г. / Р. Вим. – Львів: Монастир монахів студійського уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995.– 279 с.
288. Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917–1968 / Э. Винтер. – М., 1977. – 252 с.
289. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х т., 5 кн. / І. Власовський. – Репринт. вид. - К.: Либідь, 1998. – Т. 4. (XX ст.). Ч. I. – 368 с.
290. Возняк С. Уніатство на службі антикомунізму / С. Возняк. – Львів: Вища школа, 1988. – 85 с.
291. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960 років: політичний дискурс / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
292. Волошин Ю. 20 вересня – 50 років тому у Львові було вбито протопресвітера Гавріїла Костельника (1886 – 1948) / Ю. Волошин // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 14–15.
293. Гавріїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць. – Львів–Ужгород: Граджа, 2007. – 526 с.
294. Гайковський М. «Соборно-большевицький» прозелітизм Московської патріархії і ліквідація Греко-Католицької церкви в Україні / М. Гайковський // Київська церква. – 2000. – №3. – С. 11–18.
295. Галан Я. Що таке унія? / Я. Галан. – Львів, 1957. – 36 с.
296. Гордиенко Н. С. Современное Русское православие / Н. Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1987.– 304 с.
297. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради / С. Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с.

298. Дмитрук К. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1981. – 328 с.
299. Добричев В. У тіні святого Юра / В. Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – 214 с.
300. Дорошенко Д. І. Історія України: в 2-х т. / Д. Дорошенко – Репринт. вид. – К.: Глобус, 1991. – Т. II (від половини XVII ст.). – 349 с.
301. Дублянський А. Українські святі / А. Дублянський. – Мюнхен: УАПЦ. Богословсько-науковий інститут, 1962. – 100 с.
302. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: Вид. Наукового товариства ім Т. Шевченка у Львові, 1991. – 230 с.
303. Зноско К. Исторический очерк церковной унии: её происхождение и характер / К. Зноско. – Минск: Белорусский экзархат, 2007. – 368 с.
304. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1991) / В. Єленський. – К.: Республ. центр духовної культури, 1991. – 72 с.
305. Іларіон, митр. (І. Огієнко). Українська Церква за час Руїни (1657–1687) / І. Огієнко. – Вінніпег: Укр. Наукове Православне Богоявленське товариство, 1956. – 564 с.
306. Іларіон, митр. (Огієнко І.) Українська Церква. Нарис з історії Української Православної Церкви / І. Огієнко. – Вінніпег: Видання Консисторії УГПЦеркви в Канаді, 1982. – 366 с.
307. Іларіон, митр. (Огієнко І.) Берестейська унія її генеза, теорія, практика / І. Огієнко. – Вінніпег: Місійний відділ при консисторії Української Православної Церкви в Канаді, 1993. – 85 с.
308. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. Колодного А., Климова В. – 1999. – 560 с.
309. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Світ знань, 1996–2002. – Т. 4: Католицизм / за ред. Яроцького П. – 2001. – 598 с.

310. Келембетова В. Ю. Обласна конференція з питань впровадження радянських обрядів / В. Келембетова // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 3. – С. 108–109.
311. Кепка В. Республіканський семінар обговорює питання народних свят і звичаїв / В. Кепка // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 1. – С. 148–149.
312. Кизя Л. Є. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану / Л. Кизя, М. Коваленко. – К.: Вид. Київського університету, 1959. – 292 с.
313. Клімов В. Уніатство – запеклий ворог української культури / В. Клімов. – К.: Знання, 1981. – 46 с.
314. Ковальський В. И. Из Львовской епархии / В. Ковальський // ЖМП. – 1947. – № 12. – С. 45–47.
315. Ковальський Я. В. Папы та папство / Я. Ковальський. – М.: Политиздат, 1991. – 236 с.
316. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів: Сполом, 2005. – 336 с.
317. Корецький Ю. Вимоги здорового розуму і совісного серця / Ю. Корецький // Православний вісник. – 1961. – № 7–8. – С. 274–276.
318. Красников Н. П. Церковь приспособляется / Н. Красиков. – Л., 1965. – 35 с.
319. Краснюк Д. Середнянські пророки // Людина і світ. – К., 1966. – № 2. – С. 38–45.
320. Крип'якевич І. П. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
321. Ленцик В. Рим і Україна. Історія Української Церкви в датах / В. Ленцик. – Львів, 1993. – 78 с.
322. Липківський В. Історія Української Православної Церкви / В. Липківський. – Вінніпег, 1961. – 181 с.
323. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 рр. / О. Лисенко – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 404 с.
324. Лозинский С. История папства / С. Лозинский. – М.: Политиздат, 1986. – 383 с.

325. Макарий, архиеп. Кончина и погребение протопресвитера Г. Костельника / М. Окснюк // ЖМП. – 1948. – № 9. – С. 18–24.
326. Макарий, архиеп. Православна Церква в Західних областях України/ М. Окснюк // Єпархіальний вісник. – 1947. – № 1. – С. 12–14.
327. Меркатун І. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні / І. Меркатун // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С. 70–76.
328. Мигович І. Уніатство – джерело ворожнечі між народами/ І. Мигович // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 109–118.
329. Миронович Г. Спогади про подвижника за святе Православ'є /Г. Миронович // Православний вісник. – 1958. – № 5. – С. 144–146.
330. Миронюк И. Из жизни западноукраинских епархий /И. Миронюк // ЖМП. – 1951. – № 11. – С. 10–11.
331. Молоков В. А. Критика идеологии православия и её приспособление в СССР / В. Молоков. – Минск, 1965. – 21 с.
332. Музичко І. О. Твір про Гавріїла Костельника / І. Музичко // Патріархат.– 1990. – № 9.– С. 28–31; – № 10. – С. 26–29.
333. Николаев К. Н. Экспансия Рима в Россию. Восточный обряд. (Рим – Польша – Россия) / К. Николаев. – М., 2005. – 360 с.
334. Николай, архиепископ Львовский и Тернопольский (Юрик Н.) Торжество Православия на землях Львовско-Тернопольской епархии / Н. Юрик // ЖМП. – 1966. – № 6. – С. 15-21.
335. Одинцов М. Ещё одна попытка / М. Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 2 – С. 45.
336. Онищенко А. С. Союз хреста и свастики / А. Онищенко. – К., 1962. – 48 с.
337. Орлов А. В. Свято новонароджених / А. Орлов // Народна творчість та етнографія.– 1964. – № 3. – С. 109.

338. Ортинський І. Під знаменням Берестейської події (Дух Берестейської Унії 1595–96) / І. Ортинський. – Рим–Франкфурт: Видавництво оо. Селезіян, 1993. – 95 с.
339. Павлосюк Н. Незабываемое путешествие / Н. Павлосюк // ЖМП. – 1956. – № 1. – С. 17–20.
340. Пасечник М. С. Самоликвидация униатской Церкви – закономерное следствие её антинародной деятельности / М. Пасечник. – Львов, 1986. – 23 с.
341. Пащенко В. Греко–католики в Україні / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2002. – 640 с.
342. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
343. Петрук О. Ми повинні бути гранично чесними зі собою / О. Петрук // Вірую.– 1995. – № 9(35). – С. 4–5.
344. Під чорними крилами Ватикану: Збірник статей. – Львів, 1955. – 64 с.
345. Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР / Д. Поспеловский – М.: Библейско-Богословский институт св. ап. Андрея, 1996. – 403 с.
346. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
347. Похилевич Д. Л. Згубна роль церковної унії в історії українського народу / Д. Похилевич. – К., 1958. – 40 с.
348. Похилевич Д.Л. Уніатська Церква – ворог українського народу / Д. Похилевич.– Львів, 1960. – 84 с.
349. Процюк Ю. До 25-річчя ліквідації Берестейської унії на Львівському Церковному Соборі 1946 р. / Ю. Процюк // Православний вісник. – 1971. – № 6. – С. 26–29.
350. Росович В. (Галан Я.) З хрестом чи з ножем / Я. Галан. – Львів, 1945. – 21 (3) с.
351. Ружицкий К. Киево-Львовские торжества Православия / К. Ружицкий // ЖМП.– 1946. – № 4. – С. 5–12.

352. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 496 с.
353. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: Учебное пособие: В 2-х т. / К. Скурат. – М.: Русские огни, 1994. – Т. 2. – 320 с.
354. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Надія Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ “Ліста – М”, 2003. – 480 с.
355. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років / Я. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
356. Тельман І. Кладовище таємниць на Ватиканському горбі / І. Тельман. – К.: 1960. – 55 с.
357. Уткін О. І. Львівський Церковний Собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій / О. Уткін // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 99–110.
358. Ушаков В. М. Православие в XX веке. Критика модернизма и фальсификации идеологии современной Русской православной церкви / В. Ушаков. – Алма-Атта, 1968. – 296 с.
359. Чемеринский М. Из Львовской епархии. «Отторженная насиллием возвращается любовью» / М. Чемеринский // ЖМП. – 1946. – № 3. – С. 44–45.
360. Хруцький С. Собор повороту до віри батьків / С. Хруцький // Єпархіальний вісник. – 1946. - № 2–3. – С. 3–15.
361. Хруцький С. Незабываемое торжество / С. Хруцький // ЖМП. – 1947. – № 7. – С. 77–78.
362. Чистов А. П. Лжегуманізм Ватикана / А. Чистов // ЖМП. – 1945. – № 7. – С. 23–27.
363. Федорович И. Знаменитый юбилей \ И. Федорович // ЖМП. – 1952. – № 2. – С. 60–62.

364. Шиш А. Антигуманний характер моралі уніатства / А. Шиш. – К.: Політвидав України, 1973. – 417 с.

365. Шліхта Н. Економічна політика радянської влади щодо Церкви в Україні у післявоєнний період / Н. Шліхта // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея «Заповідь новою даю Вам: любіть один одного» (Іоанна 13,34). Науково-практична конференція, Київ, 17-18 лютого 1998 р. Доповіді, повідомлення. / Упорядники В. Д. Буркевич, А. В. Губар, А.В.Денисенко. – К.: Українська Православна Церква, 1998. – С. 156–158.

366. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.. – Харків: Акта, 2011. – 468 с.

367. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.

368. Dunn D. The Catholic Church and the Soviet Government, 1939-1949 / D. Dunn. – N.-Y., 1997. – 502 p.

369. Kolarz W. Religion in the Soviet Union / W. Kolarz. – N.-Y.: St. Martin`s Press, 1961. – 581 p.

370. Markus V. Religion and nationalism in Soviet Ukraine after 1945 / V. Markus. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Studies Fund Harvard University, 1985. – 122 p.

371. Nowakowski K. Z. Administracja Apostolska Lemkowszczyzny w latach 1939-1947 / Krzysztof Z. Nowakowski // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / [pod red. Stanisława Stępnia]. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996 – . – Т. 3: Studia z dziejów Grekokatolickiej diecezji przemyskiej. – 1996. – S. 246.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

372. Кметь В. Архієпископ Львівський і Тернопільський Палладій (Камінський) [Електронний ресурс] / В. Ф. Кметь // «Православ'я в Галичині». Офіційний сайт Львівсько-Сокальської Єпархії УПЦ КП. – Режим доступу: <http://www.lviv-orthodox.net.ua/articles/183-kaminskuu>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.10.2014.

373. Кметь В. Архієпископ Львівський і Тернопільський Панкратій (Кашперук) [Електронний ресурс] / В. Ф. Кметь // «Православ'я в Галичині». Офіційний сайт

Львівсько-Сокальської Єпархії УПЦ КП. – Режим доступу: <http://lviv-orthodox.net.ua/articles/184-pankratiy>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.10.2014.

374. Кметь В. Благословення Архієпископа Палладія хору церкви св. Миколая у Львові [Електронний ресурс] / В. Ф. Кметь // «Княжий храм міста Львова». Офіційний сайт княжого храму св. Миколая Чудотворця м. Львова. – 2.09. 2013. – Режим доступу: <http://mykolaj.lviv.ua/blahoslovennya-arhijepyskora-palladiya-horutserkvy-sv-mykolaya-u-lvovi/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.10.2014.

375. Кметь В. Єпископ Львівський і Тернопільський Григорій (Закаляк) [Електронний ресурс] / В. Ф. Кметь // «Православ'я в Галичині». Офіційний сайт Львівсько-Сокальської Єпархії УПЦ КП. – Режим доступу: <http://lviv-orthodox.net.ua/articles/185-hruhoriy-zakaliak>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.10.2014.

376. Кметь В. Святійший Патріарх Філарет: Він був одним із найкращих архиєреїв [Електронний ресурс] / В. Ф. Кметь // «Православ'я в Галичині». Офіційний сайт Львівсько-Сокальської Єпархії УПЦ КП. – Режим доступу: <http://lviv-orthodox.net.ua/articles/372-pamiati-mutropoluta-mukolaja>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.10.2014.